

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

На правах рукопису

ЦИГАНІЙ СВІТЛАНА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 378.14:34:17.021.1(043.5)

**ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОГО
СПІЛКУВАННЯ В МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ
У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
доктор педагогічних наук, професор
Барановська Лілія Володимирівна

Київ – 2017

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Теоретичні засади формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки	14
1.1. Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів як проблема педагогіки вищої школи	14
1.2. Професійне спілкування працівників правничої галузі та зумовленість його особливостей специфікою юридичної практики	31
1.3. Структура культури професійно-правового спілкування юристів	43
Висновки до першого розділу	56
РОЗДІЛ 2. Методологічні та методичні засади формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки	60
2.1. Методологічні підходи та принципи формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки	60
2.2. Критерії та показники рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів	76
2.3. Педагогічні умови формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі оволодіння фахом	89
2.4. Модель формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки	107
Висновки до другого розділу	117
РОЗДІЛ 3. Експериментальна перевірка ефективності моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки	120
3.1. Організація та проведення констатувального етапу експерименту	120
3.2. Організація та проведення формувального етапу експерименту	135
3.3. Аналіз динаміки рівнів культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів, сформованих у процесі фахової підготовки	156

Висновки до третього розділу	170
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178
ДОДАТКИ	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

НАУ – Національний авіаційний університет

КНЕУ – Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

КНУ – Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ННГМІ – Навчально-науковий Гуманітарний інститут (НАУ)

ВНЗ – вищий навчальний заклад

КППС – культура професійно-правового спілкування

ППС – професійно-правове спілкування

РНП – робоча навчальна програма

ОПП – освітньо-професійна програма

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі становлення Української держави вплив правничої діяльності на розвиток суспільства і життя громадян суттєво зростає. Нагальною є правова реформа багатьох галузей юридичної діяльності, зумовлена політичними, економічними, соціальними змінами в країні, що своєю чергою, потребує розроблення юристами значної кількості оновлених нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини. Існує необхідність у залученні висококваліфікованих юридичних кадрів до сфери бізнесу, де до професійних обов'язків правника входить підготовка цивільно-правових договорів, захист інтересів юридичних осіб в арбітражному суді. Від якості виконання юристами цих завдань безпосередньо залежить успішність діяльності організацій, а отже й добробут громадян і держави. Процес децентралізації влади, який розпочався, також потребує висококваліфікованих фахівців-правників у сфері державного управління.

Прикладна діяльність юриста завжди пов'язана з інтенсивними усними та письмовими зверненнями, взаємодією з широким колом осіб, що потребує вміння пояснити сутність установлених законом приписів, вміння грамотно побудувати своє спілкування як із пересічними громадянами, так і з колегами. Відповідно комунікативний аспект його фахової діяльності набуває особливої значущості та підтверджує, що запорукою успішної кар'єри юриста є сформованість культури професійно-правового спілкування як суб'єкт-суб'єктної взаємодії у фахово-правовому просторі, спрямованої на реалізацію професійно значущих цілей. Складниками структури культури професійно-правового спілкування є мотиваційно-ціннісний, комунікативний, етико-поведінковий та рефлексивний компоненти.

За даними інформаційної системи «Конкурс» Міністерства освіти і науки України (vstup.info) [1], в нашій державі підготовку фахівців для юридичної галузі за спеціальністю «Правознавство» здійснює 152 вищих навчальних заклади III та IV рівнів акредитації. Однак не всі юристи після завершення навчання у ВНЗ належним чином підготовлені до роботи в складних,

неординарних ситуаціях і мають необхідні для юридичної діяльності вміння професійного спілкування. Одна з причин такого стану полягає в тому, що в педагогічній науці, незважаючи на значну кількість наукових праць з проблеми спілкування, не приділялась належна увага формуванню в майбутніх юристів культури професійно-правового спілкування у процесі фахового спілкування.

Вчені широко досліджують проблему формування комунікативних умінь майбутніх фахівців (В. Багрій [2], Ф. Бацевич [3], С. Братченко [4], Н. Глушаниця [5], Н. Гришанова [6], О. Косянова [7], М. Лісовий [8], Н. Логутіна [9], Н. Назаренко [10], І. Патронова [11], Т. Солодовник [12], В. Черевко [13], Н. Шостаківська [14]); труднощів, які виникають у професійному спілкуванні (Л. Барановська [15], В. Корнієнко [16], О. Леонтєв [17], А. Сковородніков [18], Л. Савенкова [19], І. Цимбалюк [20], Г. Чайка [21]). Однак їхні роботи стосуються комунікативної підготовки майбутніх економістів, фахівців авіаційної галузі, медичних працівників, спеціалістів аграрної сфери, менеджерів, менеджерів зовнішньоекономічної діяльності, соціальних педагогів, документознавців, керівників освітніх установ тощо.

Різноманітні аспекти професійно-правової діяльності майбутніх юристів розглядали у своїх працях такі вчені, як В. Аврамцев [22], І. Біочинський [23], О. Бовдир [24], І. Горлинський [25], А. Жалінський [26], Н. Кожем'яко [27], А. Кучерявий [28], Е. Нігматуліна [29], В. Пермінова [30], О. Половнева [31], О. Пономарьов [32], Н. Руколянська [33], О. Чорнобай [34] та інші. Психолого-педагогічною підготовкою майбутніх юристів займалися О. Бандурка [35], І. Бризгалов [36], Ю. Бойко [37], О. Денищик [38], О. Котикова [39], Л. Насіленко [40], О. Прохоренко [41], В. Савіщенко [42], Г. Яворська [43]. Виявлено незначну кількість робіт із проблеми формування професійної культури юристів (О. Ануфрієнко [44], С. Сливка [45], Б. Чупринський [46]).

Окремим аспектам вирішення проблеми формування комунікативної культури майбутніх юристів присвятили свої дослідження такі вчені, як В. Барковський [47], А. Білоножко [48], Л. Казміренко [49], С. Рижиков [50], Н. Розіна [51], А. Смульська [52], М. Ценко [53] та ін. Деякі дослідники аспектно

вивчали комунікативну складову професійного навчання майбутніх юристів та їхньої фахової діяльності (формування професійно-мовленнєвої компетентності – Л. Барановська [54], Т. Губаєва [55], І. Саражинська [56]; формування комунікативної компетентності - М. Ценко [53]; розробка комунікативних завдань, формування «Я» - концепції особистості майбутніх юристів - О. Бандурка [35], П. Біленчук [57], Н. Кожем'яко [58], Р. Каламаж [59]; формування культури професійної мови юристів - Р. Кацавець [60]).

Проте відсутні наукові праці, присвячені аналізу результатів спеціальних досліджень з проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Наразі в системі вітчизняної юридичної освіти виявлені *суперечності*, пов'язані з формуванням культури професійно-правового спілкування правника:

- суспільство потребує кваліфікованих юристів з достатнім рівнем сформованості культури професійно-правового спілкування, однак у педагогічній науці і практиці відсутні науково обґрунтовані підходи до її формування в майбутніх правників у процесі фахової підготовки;

- висока кваліфікація правника базується на розвинених комунікативних здібностях, однак традиційна система вищої юридичної освіти має на меті формування лише системи знань, умінь і навичок з галузей права і обходить увагою комунікативну зорієнтованість навчання майбутніх юристів;

- реалізація професійних функцій юристами вимагає сформованості в них культури професійно-правового спілкування з урахуванням особливостей галузевої правничої діяльності, однак система фахової юридичної підготовки недостатньо орієнтована на її формування з урахуванням специфіки юридичної практики;

- реалізація фахових функцій юристами вимагає навичок володіння новітніми інформаційними та професійними технологіями, а система їхньої підготовки у ВНЗ характеризується відсутністю прогресивних інноваційних інтегрованих технологій.

Таким чином, актуальність проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів, її недостатня для сучасної вищої школи наукова, теоретична та практична розробленість, наявність суперечностей у системі вищої юридичної освіти зумовили вибір теми дисертаційного дослідження - **«Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки»**.

Мета дослідження: розробка, наукове обґрунтування та експериментальна перевірка ефективності впровадження моделі формування культури професійно-правового спілкування в підготовку майбутніх юристів

Об'єкт дослідження: фахова підготовка майбутніх юристів у вищому навчальному закладі.

Предмет дослідження: зміст, методи та засоби формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри педагогіки та психології професійної освіти Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету «Психолого-педагогічні умови реалізації компетентнісної парадигми освіти у ВТНЗ» (№ 24 / 12.02.02 на 2012-2014 рр.).

Тему дослідження затверджено рішенням Вченої ради Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (протокол № 6 від 15. 10. 2014 року) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН в Україні (протокол № 8 від 25.11.2014 року).

Мета, предмет дослідження зумовили доцільність виконання таких **завдань:**

1. дослідити формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів як педагогічну проблему; виявити специфіку професійно-правового спілкування, зумовлену особливостями юридичної практики;

2. уточнити та обґрунтувати структуру культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів;

3. визначити методологічні підходи та принципи формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки та критерії й показники для визначення рівнів її сформованості;

4. виявити та обґрунтувати педагогічні умови формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки;

5. встановити стан формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі навчання за фахом; науково обґрунтувати, впровадити та перевірити ефективність моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки та розробити на цій основі методичні рекомендації для викладачів.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано комплекс взаємопов'язаних наукових методів: теоретичних (аналіз, синтез, порівняння, класифікація та систематизація результатів психолого-педагогічних досліджень; аналіз періодичних видань, нормативних документів, навчальних планів і програм, дисертаційних робіт) – для вивчення стану дослідженості проблеми, визначення методологічних підходів до формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі навчання за фахом; обґрунтування структури культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів й уточнення критеріїв, показників для визначення рівнів її сформованості; уточнення дефініцій ключових понять; емпіричних (педагогічне спостереження, бесіди, анкетування, опитування, тестування, моделювання та прогнозування, метод групових експертних оцінок, метод самооцінки, метод аналізу продуктів навчальної діяльності) – для обґрунтування моделі та розроблення методичних рекомендацій з формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки;

експериментальні (констатувальний, формувальний та контрольний етапи педагогічного експерименту; метод case-study, «мозковий штурм», дискусії, аналіз конкретних ситуацій) – для реалізації моделі формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів; методи математичної статистики – для узагальнення, аналізу, доведення достовірності отриманих результатів педагогічного експерименту.

Наукова новизна отриманих результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що:

уперше виявлено та обґрунтовано педагогічні умови формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів, які забезпечують якісну підготовку майбутніх фахівців правничої галузі: зорієнтованість викладацької діяльності та вмотивованість навчальної діяльності студентів на формування в них культури професійно-правового спілкування в процесі фахової підготовки; поєднання юридичної та психологічної складових змісту культури професійно-правового спілкування; використання форм організації, методів навчання, спрямованих на ефективне формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки; інтегрування новітніх інтерактивних інформаційних технологій у процес формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі оволодіння фахом; науково обґрунтовано, впроваджено та експериментально перевірено модель формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки, складовими якої є методологічно-цільовий, змістово-процесуальний і діагностико-результативний блоки;

уточнено сутність ключових понять: «культура спілкування», «ділове спілкування», «професійне спілкування», «юридична діяльність»; визначено дефініцію поняття «культура професійно-правового спілкування майбутніх юристів»;

удосконалено зміст підготовки майбутніх юристів за рахунок підсилення його комунікативної складової; методичне забезпечення формування культури

професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі оволодіння фахом (використано ефективні для її формування форми організації навчання: екскурсії, участь у судових засіданнях, семінарські заняття в умовах юридичної клініки; індивідуальні, групові, колективні заняття; застосовано репродуктивні, інтерактивні та спеціальні комунікативні методи навчання; традиційні й інноваційні засоби, що вмотивовують студентів до формування культури професійно-правового спілкування);

виявлено специфіку професійно-правового спілкування, зумовлену особливостями юридичної практики; методологічні підходи, що сприяють ефективному формуванню культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки; уточнено й обґрунтовано структуру культури професійно-правового спілкування та критерії й показники для визначення рівнів її сформованості; зміст, засоби й методи її формування з урахуванням особливостей змісту фахової підготовки студентів і вимог «Концепції розвитку юридичної освіти в Україні» Міністерства освіти і науки України.

Подальшого розвитку набули основні положення методичного забезпечення процесу формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Практичне значення отриманих результатів полягає у впровадженні моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у фахову підготовку студентів юридичної спеціальності; розробленні методичних рекомендацій для науково-педагогічних працівників з її формування; створенні спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юристів» для студентів правничих напрямів, апробації в навчальному процесі інноваційних засобів і методів навчання, розроблених на засадах комунікативного, особистісно зорієнтованого, компетентнісного, діяльнісного та аксіологічного підходів; створенні навчального курсу на базі платформи Moodle «Кримінальне право України. Особлива частина»; в

експериментальному доведенні ефективності моделювання ситуацій професійної спрямованості на основі комунікативного підходу.

Практичні рекомендації, розроблені на основі проведеного дослідження, можуть бути використані як для вдосконалення підготовки фахівців у сфері юриспруденції, так і для вдосконалення комунікативної підготовки спеціалістів інших галузей.

Результати дослідження впроваджено в навчально-виховний процес Національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (акт № 05.02-11/09 від 01.02.2017 р.), Київського міжнародного університету (акт № 075 від 31.01.2017 р.), Навчально-наукового інституту післядипломної освіти Національного авіаційного університету (акт № 16/07 від.01.2017 р.).

Особистий внесок здобувача полягає в розробці методичних рекомендацій викладачам з формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів, в підготовці спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юриста», створенні навчального курсу «Кримінальне право України. Особлива частина» на базі платформи Moodle; розробці авторського експериментального опитувальника; в проведенні педагогічного експерименту; в опублікованій спільно з Л. Барановською статті «Культура мови як складова культури професійно-правового спілкування працівників юридичної галузі» автором обґрунтовано особливості мовленнєвого аспекту культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, зумовлених специфікою юридичної практики.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на науково-методичних, науково-практичних конференціях різного рівня:

міжнародних: International Scientific Conference «Actual questions and problems of development of social sciences»: Conference Proceedings (Kielce, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (Суми, 2014); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і

перспективи» (Київ, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання державотворення в Україні» (Київ, 2016);

всеукраїнських: VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (Хмельницький, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Інновації в юридичній освіті» (Київ, 2015); Науково-практичній конференції «Сучасний підхід та шляхи вирішення актуальних питань з кримінально-правових дисциплін» (Київ, 2016).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлено в 17 наукових працях, серед яких 16 одноосібні; із них 2 статті опубліковано в науковому виданні, зареєстрованому в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus Master List; 6 статей – у наукових фахових виданнях, затверджених ДАК України; 2 – у наукових виданнях інших країн; 7 – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій, 1- методичні рекомендації.

З проблеми наукового дослідження пройдено закордонне стажування (Польща, 2016 р.). Отримано два авторські свідоцтва на твір за результатами дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційну роботу виконано українською мовою, складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (325 найменувань, з них 17 – іноземною мовою), 15 додатків. Загальний обсяг дисертації – 242 сторінки. Основний зміст викладено на 177 сторінках. Робота містить 28 таблиць, 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ В МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

1.1. Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів як проблема педагогіки вищої школи

Інтегруючись до Європейського Союзу, ми розуміємо, що реалізація прав і свобод людини та громадянина, їхній безпосередній захист можливі лише за умов стабільного розвитку суспільства, дотримання закону та неприпустимості порушення правопорядку. А це можливо лише за наявності компетентних фахівців юридичного профілю, що, безумовно, визначається якістю їхньої підготовки у ВНЗ.

Згідно з проектом «Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії» від 14.09.2016 р., метою правничої освіти є формування компетентностей, необхідних для розуміння природи і функцій права, змісту основних юридичних інститутів, застосування права, а також меж юридичного регулювання різних суспільних відносин. Здобувачі правничої освіти повинні бути готові до служіння суспільству, будучи відданими принципам людської та професійної гідності, справедливості, неупередженості, співпереживання та дотримання високих етичних стандартів. Стандарт має забезпечувати у здобувачів правничої освіти формування інтегральної, загальних і спеціальних компетентностей. Загальні компетентності охоплюють сприйняття світоглядних та морально-етичних цінностей, широку соціально-гуманітарну ерудованість та усвідомлення мультикультурного розмаїття сучасного життя [61]. Та на даний час це лише проект, який не вступив у дію. Проте, навіть якщо буде прийнято цю Концепцію, це не вирішить проблеми, тому що він не містить ні теоретичних, ні практичних рекомендацій – яким

чином формувати у майбутніх правників усі згадані компетентності, що, своєю чергою, актуалізує досліджувану нами педагогічну проблему.

Високий рівень якості фахової освіти правників – нагальна вимога сьогодення, адже від професіоналізму юридичних кадрів безпосередньо залежить успішне вирішення актуальних проблем інтеграції та державотворчого процесу. У подібному контексті однією з основних проблем постає формування суб'єктів правових реформ. Такими суб'єктами мають стати, зокрема, нові покоління фахівців із вищою юридичною освітою, оскільки саме ці соціально-професійні групи, як правило, мають володіти таким ресурсом, як спеціально-юридичний професіоналізм, який може бути зреалізований лише за умови сформованості в них культури професійно-правового спілкування, оскільки предметом діяльності юриста є не лише знакова система (закон), а й людина (потерпілий, свідок, обвинувачений, колега-юрист і т. ін.).

Основою культури професійно-правового спілкування є сформовані комунікативні уміння та навички й здібності [62, с.73]. Вони сприяють формуванню професійно-комунікативної компетентності майбутніх фахівців різних напрямів, про що свідчать результати досліджень багатьох учених (табл.1.1)

Таблиця 1.1

Основні напрями дослідження професійно-комунікативної компетентності

№	Автор	Напрямок дослідження
1.	Л. Барановська [54]	професійне спілкування студентів галузевих ВНЗ, формування професійного мовлення студентів у діловій і фаховій сферах
2.	Ф. Хміль [63], Н. Костриця, В. Свистун, В. Ягупов [64]	ділове спілкування у сфері управлінської діяльності
3.	О. Зотова-Садило [65]	професійне ділове спілкування економістів
4.	А. Бичок [66], О. Биконя [67], Н. Сура [68]	фахово орієнтоване спілкування в полікультурному середовищі, професійна взаємодія іноземною мовою

Продовження табл. 1.2.		
5.	Н. Логутіна [69]	професійне іншомовне спілкування майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності
6.	Н. Глушаниця [5]	іншомовна професійно-комунікативна компетентність майбутніх бакалаврів з авіоніки
7.	В. Печенізький [70]	активне соціально-психологічне навчання компетентності у спілкуванні керівників військових колективів
8.	О. Мисечко [71]	педагогічні технології формування вмінь службового спілкування у майбутніх офіцерів-прикордонників
9.	І. Ярощук [72]	проблеми підготовки майбутніх економістів до професійного спілкування в процесі вивчення гуманітарних дисциплін
10.	О. Рембач [73]	формування культури ділового спілкування у майбутніх міжнародників-аналітиків

Закордонні вчені останнім часом також активно вивчають проблеми спілкування. Так, Віджай Бхатія та Стівен Бремнер досліджують вплив професійних комунікацій у рамках забезпечення своєчасного огляду галузі професійної комунікації з чітким акцентом на мові. Їхнє дослідження охоплює широкий спектр підходів, приділено особливу увагу інтегрованому підходу до професійної комунікації в галузі прикладної лінгвістики [74]. Проблема фахової комунікації, визначенням ролі професійних комунікаторів в Австралії, правовими та етичними проблемами, з якими вони стикаються, займається Рхонда Бейт [75]. Міжкультурною риторикою і професійною комунікацією в межах технологічних досягнень та організаційної поведінки опікується Баррі Тетчер [76].

Існуючі в науці напрацювання є основою для цілісного дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування (далі КППС) в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Сформовані комунікативні уміння та навички дозволяють юристу ефективно працювати в таких формах фахової діяльності, як складання законопроектів, прийом громадян, робота в судах, здійснення ділового листування, практична юридична робота, складання процесуальних юридичних

документів тощо. Розвиненість професійно-комунікативних здібностей юриста сприяє знаходженню відповідно до ситуації фахової взаємодії тону та інтонації, слів, засобів ґрунтовної аргументації та компетентного вираження думки. Усе це свідчить про доцільність внесення комунікативної складової до змісту фахової підготовки майбутніх юристів. Водночас існує потреба в розробленні концептуальної моделі та створенні відповідних педагогічних умов для формування культури професійно-правового спілкування майбутніх правників у процесі фахової підготовки, що сприятиме розбудові морально-правового громадянського суспільства в Україні. Зреалізувати ці завдання можливо, проаналізувавши особливості професійної діяльності юристів і специфіку їхньої фахової підготовки.

Для нашого дослідження фундаментальними є напрацювання багатьох відомих вітчизняних і закордонних учених з проблеми професійної підготовки майбутніх юристів та їхньої фахової діяльності (табл.1.2)

Таблиця 1.2

Напрями дослідження проблем професійної діяльності юристів та їхньої підготовки у ВНЗ

№	Автор	Напрямок дослідження
1.	Б. Топорнін [77]	загальні питання юридичної освіти, проблеми розвитку майбутніх юристів
2.	С. Алексєєв [78], В. Іванов [79]	загальна характеристика професії юриста; професійно важливі якості майбутнього фахівця правничої галузі
3.	В. Балюк, А. Жалинський [26]	складові фахової діяльності, особливості професійної поведінки, організаційно-технологічні критерії професіоналізму юриста, визначення особистості юриста, зміст професійних та міжособистісних компетенцій
4.	С. Ситніков [80]	формування ключових компетентностей у майбутніх юристів
5.	С. Шевцов [81]	формування професійно-психологічної компетентності у працівників правоохоронних органів України
6.	Н. Кучеренко [82]	психологічні особливості формування правосвідомості майбутніх фахівців-юристів

Продовження табл. 1.2		
7.	Р. Жеругов [83]	формування основ професійної правосвідомості студентів-юристів у процесі вивчення загальноправових дисциплін
8.	Д. Фіолевський [84], О. Кобліков [85], Н. Таварткіладзе [86], О. Денищик [38]	питання етики, моралі та моральності в юридичній діяльності, їх формування як складових юридичної діяльності
9.	Л. Липська[87]	оволодіння, використання майбутніми правниками інформаційних технологій
10.	Н. Івакіна[88], Р. Кацавець[60], О. Баркалова[89]	мовна підготовка юристів; особливості усної та писемної мови правників, їхня роль в оформленні думки; взаємозв'язок усної та писемної форм мови у цивільному процесі
11.	Л.Артамонова[90]	використання англійської мови для професійної діяльності юристів
12.	Є. Тягнирядно[91], К. Усманова[92]	формування риторичних умінь у майбутніх правників; мовна комунікація в юридичній практиці з приділенням особливої уваги юридичній аргументації

Вчені також досліджували проблему формування готовності майбутніх юристів до комунікативної діяльності (табл.1.3).

Таблиця 1.3

Дослідження комунікативної діяльності юристів

№	Автор	Напрямок дослідження
1.	А. Агаєва [93]	формування готовності майбутніх юристів до комунікативної діяльності
2.	О. Бовдир [24]	вплив комунікативного підходу на розвиток професіоналізму майбутніх юристів
3.	Л. Насіленко [40], Т. Худойкіна [94]	формування комунікативної компетентності майбутніх юристів у процесі вивчення спеціальних дисциплін; в умовах юридичної клініки
4.	О. Бандурка [95]	організація, управління навчанням студентів, майбутніх фахівців органів внутрішніх справ; питання юридичної психології та конфліктології
5.	Джоан Б.Кесслер[96]	міжкультурна комунікація юристів з клієнтами, представниками різних культур

Джоан Б. Кесслер [96] було розроблено комунікативні завдання та правила, якими повинен оволодіти й керуватися майбутній працівник органів

внутрішніх справ; розкрито нормативи його психологічної, правової, політичної, естетичної, етичної та інформаційної культури; описано основні види юридичної практики і показано місце юриста в громадянському суспільстві і правовій державі, представлено професіограми працівників правоохоронних органів. П. Біленчук розроблено перелік необхідних комунікативних умінь для успішної професійної діяльності правника [57]; уточнено особливості діяльності фахівця юридичного профілю; доведено, що юрист повинен володіти психологічною технікою спілкування, яка включає: техніку психологічного впливу, психотехніку визначення внутрішнього стану людини за зовнішніми ознаками поведінки; техніку встановлення психологічного контакту і довірливого спілкування; Н. Кожем'яко досліджувала психотехніку конфліктної взаємодії [97].

Таким чином, як свідчить аналіз численних результатів досліджень багатьох вітчизняних і закордонних учених, професійна діяльність юриста є надзвичайно важливою для розбудови правового суспільства. Актуалізовано такі аспекти фахової активності юриста, як формування й розвиток його професіоналізму, професійної компетентності, удосконалення її морально-етичної та риторичної складових.

У схарактеризованих вище наукових працях представлено результати, на нашу думку, дослідників фахової юридичної діяльності загалом. Ученими не приділялась увага аналізу специфіки її галузей. Однак кожна сфера професійної діяльності юриста (правоохоронна, суддівська, адвокатська, прокурорська, господарська, нотаріальна тощо) має особливості, зумовлені об'єктом діяльності та специфікою професійних функцій фахівця. Саме цим визначаються й особливості організації та протікання комунікативних процесів у цих сферах.

Для нашого дослідження важливими є праці науковців М. Ануфрієва, Ю. Ірхіна, М. Курко, Т. Нещерет та ін., які здійснили професіографічну характеристику основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України, запропонувавши кваліфікаційні характеристики професій, професіограми

спеціальностей. Автори, зокрема, обґрунтовують професійно важливі якості оперуповноваженого карного розшуку: комунікативні якості та вміння, інтелектуальні якості, особливості пам'яті; увага та спостережливість, вольові якості, емоційні властивості, моторні властивості [98, с. 12].

Актуальною також є наукова праця А. Молоканова, в якій аналізуються професійно-психологічні якості слідчого та їх розвиток у вищих навчальних закладах [99]. Науковий інтерес викликали проблеми розвитку професійно важливих якостей у курсантів ВНЗ МВС України – майбутніх працівників карного розшуку, що є науковим доробком О. Скрябіна [100].

Таким чином, науковці доводять важливість комунікативної складової у кожній сфері діяльності юристів, однак залежно від фахових функцій, особливостей об'єкта діяльності та ситуації взаємодії вона характеризується специфічністю (особливість причин вступу в спілкування, множинність цілей у кожному акті спілкування, конфліктний характер спілкування, формалізація спілкування, специфіка психічних станів учасників спілкування, особливе значення психологічного контакту). Однак дослідники не приділяли уваги формуванню культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у ВНЗ.

Актуальними для нашої роботи є системні дослідження правової культури, які здійснювались у вітчизняній науці із середини 70-х років минулого століття, коли з'явилися роботи Е. Аграновської, яка вважала, що правова культура – це не лише високий рівень юридичного мислення, а й настільки ж висока якість всієї юридичної діяльності [101]. На думку С. Алексєєва [102], правова культура є своєрідним юридичним багатством, вираженим у досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, юридичної техніки, які належать до духовної культури, до правового прогресу; В. Кудрявцева, В. Казимирчук [103] досліджували методологію вивчення її сутності. Науковці Р. Ромашов і Є. Шукшина пропонують розглядати правову культуру у двох площинах: по-перше, як характеристику рівня розвитку правових явищ на певному етапі розвитку суспільства, по-друге, як якісну

характеристику сприйняття права і правової поведінки окремої особистості [104].

У нашому дослідженні ми використовуватимемо поняття «професійна культура юриста» у значенні правової культури. Проблеми професійної культури юриста досліджували і відобразили у своїх працях такі науковці, як: А. Венгеров [105], Ю. Грошевий [106], М. Козюбра [107], О. Костенко [108], А. Лікас [109], П. Макушев [110], М. Орзіх [111], П. Рабінович [112], А. Ратінов [113], М. Соколов [114], О. Скакун [115], В. Темченко [116] та інші. Ми вважаємо, що ті проблеми, які висвітлюють у своїх працях зазначені науковці, не стосуються вивчення питання спілкування як складової правової культури.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення сутності та змісту професійної культури юристів. Так, О. Скакун під нею розуміє сукупність правового, політичного, психологічного, етичного, естетичного, екологічного, економічного та інформаційних видів культури [115, с. 219]; С. Сливка – у цьому феномені поєднує духовну, моральну, естетичну, національну, педагогічну, політичну, економічну, акторську складові [45, с. 14].

Ми вважаємо, що поза сферою вивчення вчених залишилася проблема формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, яка, на нашу думку, є важливою складовою фахової підготовки як запорука майбутньої успішної професійної діяльності. Першочерговим завданням постає визначення теоретичних засад дослідження цієї проблеми.

Щоб вирішити дану педагогічну проблему, вважаємо, що, насамперед, доцільно, на нашу думку, розглянути дефініції ключових із досліджуваної проблеми понять: «правова культура», «професійно-правова культура юристів», «професійно-правове спілкування юристів». Дефінітивний аналіз дозволить у подальшому визначити зміст та структуру феномена «культура професійно-правового спілкування».

Правова культура є сукупністю знань, умінь і навичок застосування їх на практиці, сприяє забезпеченню законності в суспільстві. Висока правова

культура передбачає переконаність особистості у важливості права та обраних засобів його реалізації; відповідальності за те, що роблять суб'єкти юридичної організації держави. На нашу точку зору, правова культура повинна бути властивою кожному громадянину, а особливо представникам юридичного фаху, в чому ми повністю погоджуємось із С. Гусаревим [117, с.8].

До структури професійно-правової культури належать такі складові:

1) правова освіченість – знання права, законів, підзаконних актів, рішень Конституційного Суду країни і Європейського Суду з прав людини, а також можливостей юридичної науки; при цьому правова підготовленість відрізняється від підготовленості інших законослухняних громадян обсягом, глибиною і формалізованим характером правових знань;

2) сформованість правового світогляду – переконаність у відповідності законів і підзаконних актів праву, міжнародним стандартам у галузі прав людини; згода (солідарність) з правовими приписами законів, розуміння корисності і необхідності їх застосування, тобто сформованість глибокого правового мислення; володіння мистецтвом тлумачення правових актів - уміння критично творчо осмислювати правові норми, принципи та інші правові засоби з огляду на їх гуманістичний, демократичний і моральний зміст;

3) досконале володіння правовим інструментарієм – майстерність у застосуванні норм права, вміщених у нормативно-правових актах та інших джерелах (формах) права, включаючи рішення Європейського Суду з прав людини; звичка додержуватися закону, вдаватися до використання всіх досягнень юридичної науки і практики при прийнятті й оформленні правових рішень; навички проведення правової експертизи; володіння правилами складання документації та культура професійно-правового спілкування [117, с.32].

Для успішної діяльності кваліфікований юрист має добре орієнтуватися в постійно мінливій нормативно-правовій базі. Водночас, як свідчить практика, цього не достатньо. Прикладна діяльність юриста завжди пов'язана з інтенсивними усними та письмовими зверненнями, взаємодією з широким колом осіб, що потребує вміння пояснити сутність встановлених законом

приписів, вмінням грамотно побудувати своє спілкування як з пересічними громадянами, так і з колегами. Тобто, комунікативний аспект його фахової діяльності набуває особливої значущості. З огляду на зазначене, запорукою успішної кар'єри юриста є розвиненість здібностей та сформованість умінь професійно-правового спілкування. Культура професійно-правового спілкування у майбутніх юристів може формуватися в процесі фахової підготовки на основі принципів професійної спрямованості, соціальної обумовленості, гуманізації, особистісної орієнтації [54]

Під професійно-правовим спілкуванням розуміємо суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників юридичного процесу у фахово-правовому просторі, зумовлену специфічністю причин організації, яка характеризується формалізованістю та конфліктністю, наявністю множинності цілей у кожному акті спілкування і спрямована на виконання професійно важливих завдань.

Професійне-правове спілкування юриста має певні особливості, що зумовлюються специфікою всіх напрямів його діяльності. Водночас спостерігається тісний причиново-наслідковий зв'язок між цими особливостями. Вони визначені з урахуванням специфіки діяльності та з огляду на особливості фахової юридичної діяльності [63]. До них відносимо:

- специфічність причин організації та здійснення професійно-правового спілкування: найчастіше приводом до спілкування є злочин, правопорушення, асоціальна поведінка, порушення прав людини, укладання договору, вчинення нотаріальних дій, тощо;
- обмеженість кола учасників спілкування (постраждалі, свідки, правопорушники, сторони угоди, претензії, тощо) визначається специфічністю причин організації та здійснення професійно-правового спілкування;
- зміст та мету професійно-правового спілкування зумовлюють причини його організації та здійснення, а також склад учасників спілкування;
- наявність множинності цілей у кожному акті спілкування: крім попередження чи розкриття конкретного злочину, правопорушення та

особливостей учасників, у кожному акті спілкування співробітниками служби, якою здійснюється спілкування, повинні реалізовуватися завдання виховання, подолання соціально-негативних властивостей і якостей особистості, запобігання злочинів і правопорушень даною особою, її оточенням;

– конфліктний характер спілкування: специфіка приводів вступу у спілкування – злочин чи правопорушення – спричиняють правові ситуації, за яких спілкування його учасників або збігаються (співробітники поліції – правопорушники), або не співпадають (співробітники поліції – свідки). Це спричиняє конфліктність спілкування, і, як наслідок, зумовлює необхідність сформованості культури професійно-правового спілкування юристів для забезпечення успішної діяльності в цих умовах;

– формалізованість спілкування: регламентація цілей, характеру та способів спілкування різними документами (законами, кодексами, статутами, наставленнями, наказами, інструкціями). Формалізація може бути суворо регламентованою, що зумовлюється примусовим характером вимог спілкування (ситуація допиту) і гнучкою (оперативне спілкування). Цілями формалізації спілкування є: 1) захист психіки осіб, що здійснюють правоохоронну діяльність від надмірних психологічних перевантажень; 2) підвищення рівня активності учасників спілкування;

– специфіка прояву психічних станів учасників спілкування: специфіка приводів вступу до професійно-правового спілкування зумовлює появу таких особливостей психічного стану учасників спілкування, як підвищена нервова напруга у зв'язку з високою відповідальністю за результати спілкування, домінування негативних емоційних станів;

- особливе значення психологічного контакту: у зв'язку із зазначеними вище особливостями, значущості набуває початкова фаза взаємодії, на якій відбувається формування тенденції подальшого професійно-правового спілкування [63].

Зважаючи на специфічні умови праці та особливу відповідальність, покладену на професію юриста, виникає закономірна потреба у формуванні в

нього культури професійно-правового спілкування в процесі фахової підготовки.

Спілкування є складовою професійної діяльності юриста незалежно від його спеціалізації. *Це процес встановлення і розвитку міжособистісних контактів, обумовлений спільним життям, діяльністю людей, їх відносинами, які складаються з найрізноманітніших приводів [46].*

Важливою особливістю спілкування юристів є те, що воно нерідко протікає в особливому процесуальному режимі з дотриманням певних, чітко окреслених форм взаємодії: прийом заяв у громадян, допит у ході попереднього слідства; допит у суді при розгляді кримінальних справ, допит і отримання відповідних пояснень в осіб, що беруть участь в цивільному судочинстві; судові дебати сторін, обмін репліками, проголошення останнього слова підсудним, тощо.

Таким чином, використання зазначених комунікативних форм у кримінальному і цивільному процесі визначається правовими (процесуальними) нормами, розпорядчими вимогами. Обов'язковим є дотримання встановлених законодавством формул спілкування, процесуальний порядок мовної взаємодії сторін.

Процедура процесуально регламентованого спілкування, його формалізований характер – обов'язкові умови, за яких таке професійне спілкування може здійснюватися, вони ніким не можуть бути порушені. Ці процедури детально описані в законі, починаючи з підстав, без яких не може відбутися сам акт спілкування, і закінчуючи процесуальними формальностями, завершальним діалогом сторін з його особливим порядком протоколювання, яке відображає не тільки зміст, а й увесь хід спілкування, дотримання супутніх йому різних формальностей процесуального характеру, ігнорування яких може слугувати підставою для визнання недійсними результатів, отриманих в ході спілкування, і спричинити правові санкції до тих, хто порушив передбачений порядок професійно-правового спілкування, довільно спростив його і т. ін.

Юристи мають особливі об'єкти професійної діяльності. З одного боку, це знакова система – вони діють на основі закону; з іншого боку, це людина, а тому фахівцям необхідні ще й певні комунікативні здібності для встановлення стосунків із нею, розвитку умінь переконувати, враховуючи її індивідуально-психологічні особливості.

Особливості професійно-комунікативної діяльності юристів полягають у тому, що вони постійно беруть участь у різних видах ділового (фахового) спілкування. Їм постійно доводиться вступати в контакти з різними посадовими особами, з керівниками місцевих органів влади, з представниками підприємств, установ. Тому, говорячи про професійне спілкування юриста, необхідно враховувати не тільки його процесуальні (допит, очна ставка, нотаріальне посвідчення, укладання угод та ін.), але і непроцесуальні форми, в основі яких лежать прийняті в суспільстві, в тому чи іншому соціальному середовищі правила мовної поведінки. Водночас, як і в спілкуванні військових, їм властиві стійкі етикетні формули звернення, що відображають зовнішні прояви ставлення будь-якої людини до оточуючих, до різних соціальних цінностей. У контексті подібних випадків спілкування слід говорити про непроцесуальне професійно-правове спілкування [70].

Види професійно-правового спілкування юриста можна поділити за такими основними критеріями:

- 1) за суб'єктами: професійне спілкування юриста як слідчого, адвоката, судді, юрисконсульта, нотаріуса та ін.;
- 2) за формами: процесуальне (допит, очна ставка) та непроцесуальне (контакти з різними посадовими особами, з керівниками місцевих органів влади, з представниками підприємств, установ, листування тощо);
- 3) за рівнем субординації учасників процесу (субординаційне, субординаціо-дружнє, дружнє).

Для розуміння психології професійно-правового спілкування важливим є трактування його структури видатним фахівцем із соціальної психології Л. Петровською. Вона виокремлює у ньому такі компоненти (або сторони):

- комунікативний, що виявляється в обміні інформацією між людьми;
- перцептивний, тобто процес взаємного сприйняття, пізнання суб'єктів спілкування і на цій основі встановлення між ними взаєморозуміння;
- інтерактивний, який полягає в організації взаємодії, спільних дій (діяльності) партнерів спілкування [118].

Досліджуючи проблеми професійно-правового спілкування, необхідно розглядати й загальні соціально-психологічні закономірності професійного спілкування. У процесі професійної діяльності юристам незалежно від їхньої спеціалізації постійно доводиться спілкуватися з різними людьми, досягати з ними порозуміння, підтримувати на належному рівні психологічний контакт. Тому знання цих закономірностей, вільне володіння навичками спілкування складають таку інтегративну професійно важливу якість особистості юриста, як комунікативна компетентність.

Говорячи про ці закономірності, необхідно виходити з того, що в процесі спілкування юрист завжди виступає в певному соціально-правовому контексті, який виражається системою його відносин із суспільством, державно-правовими інститутами, посадовими особами, окремими громадянами. Такі відносини обумовлені об'єктивно заданою йому соціальною роллю (слідчого, прокурора, судді, адвоката, нотаріуса, юрисконсульта). Соціальна роль - це фіксація певного становища, яке займає конкретна людина в системі суспільних відносин.

Своєю чергою, та чи інша соціальна роль формує в оточуючих стосовно її носія, наділеного певними правами і обов'язками, систему рольових очікувань, які реалізуються в конкретних комунікативних ситуаціях. Порушення правил рольової поведінки юристом, як і військовим, виконання ним невластивих даній комунікативній ситуації функцій найчастіше вступає у суперечність з рольовими очікуваннями оточуючих, безпосереднього партнера по спілкуванню, що неминуче негативним чином відображається на всьому майбутньому розвитку міжособистісних відносин, породжує взаємне

нерозуміння, неприхований антагонізм, а часом призводить і до відкритого конфлікту [70, с.6].

Крім того, на рольові відносини сторін з притаманним кожному партнеру індивідуальним стилем виконання впливає соціальний статус носіїв цих соціальних ролей. Соціальний статус - це положення, авторитет людини в суспільстві, в тій чи іншій соціальній групі. Соціальний статус людини визначається її посадовим становищем, професійним досвідом, службовим авторитетом, особистими заслугами, віком і т. ін.

Розглядаючи механізм рольової взаємодії в умовах службових відносин, не можна не помітити тієї соціальної установки домінувати, яка в юриста формується з набуттям професійного досвіду. Установка домінувати може проявитися під час спілкування і з боку різних посадових осіб, компетентних у сфері своєї службової діяльності, які мають також досить високий соціальний статус. Таким особам далеко не байдужа комунікативна ситуація, в якій юрист звертає увагу на їхні упущення в роботі, порушення законодавства тощо [119].

Складовою професійно-комунікативної активності юриста є його мовна поведінка. Особливості вербальної складової безпосередньо пов'язані з його освітою, вихованням, соціальним статусом. Висловлювання юриста в процесі професійного спілкування нерідко наповнені правовими поняттями, містять мовні конструкції, що відповідають правилам мовного етикету, який впливає на встановлення і підтримання психологічного контакту, взаєморозуміння сторін. Ним широко використовуються так звані тематичні групи мовного етикету, орієнтовані на створення позитивного психологічного мікроклімату.

Зміст професії юриста становить складну, багатокомпонентну систему видів діяльності, серед яких невід'ємними складовими виступають взаємодія з учасниками правовідносин, безпосередня комунікація з людьми. А тому актуалізується проблема комплексного дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів.

Враховуючи ключові аспекти юридичної діяльності, які зазначені вище, ми вважаємо, що без досягнення високого рівня культури професійно-

правового спілкування правознавців вкрай складно й проблематично створити справді дієву систему захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб в Україні [120].

Все вищенаведене доводить, що проблеми вищої юридичної освіти зумовлені насамперед відсутністю єдиного підходу до навчання майбутніх правників. На даний час розроблений і представлений суспільству проект «Концепції розвитку юридичної освіти в Україні» від 16.09. 2016 р. У проекті «Концепції...» надано перелік основних компетентностей, якими повинні володіти юристи, це:

- здатність до абстрактного, логічного та критичного мислення, до творчого мислення і генерування нових ідей, до аналізу і синтезу;
- уміння планувати, організовувати і контролювати свою діяльність;
- знання і розуміння природи етичних стандартів, у тому числі етичних стандартів правничої професії та здатність діяти на їх основі;
- знання державної мови та однієї з офіційних мов Ради Європи на рівні, що забезпечує можливість як усного, так і письмового їх застосування у тому числі у професійній сфері;
- вміння грамотно і точно формулювати та висловлювати свої позиції, належним чином їх обґрунтовувати;
- навички збору і аналізу інформації;
- вміння працювати самостійно, працювати у команді колег за фахом, а також із залученням експертів з інших галузей знань;
- здатність приймати неупереджені і мотивовані рішення;
- здатність визначати інтереси і мотиви поведінки інших осіб;
- вміння примирювати сторони з протилежними інтересами;
- здатність учитися;
- прагнення до утвердження академічної доброчесності.

Апробація проекту «Концепції...» відбувається одночасно з імплементацією Закону України «Про вищу освіту», що сприяє розробленню нових стандартів вищої освіти для кожної спеціальності у вищій освіті. Це,

звичайно, стосується й стандарту юридичної освіти [61]. Такі процеси актуалізують досліджувану нами проблему та доводять, що формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки є актуальною проблемою педагогіки вищої школи, що, своєю чергою, дозволяє окреслити подальші завдання дослідження, а саме: дати визначення ключового поняття – «культура професійно-правового спілкування», встановити особливості й відмінності професійно-правового спілкування в залежності від юридичної професії та визначити структуру культури професійно-правового спілкування юристів у процесі фахової підготовки.

Матеріали п. 1.1 висвітлено у таких працях автора: [119], [120], [121], [122].

1.2. Професійне спілкування працівників правничої галузі та зумовленість його особливостей специфікою юридичної практики

Спілкування є психологічним явищем, яке своєю багатогранністю породжує велику кількість різноманітних визначень. Це процес передавання й сприймання повідомлень за допомогою вербальних і невербальних засобів, що охоплює обмін інформацією між учасниками спілкування; її сприйняття й пізнання, а також їхній вплив один на одного і взаємодія щодо досягнення змін у діяльності; спілкування – це не складання, не накладення одна на іншу діяльностей, а саме взаємодія суб'єктів, що вступають у нього як партнери [54]; це обмін повідомленнями, інформацією, яка подається у вигляді усних чи письмових текстів мовою, якою володіють співрозмовники [113].

Усі вказані визначення автори формулюють з точки зору індивіда, який спілкується і за точку відліку, зазвичай, беруться дві людини: той, що говорить, і той, що слухає; модель спілкування будується як ті чи інші процеси, що протікають між двома особами [123, с. 4].

Даючи визначення поняття «спілкування», майже всі науковці співставляють його з іншим ключовим поняттям – «діяльність», однак суперечливим залишається питання про характер їхнього зв'язку. Ми однозначно підтримуємо ідею В. Ягупова про єдність спілкування та діяльності. Такий висновок в його працях є логічним щодо розуміння спілкування як реальності людських стосунків. Учений припускає, що будь-які форми спілкування є специфічними формами спільної діяльності: в процесі виконання різних функцій люди не просто «спілкуються», вони взаємодіють у межах певної діяльності. У спільній діяльності формуються не лише суб'єкт-об'єктні стосунки, а й суб'єкт-суб'єктні. Особистість як суб'єкт діяльності завжди спілкується. У спілкуванні вона самовиражається, самоутверджується, виявляє свої індивідуальні особливості, а також ставиться до іншої людини як до суб'єкта діяльності. Більше того, спілкування за допомогою діяльності не лише організується, а й збагачується. У цій діяльності виникають нові зв'язки та взаємини.

Таким чином, спілкування є стороною, умовою діяльності. Але єдність спілкування і діяльності правника схожа на військову і полягає в тому, що завдяки спілкуванню діяльність організується і здійснюється [124]. Результати досліджень вітчизняних учених представлено в табл.1.4.

Таблиця 1.4

Дослідження зв'язків між спілкуванням і діяльністю

№	Автор	Аспект дослідження
1.	Ю. Трофімов, В. Рибалка, П. Гончарук [125], І. Цимбалюк [20]	ототожнюють спілкування з діяльністю
2.	Д. Дубравська [126], В. Москаленко [127], В. Панок [128], М. Філоненко [122]	спілкування як і праця є основною формою діяльності
3.	М. Каган [129]	перший вид діяльності, яким оволодіває людина в онтогенезі, і який є умовою успішного здійснення всіх інших видів діяльності
4.	А. Леонт'єв [130]	спілкування є певною стороною діяльності, бо воно наявне в будь-якій діяльності як її елемент

Можемо зробити на основі викладеної в таблиці інформації такі узагальнення: навіть за наявності значної кількості точок зору не заперечується зв'язок між спілкуванням та діяльністю, крім того, ці компоненти в реальності в чистому, ізольованому вигляді не існують. Реальне спілкування завжди є складним поєднання перцептивних, комунікативних, інтерактивних елементів. Спілкування - це складний багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми, породжуваний потребами спільної діяльності і включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини [131].

Одним із видів спілкування, яким протягом останніх десятиріч цікавляться науковці, є ділове спілкування. Його тим чи іншим чином пов'язують із професійною діяльністю. Вивченню феномена ділового

спілкування присвятили свої наукові дослідження Ю. Палеха [132], М. Прищак [133]. Ділове спілкування визначають як спілкування, метою якого є організація й оптимізація виробничої, наукової, комерційної чи іншої діяльності, де на першому місці стоять інтереси справи, а не конкретних співрозмовників.

Ділове спілкування є специфічною формою контактів і взаємодії людей, які представляють не лише самих себе, а й свої організації. Воно включає обмін інформацією, пропозицією, вимогами, поглядами, мотивацією з метою вирішення конкретних проблем як усередині організації, так і за її межами, а також укладення контрактів, договорів, угод чи встановлення інших відносин між підприємствами, фірмами, організаціями [134]. Ділове спілкування – це контакт між співрозмовниками, які мають для цього необхідні повноваження і ставлять перед собою завдання вирішити конкретні проблеми. Спілкування слід вважати діловим, якщо його визначальним змістом виступає соціально вагома спільна діяльність. Співрозмовники є особистостями, значущими одне для одного, вони взаємодіють з приводу конкретної справи, а основним завданням такого спілкування є продуктивна співпраця.

Аналіз наведених вище визначень свідчить про те, що основними критеріями виокремлення ділового спілкування як певного виду психологічної взаємодії є характеристики суб'єктів спілкування, мета, предмет та зміст спілкування.

Трудова діяльність людини завжди включена в систему суспільних відносин, які передбачають взаємодію з іншими людьми, що зумовлює виділення такого виду спілкування, як професійне. Феномен «професійне спілкування» досліджується багатьма вченими, які займаються комунікативними проблемами. Професійне спілкування – це важливий засіб та умова вирішення завдань певної професійної діяльності. Якщо поза діяльністю люди керуються особистими мотивами, то під час професійного спілкування мета визначається характером і потребами фахової діяльності [134]. Нам імпонує визначення професійного спілкування, запропоноване І. Ромащенко: це володіння мовними засобами, дотримання мовленнєвих норм, уміння будувати

тексти, уникати мовних штамів, володіння мовним етикетом, доцільне використання професійної лексики, уміння здійснювати постійний аналіз ефективності професійної комунікації [135]. Автором акцентовано увагу на його вербальній значущості.

Свої визначення поняття «професійне спілкування» пропонують С.Шевчук, І. Клименко [136], О. Бересенко [137], Г. Бороздіна[138], Н. Волкова [139], Л. Столяренко [140]. Так, зокрема, актуальним для нашого дослідження є визначення Н. Волкової: це «найважливіше середовище духовного, суспільного й особистісного прояву людини, становить живий безперервний процес взаємодії людей, людини з собою та світом, у цьому розумінні є чинником розвитку особистості» [139].

Нами здійснено огляд результатів досліджень учених, присвячених дефінітивному аналізу поняття «професійне спілкування». Ми приймаємо його визначення, здійснене Т. Казаніною: *професійне спілкування – це процес взаємодії осіб, поєднаних належністю до однієї професії, в ході якого відбувається обмін професійно значущою інформацією, досвідом та ідеями; який організує сумісну діяльність і спрямований на реалізацію поставленої професійної мети* [141, с. 42]. У професійному спілкуванні особливо значущою є інтерактивна сторона, її специфіка полягає в тому, що спілкуючись з колегами, фахівець свідомо обирає особливі способи впливу, ті, що реально можуть сприяти досягненню поставленої мети. Також відмінностями професійного спілкування є сфера діяльності; ситуативність: встановлені часові, просторові та інші умови; склад учасників. Саме ці відмінності відіграють ключову роль у професійному спілкуванні юриста.

Водночас нас цікавили й наукові праці, в яких частково висвітлено феноменальність професійної взаємодії юристів (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Дослідження проблеми професійної взаємодії юристів

№	Автор	Предмет дослідження
1.	І. Радомський [134]	Фактори впливу на спілкування юристів

Продовження табл. 1.5		
2.	В. Васильєв [142], А. Артемов [143]	психологія юридичного спілкування
3.	В. Василенко та А. Тимофєєва [144]	характеристика професійного спілкування юристів
4.	Н. Артикуца [145]	юридична термінологія та мова права
5.	І. Харченко [146], О. Калита [147]	мовно-професійна культура майбутніх юристів
6.	Т. Казаніна [141]	формування умінь професійного спілкування юристів

Обґрунтування особливостей професійного спілкування юристів має базуватись, на нашу думку, насамперед на розумінні специфіки юридичної діяльності. На думку І. Бризгалова, юридична діяльність – це вид соціальної діяльності, який здійснюють юристи з використанням юридичних засобів, дотримуючись у встановлених законом випадках юридичної форми з метою вирішення різних юридичних проблем [36]. С. Гусарєв, О. Тихомиров розуміють її як різновид соціальної діяльності, що здійснюється фахівцями-юристами з метою отримання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів соціальних суб'єктів відповідно до вимог права [148].

На основі цих визначень доходимо висновку про те, що юридична діяльність переважно розглядається як чітке виконання всіма зобов'язаними особами встановлених законом процедур. Для нашого дослідження становить інтерес підхід А. Жалінського, який вважає, що професійна діяльність юриста обов'язково повинна включати активний особистісний момент, все те, що юристи роблять в межах своєї професії для вирішення поставлених перед ними суспільством завдань. Такий підхід свідчить про включення до поняття професійної юридичної діяльності організаційно-технічних дій, а також професійної поведінки юриста [149].

Щоб зрозуміти специфіку професійного спілкування юристів, необхідно також враховувати ключові аспекти юридичної діяльності: перш за все різноманітність виконуваних завдань, до яких належать порядок і безпека громадян, вирішення майнових, сімейних спорів, розпізнавання психічних

відхилень в поведінці людини та прийняття відповідних рішень. Відповідно, ціною помилки юриста може стати життя людини; наступним складним аспектом є те, що юридична діяльність підлягає нормативному регулюванню, тобто всі професійні кроки повинні бути виключно в рамках чинного законодавства; не варто забувати, що велика кількість юридичних професій передбачає наявність владних повноважень, що зумовлює застосування влади від імені закону [150, с. 228].

Доречною є, на нашу думку, й увага до емоційного аспекту юридичної діяльності, яка характеризується високою емоційною напруженістю, переважно негативного порядку, яку необхідно не лише побороти, а й не виявити її. Деякі види діяльності передбачають емпатійну реакцію, що може спричинити емоційне вигорання або призвести до професійної деформації.

Юридичній діяльності властивий творчий аспект, що полягає в створенні своєї системи роботи з людьми, у виробленні індивідуального стилю спілкування з різними представниками суспільства.

Важливим елементом діяльності правників є вміння працювати в групі. Безумовно, вважається, що праця юриста індивідуальна, тому що він самостійно здійснює збір матеріалів, персонально готує документи та обирає стратегію ведення справи. Однак успішність його діяльності значною мірою залежить від діяльності багатьох спеціалістів, кожний елемент усього процесу має доленосне значення і впливає на результати професійної діяльності юридичної системи.

Доречно зауважити, що професійне спілкування юристів зумовлюється й особливостями юридичної практики. У залежності від суб'єктів практики її умовно можна віднести до *законодавчої (законотворчої), правоохоронної, судової, адвокатської, нотаріальної, господарської.*

Таблиця 1.6

Специфіка професійного спілкування правників

Фахова спрямованість	Специфіка спілкування	Необхідні вміння професійного спілкування
<i>Законодавча</i>	це мовне спілкування при розробці, виданні та вдосконаленні нормативно-правових приписів; ідеї і правила мають отримати закріплення в законах та інших офіційних джерелах	володіння юридичною термінологією, вміння послідовного вживання термінологічних одиниць; висока мовленнєва культура; мовна цілісність текстів; чіткість, однозначність формулювань і трактувань, уміння висловлюватись в державних командних документах, досягаючи максимальної зрозумілості
<i>Судова</i>	вплив на активізацію профілактики правопорушень, мислення судді є незалежним від будь-яких впливів із зовні, об'єктивність у підході до оцінки суті справи і прийняття рішення, глибокий і всебічний аналіз усіх її обставин; вміння бачити за суто зовнішніми деталями справжні мотиви поведінки людей, дійсні причини виникнення подій і явищ; прояв високого інтелекту, що виявляється у встановленні, визнанні істотних для справи фактів і відокремлення їх від недостовірних, сумнівних даних	вміння узагальнювати, класифікувати та оформляти всю отриману в ході процесу інформацію; складати і відпрацьовувати судові документи (протоколи, вирoki, ухвали тощо); досконале володіння державною мовою; наявність необхідних професійних навичок документоведення; мають бути сформовані мовні та мовленнєві уміннями й навички: ставити запитання, обґрунтовувати й адекватно формулювати рішення в нормативній та правозастосовній практиці; безпомилково тлумачити сенс словесних повідомлень, що містять ту чи іншу правову інформацію; виступати публічно в судових засіданнях
<i>Правоохоронна</i>	спонтанність, непередбачуваність і неповторність спілкування: відсутній, час для підготовки до розмови (із	досконале знання норм права, знання особливостей представників криміногенного контингенту, їхніх звичаїв, лексику; вміння домогтися

	свідками, очевидцями події, підозрюваними, потерпілими та ін.), до взаємодії з колегами (співробітниками правоохоронних органів, адвокатами, судьями тощо); спілкування протікає за несприятливих умов, має вимушений характер, здійснюється за розбіжності інтересів сторін, за дефіциту інформації і часу, характеризується високим ступенем конфліктності	засвоєння людиною норм поведінки, встановлених суспільством; уміння переконувати і залучати до співпраці; володіння письмовим та процедурним видами спілкування; уміння ставити запитання, уміння уважно слухати; навички подолання психологічних бар'єрів у спілкуванні, зняття емоційного напруження в бесіді; вміння сприйняти те, що партнер був не в змозі висловити; уміння чітко і грамотно передавати свої думки співробітникам правоохоронних органів
<i>Адвокатура</i>	проведення консультацій і роз'яснень, надання довідок щодо законодавства; складання заяв, скарг та інших документів правового характеру; здійснення представництва в суді та в інших державних органах в інтересах громадян та юридичних осіб; надання юридичної допомоги суб'єктам права, сприяння правовими засобами здійсненню підприємницької діяльності	володіння глибокими знаннями в галузі юриспруденції та в інших сферах; уміння робити узагальнення; майстерність у професійному складанні документів та виступати публічно; сформованість високих моральних якостей, здатність неухильно додержуватися адвокатської етики; встановлювати комунікативну рівновагу; у висловлюваннях утримуватись від вживання виразів, які принижують честь, гідність чи ділову репутацію будь-кого; вміння вести бесіди з особами, що звернулися за юридичною допомогою
<i>Прокуратура</i>	ефективно і винятково обачливо користуватися своїми повноваженнями, скрупульозно аналізувати всі обставини справи, ретельно зважувати всі «за» і «проти», бути об'єктивним, не піддаватися	здатність до мобільності, швидкості і гнучкості мислення, здібність конструктивно думати і приймати рішення у незвичайних, екстремальних умовах без сторонньої допомоги, осмислено діяти і вирішувати завдання за мінімальний час; ораторські здібності, уміння

	звинувачувальному ухилу, спокусі захисту «честі мундира»; має глибоко проникати у сутність правових, соціальних явищ, мати мужність визнати свої помилки і виправити їх; повинен оцінювати явища з урахуванням усіх деталей, прораховувати найближчі і віддалені, прямі й побічні результати	володіти усним мовленням для передавання широкому загалу в переконливій і зрозумілій формах думок і почуттів, а також демонструвати знання процедурних моментів
<i>Нотаріат</i>	поради, роз'яснення сторонам їхніх прав та обов'язків, попередження про можливі наслідки укладеної угоди; надавати правову допомогу населенню; має утримуватись від вчинення нотаріальних дій, в яких він особисто прямо чи побічно зацікавлений; попередження цивільних правопорушень і суперечок у судах, схилення сторін до угоди	володіння ґрунтовними знаннями норм права, вміння вирішувати конфлікти; здатність володіти собою, стримано реагувати на різкі висловлювання й девіантну поведінку незадоволених і збуджених громадян; вміння зберігати конфіденційність і не розголошувати інформацію; уважне й шанобливе ставлення до кожного окремого клієнта та вміння говорити тверде «ні»
<i>Господарська (юрисконсульт)</i>	відстоювання інтересів своєї організації при розгляді господарських спорів в арбітражі, судах та інших державних органах; юридичне забезпечення ефективності роботи певного підприємства, установи, організації	володіння знаннями норм права, міжнародних норм; знаннями міжнародної торгівельної термінології; володіння процесуальними процедурами, уміння вирішувати конфліктні ситуації, вміння переконувати, відстоювати свою точку зору й вимоги закону

Узагальнюючи інформацію щодо особливостей законодавчої (законотворчої), правоохоронної, судової, прокурорської, адвокатської, нотаріальної, господарської діяльності фахівців юридичної галузі, які зумовлюють специфіку їхнього професійно-правового спілкування, зазначимо:

юридична діяльність належить до професій, що передбачають виконання професійних обов'язків у напружених, екстремальних, стресових умовах. Тому їй притаманні такі особливості: дефіцит часу, вплив на особистість особливо сильних подразників та домінування негативних емоцій при нестачі позитивних; підвищена відповідальність при прийнятті рішень та необхідність невідкладного вжиття заходів; наявність проблем кадрового забезпечення, особливо на найбільш складних ділянках, зокрема й через відсутність відповідної професійної підготовки та досвіду роботи, неналежне матеріально-технічне забезпечення.

Професійне спілкування у сфері юридичної діяльності відрізняється від фахового спілкування представників інших професій надзвичайною широтою і багатоплановістю: спеціалісту-юристу доводиться вступати в контакт з представниками різних вікових, професійних, культурних, етнічних груп, а також з особами, чий психічний стан є непередбачуваним. А тому на успішність формування культури професійно-правового спілкування у студентів юридичної спеціальності впливає виховання в них надпрофесійних якостей. До них, як стверджував А. Вербицький, належить здатність мислити в усіх її проявах, здатність доносити свою думку в різний спосіб, діяти обдуманно та в межах чинного законодавства [151].

З метою формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки вищим навчальним закладам доцільно враховувати окреслену специфіку і використовувати для цього відповідні педагогічні технології.

Технологія (від грец. *τεχνολογία*, що походить від грец. *τεχνολογος*; грец. *τεχνη* — майстерність, техніка; грец. *λογος* – (тут) передавати) – наука («корпус знань») про способи (набір і послідовність операцій, їх режими) [152].

У вітчизняній та зарубіжній педагогіці зустрічаються поняття «освітня технологія», «педагогічна технологія», «технологія навчання (виховання, управління)», що зумовлює необхідність з'ясування сутності цих понять, оскільки кожна з означених технологій має свої цілі, завдання та зміст.

Освітня технологія відображає загальну стратегію розвитку освіти, єдиного освітнього простору. Призначення освітніх технологій полягає у розв'язанні стратегічних для системи освіти завдань: прогнозування розвитку освіти, проектування і планування цілей, результатів, основних етапів, способів, організаційних форм освітньо-виховного процесу. Такими освітніми технологіями є концепції освіти, освітні закони, освітні системи [153].

Термін «педагогічна технологія» щодо навчального процесу було вжито у 1886 р. англійцем Джеймсом Саллі (1842-1923) [154]. За визначенням ЮНЕСКО, «педагогічна технологія — це системний метод створення, застосування і визначення всього процесу викладання і засвоєння знань з урахуванням технічних і людських ресурсів і їхніх взаємодій, що мають своїм завданням оптимізацію форм освіти» [155].

Підходи сучасних дослідників до визначення поняття «педагогічна технологія» різняться. Його тлумачать як сукупність психолого-педагогічних установок, що визначають спеціальний набір і поєднання форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів, тобто як організаційно-методичний інструментарій; як опис системи дій учителя та учнів, від яких не слід відхилитися; як проект певної педагогічної системи, що реалізується вчителем [156].

В. Євдокимов та І. Прокопенко до компонентів педагогічної технології відносять організаційні форми, навчально-виховний процес, викладачів та засоби навчання [157].

Зважаючи на окреслені необхідні вміння професійного спілкування фахівців юридичної галузі, зумовлені специфікою спілкування в залежності від спрямованості правничої діяльності, на нашу думку, формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів має відбуватися із використанням певних складових педагогічних технологій. Так, зокрема, для опанування фахових знань доречно застосовувати такі інноваційні засоби навчання, як: електронні підручники, Moodle, NetOpSchoole, NetSup-portSchool; для засвоєння правової термінології доцільно постійно проводити

«термінологічну розминку». Формуванню умінь публічних виступів (тримання уваги аудиторії, вміння переконувати), розвитку ораторських здібностей юристів сприятимуть колективні аудиторні форми роботи та такі методи, як ділові ігри (судове засідання, «Сократів діалог»), «Займи позицію». Для формування культури спілкування, вироблення умінь психологічної стійкості, здатності точно й лаконічно висловлюватись можна використовувати ділову гру «Прес-конференція» і метод PRES-формула; для формування навичок консультування – юридичну клініку; для розвитку рефлексивних здібностей доцільно застосовувати на аудиторних заняттях «Рефлексивну п'ятихвилинку». Елементи цих технологій проаналізовані нами в п. 2.3.

На нашу думку, окреслена специфіка професійно-правового спілкування в залежності від галузі права потребує застосування спеціальних педагогічних технологій для формування в майбутніх правників культури професійно-правового спілкування. Це стає особливо актуальним й з огляду на те, що вищі навчальні заклади переважно готують «універсального» юриста з напрямку «Право», не ставлячи на меті вузьку професійну спрямованість. Однак більш ретельний розгляд дієвих форм, методів і засобів буде здійснено після визначення структури культури професійно-правового спілкування.

Матеріали п. 1.2 висвітлено у таких працях автора: [158], [159], [160].

1.3. Структура культури професійно-правового спілкування юристів

Думка і мова є головним багатством кожної окремої людини, діяльність будь-якого юриста коштує дорого саме завдяки його мисленню і вмінню донести свою думку. Якщо бути більш точними – розумовий процес юриста, його вміння спілкуватися і є джерелом доходів цього спеціаліста. Це відбувається тому, що втілити будь-яку ідею в її фізичну оболонку у вигляді позову, скарги чи заяви може рука будь-якої людини. Але наповнити сенсом і життям цю саме заяву, всупереч нашому бажанню зможе вже не кожна людина, і не кожен юрист. Чим менше шаблону буде допущено юристом у своїй практиці, тим більш ймовірний правильний результат у пошуках істини та досягнення оптимального для клієнта результату [161].

Тому так важливо в процесі навчання майбутніх правознавців сформувати культуру їхнього професійно-правового спілкування – як гарантію успіху реалізації функцій майбутньої професійної діяльності, що породжує глибокий інтерес учених до комунікативного аспекту майбутньої професійної діяльності юристів (як і фахівців інших галузей). Водночас нами встановлено, що дослідники вивчали проблеми формування професійної, комунікативної компетентності, системи комунікативних умінь майбутніх правників, готовності до майбутньої професійної діяльності, комунікативної культури майбутніх працівників юридичної галузі. Відсутні системні дослідження з проблеми формування їхньої культури професійно-правового спілкування. Однак зазначені наукові праці є актуальними для нас, оскільки в них зроблені спроби обґрунтування структури цих феноменів.

Так, зокрема, розглядаючи структуру професійної компетентності юриста, дослідник І. Івашкевич виокремлює в ній мотиваційно-цільовий, когнітивний, соціальний, аксіологічний та аутопсихологічний компоненти [162]. Його колега О. Федорчук вважає, що комунікативна компетентність майбутніх правознавців складається з таких компонентів: когнітивно-змістового (професійно-інформативні знання), ціннісно-мотиваційного

(ціннісні відносини і мотивація) та операційно-технологічного (уміння і навички) [163]. Автор Ю. Бойко виділяє в ній мотиваційний (мотиви навчання, професійні нахили, професійна спрямованість, задоволеність професією), операційний (комунікативні вміння, креативність, інтелектуальна лабільність), емоційно-вольовий (саморегуляція, психічні стани, локус контроль) та особистісний (самоствлення, самоприйняття, самовпевненість, самооцінка) компоненти [37].

Педагог О. Бовдир, вивчаючи проблему формування комунікативної культури студентів юридичних спеціальностей у процесі викладання гуманітарних дисциплін, доводить, що комунікативна культура студентів юридичної спеціальності обумовлена структурою особистісного утворення і передбачає поєднання таких компонентів, як комунікативна спрямованість, комунікативний досвід, типологічні риси і психологічні форми відображення [164]. Н. Самохіна акцентує увагу на важливості мовленнєвої компетентності для успішної професійно-комунікативної діяльності майбутнього юриста. У структурі мовленнєвої компетентності нею виділено: базовий компонент, необхідний для забезпечення ефективної мовної діяльності будь-якого фахівця; професійно орієнтований компонент, необхідний для забезпечення ефективної мовної діяльності юриста; особистісно орієнтований компонент, який дозволяє враховувати індивідуальні особливості, схильності та інтереси студентів-юристів до здійснення мовної діяльності в межах обраної спеціалізації [165].

Дослідник І. Притуленко у структурі професійних умінь із логічного структурування професійної інформації у майбутніх молодших спеціалістів з права виділяє такі компоненти: інформаційну компетентність; ціннісно-мотиваційний компонент; особистісний компонент [166]. Психолог О. Каверін [167] у своїх дослідженнях обґрунтував основні структурні компоненти готовності до професійної діяльності майбутніх юристів: мотиваційний, емоційно-вольовий, особистісний. М. Василенко серед структурних компонентів готовності студентів до юридичного консультування виділяє пізнавальну спрямованість, консультативний досвід та професійно важливі

якості [168]. Основними структурними елементами індивідуальної концепції особистості правоохоронця, на думку Н. Іванової, є особистісний складник (професійно важливі якості, психологічні характеристики), система ставлень (мотиви, погляди, уявлення тощо) до успішної професійної підготовки та майбутньої правоохоронної діяльності [169].

Проаналізовані вище результати досліджень учених та професіограми юридичної діяльності дозволяють запропонувати такий компонентний склад структури культури професійно-правового спілкування працівників юридичної галузі: *мотиваційний-ціннісний, комунікативний, етико-поведінковий та рефлексивний компоненти.*

Обґрунтування нашої позиції, безперечно, необхідно почати із мотиваційно-ціннісного компонента, тому що для ставлення фахівця до КППС велике значення має мотивація. Вперше термін «мотивація» вжив у своїй докторській дисертації у 1847 році А. Шопенгауер, а саме, *principium rationis sufficientis agendi*, або «закон мотивації». Цей закон є основою будь-якого пояснення людського вчинку на феноменальному рівні, розуміння вчинку, мотив якого ми чітко усвідомлюємо. Учений вважав, що «мотив» – це безпосереднє сприйняття об'єкта, або така обставина, яка змушує нас діяти певним чином; це подання цього об'єкта або обставини, причому це уявлення займає наші думки або уяву. Він стверджував, що мотиви – це причини, «видимі із середини», тому що кожен із нас, маючи намір зробити що-небудь, в кожному окремому випадку відчуває мотиви як свою внутрішню волю, яка виражається у видимих рухах тіла або вчинках [170]. Мотивація, на думку В. Вілюнаса, це сукупна система процесів, що відповідають за спонукання та діяльність [171].

Мотив – одне з ключових понять психологічної теорії діяльності, що розроблялася психологом О. Леонтьєвим. Науковець запропонував таке визначення мотиву: «Мотив – це опредмечена потреба». Мотив часто плутають з потребою і метою, однак потреба – це, по суті, неусвідомлюване бажання

усунути дискомфорт, а мета – результат свідомого визначення мети, вибору предмета (об'єкта), що задовольняє вимоги мотиву [172].

Вченими (А. Маслоу [173], А. Роша [174], В. Рижиковим [175], Я. Крушельницькою [176] тощо) здійснено класифікацію видів мотивів з виокремленням зовнішньої та внутрішньої, позитивної та негативної, стійкої та нестійкої мотивації. *Зовнішня* мотивація (екстринсивна) не пов'язана зі змістом певної діяльності, але обумовлена зовнішніми по відношенню до суб'єкта обставинами; *внутрішня* мотивація (інтринсивна) пов'язана не із зовнішніми обставинами, а із самим змістом діяльності. Мотивація, заснована на позитивних стимулах, є *позитивною*; мотивація, заснована на негативних стимулах, називається *негативною*. *Стійкою* вважається мотивація, яка заснована на потребах людини, оскільки вона не вимагає додаткового підкріплення.

У майбутніх правників під час фахового навчання у ВНЗ має формуватися відповідна професійна мотивація, що включає складний комплекс потреб, інтересів, ідеалів і переконань. У професійній мотивації майбутнього юриста ключову роль відіграють такі спонуки, як почуття справедливості, любов до істини, відчуття обов'язку, патріотизм, ціннісні орієнтації.

Мотивація юриста є явищем динамічним, оскільки вона змінюється під впливом різних зовнішніх соціальних і суб'єктивно-психологічних чинників, тому в конкретних умовах професійної діяльності мотивація або закріплюється і розширюється, або починає деградувати, оскільки виявляється тенденція до професійної деформації [175].

А. Роша вважає, що чотири групи мотивів можуть сприяти професійному вибору юриста: стійкий інтерес до професії, прагнення стати юристом під впливом родичів; вплив книг та кінофільмів; так звана «коротка» мотивація, коли людина мріє про іншу спеціальність, але за якихось обставин обирає юриспруденцію [174].

Мотиви керують комунікативною поведінкою майбутнього правника, відповідно мотивація студента до вдосконалення своєї мовної професійної

підготовки є важливою умовою, яка впливає на перебіг процесу формування культури професійно-правового спілкування майбутнього юриста. Названий компонент означає актуалізацію зацікавленості студентів до оволодіння професійно-правовим спілкуванням як засобом ефективного здійснення професійної діяльності; характеризує ступінь прояву в майбутніх правників зацікавленого ставлення до процесу вдосконалення навичок професійного спілкування та бажання постійно поглиблювати свої знання в галузі права [177].

Існують такі групи мотивів: а) мотиви, пов'язані із ставленням до майбутньої професії (вони формують сприйнятливий емоційний фон, що визначає стійкість особистості до негативного зовнішнього впливу); б) мотиви досягнення успіху в оволодінні знаннями, необхідними для майбутнього юриста; в) мотиви соціального співробітництва; г) мотиви поведінки. Ці групи мотивів О. Мурзіна розглядає як складові мотиваційного компонента професійно-ціннісних орієнтацій майбутніх юристів. Показниками цього компонента вона вважає: а) самооцінку власних вчинків; б) розвиненість почуття самокритики; в) усвідомлення мотивів поведінки; г) стійкість поведінки [178].

Будь-яке пізнання цінності є актом переваги, в індивідуальній очевидності якого встановлюються пріоритети цінностей: цінності тим вище, чим глибше задоволення, які вони дають. Тому, якщо професія стає для людини провідною цінністю, займає значуще місце в ієрархії її мотивації, то в особистості до професії формується моральне ставлення.

Ми вважаємо, що розгляд професії юриста в якості цінності відповідає всім критеріям цінності, обґрунтованим Г. Парсоном.

1. Цінність має являти собою те, заради чого що-небудь здійснюється.
2. Цінність повинна задовольняти людські потреби.
3. Цінність має бути надійною.
4. Цінність повинна бути джерелом і творцем окремих цінностей.
5. Цінність має задовольняти тим, що саме робить бажаним життя [179].

Таким чином, вважаючи професію юриста цінністю, важливо в процесі професійної підготовки фахівця допомогти йому усвідомити її соціальну значущість для суспільства і прийняти її в якості особистої цінності, оскільки «цінність є не природною, а соціальною властивістю предмета, явища, особистості, вчинку, події тощо» [171].

Мотиваційно-ціннісний компонент характеризується системою цінностей та особистісних мотивів студентів, які забезпечують реалізацію соціальних функцій юридичної діяльності; сукупністю поглядів і переконань, що дають змогу визнавати цінність права як засобу захисту особистості в суспільстві та Людину як найвищу соціальну цінність; прагненням дотримуватися норм права й моралі, вимагати від інших правомірної поведінки [180]. Цей компонент визначає спрямованість професійної взаємодії та спілкування (на основі наявних етичних, моральних і правових цінностей, мотивації досягнення, установок соціальної взаємодії, мотивацію виконання юридичної діяльності; мотивацію досягнення успіху; здатність ставити цілі власної діяльності та їх досягати; професійне самовизначення, що є критерієм здійснення успішної професійної діяльності; професійну спрямованість як психологічну орієнтацію студента на професійну діяльність, що включає змістову та мотиваційну сторони; професійну готовність як стан студента, який характеризується науково-теоретичною, психологічною, юридичною, фізичною готовністю тощо).

Іншим, не менш важливим для професійної діяльності юриста, є комунікативний компонент культури професійно-правового спілкування. Він передбачає наявність психологічних, соціологічних, етичних, деонтологічних і спеціальних правових знань, які необхідні для розуміння соціальної та правової дійсності, співвіднесення норм моралі й права; успішної взаємодії з навколишнім середовищем, здатності будувати партнерські відносини; адаптації до мінливих соціальних умов; адекватного вирішення конфліктних, екстремальних ситуацій [180], а також умінь здійснювати не лише юридичну діяльність, а й успішно взаємодіяти з усіма об'єктами цієї діяльності. На думку І. Івашкевич, яка досліджувала проблему формування професійної

компетентності майбутнього юриста, комунікативний компонент включає знання мови, знання з теорії та психології, знання етикету, знання засобів впливу, знання засобів і прийомів встановлення, підтримки і завершення мовленнєвого контакту для досягнення мети, орієнтація фахівця в собі, що передбачає сформованість знань, вмінь та навичок, професійно значущого досвіду тощо, а також висвітлює розвиток здатності спеціаліста до використання цих знань, вмінь та навичок, професійно значущого досвіду на практиці. Комунікативний компонент поєднує як загальнопрофесійні знання, вміння й навички, якими має володіти кожен фахівець, не обов'язково юридичної сфери діяльності, так і спеціальні знання, вміння й навички, притаманні спеціалістам юридичної сфери діяльності (здатність до лідерства, накопичення та творчого застосування професійного досвіду, професіоналізм у керівництві роботою підрозділу) [162].

Враховуючи особливості юридичної діяльності, ми можемо стверджувати, що елементами комунікативного компонента КППС мають бути такі *знання: психолого-соціальні та спеціальні* (про психологічні характеристики особистості і групи, соціальний характер людської діяльності та психологічні феномени професійної активності людини; фактори ефективності та оптимізації професійного спілкування, комунікативні бар'єри та види конфліктних ситуацій у професійній діяльності юриста, методи та стратегії їх уникнення, попередження та вирішення; поняття етикету, його роль в професійному спілкуванні, особливості етикету юриста, його основні норми і функції; *вміння: інформаційні вміння* (знайти інформацію, виділити головне в повідомленні, дібрати аргументи, сформулювати питання та відповідь, зробити висновок, висловлюватись точно, літературно й виразно; володіти голосом, оптимально використовувати невербальні засоби спілкування); *перцептивні вміння* (оцінити свій стан в момент спілкування, розпізнати настрій співрозмовника, передбачити відповідну реакцію партнера; визначити, як умови спілкування (час, місце) сприяють або заважають взаємодії, допомагають стримувати емоції); *інтерактивні вміння* (встановлювати контакт із

співрозмовником, підтримувати його в процесі спілкування, переконувати співрозмовника, формулювати розпорядження, піддавати позицію співрозмовника аргументованій критиці, організувати колективне вирішення проблеми); *загальноправові вміння* (використання знань норм права, оперування юридичною термінологією, володіння основами ораторського мистецтва, складання процесуальних документів); *спеціалізовані юридичні вміння* (використовувати різні форми документів у залежності від виду юридичної діяльності, добирати необхідний змісту у формулювання, робити акценти в залежності від позиції; володіння загальною медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією; вміння формулювати думку абстрактно, вміння висловлюватись чітко, по суті; оперування знаннями, що стосуються проведення судових засідань, добору форм укладення договорів, проведення оперативно-розшукових дій, експертиз); *навички* (психологічної експрес-діагностики особливостей особистості громадян, ефективного спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, що виникають у професійній діяльності, оцінки своїх вчинків і вчинків оточуючих з точки зору норм етики і моралі, поведінки в колективі та спілкування з громадянами відповідно до норм етикету, правомірного впливу на особистість).

Спираючись на власний педагогічний досвід у цій галузі та на основі вивчення українського законодавства, доходимо висновку про обов'язковість та важливість *етико-поведінкового компонента* в структурі культури професійно-правового спілкування. Жодна професія, крім юридичної, не має такої кількості спеціалізованих етичних кодексів. Так, зокрема протягом багатьох років функціонують Правила адвокатської етики, Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури, Кодекс професійної етики судді, Правила професійної етики нотаріусів України, Правила поведінки та професійної етики осіб рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ України, Етичний кодекс працівника органів внутрішніх справ України. Це явище зумовлене тим, що крім загальних етичних правил, правник, з огляду на специфіку свого фаху, має враховувати велику кількість обставин, від яких

залежатиме професійний успіх. Так, юрист під час професійно-правового спілкування має бути чесним, порядним, доброзичливим відносно всіх учасників правового спілкування; має з повагою та гідністю ставитись до співрозмовників, контролювати свою професійну поведінку, бути відповідальним за скоєні вчинки (дію або бездіяльність), і, безумовно, дотримуватись установлених загальнолюдських морально-етичних норм.

Етико-поведінковий компонент передбачає володіння технікою спілкування, ситуативну адаптивність у професійно значущих ситуаціях, наявність досвіду використання засобів впливу на аудиторію, досконале володіння загальними правилами етики та вузькоспеціалізованими, які безпосередньо стосуються певної правової діяльності.

О. Денишак вважає, що *етико-поведінковий компонент* має включати *професійно важливі моральні якості* (повага людської гідності, толерантність, гуманізм, правдивість, порядність, колективізм, доброзичливість, сумлінність); переконання, почуття та їх вияв у процесі юридичної діяльності і поведінці; соціальну значущість мотивів поведінки та їх відповідність меті діяльності; здатність майбутнього юриста до співчуття та співпереживання; міра особистісного сприйняття моральних норм як цінностей і мотивів цього сприйняття [181].

На думку Н. Вopilенко [182], О. Жидовцевої [183], поведінковий елемент професійної правої свідомості має власні особливості. Насамперед він передбачає обов'язкову наявність установки на правомірну поведінку, а також орієнтацію на неухильне виконання норм права та нетерпимість до їх порушення. Разом з тим професійна правосвідомість розподіляється за видами відповідно до особливостей ролі поведінки, методів діяльності. Так, наприклад, у діяльності та оцінці правової дійсності слідчих переважає звинувачувальний ухил, тоді як свідомість адвоката орієнтована на захист інтересів клієнтів, тощо.

Поведінковий компонент, тобто потенційна поведінкова реакція є актуальним у складі етико-поведінкового компонента, оскільки до нього належать:

- а) саморегуляція, що відбувається на першому рівні саморегулювання;
- б) самоконтроль, складна дія якого реалізується на другому рівні саморегулювання і створює передумови для цілеспрямованого самовиховання.

Поведінковий компонент здійснює регуляцію правником своєї поведінки і діяльності відповідно до правових норм, нормативно-правових актів згідно з професійною роллю та соціальним статусом. Якісне вирішення професійних завдань можливе за рахунок цілеспрямованого аналізу ситуації і можливих варіантів поведінки, вироблення стратегії вирішення проблеми, планування власних дій з урахуванням об'єктивних умов, попереднього досвіду й наявних ресурсів, а також подолання негативних переживань у зв'язку з проблемою за рахунок мінімізації впливу емоційного стану на сприйняття ситуації та вибір стратегії поведінки, високий контроль поведінки, прагнення до самовладання [184].

Етико-поведінковий компонент означає переконання в необхідності діяти відповідно до встановлених етичних норм, розпоряджень правових норм, уміння користуватися юридичним інструментарієм, високу правову активність особи, яка виявляється в сприянні реалізації права іншими суб'єктами і в протидії правопорушенням.

Рефлексивний компонент КППС виявляється в психічній саморегуляції, самоаналізі результатів юридичної діяльності з погляду соціальної корисності, усвідомленні високого рівня морально-правової відповідальності, причин професійних успіхів та невдач, здатності до експертизи власної поведінки.

Останнім часом науковцями все більше уваги приділяється рефлексії, що зумовлено загальними змінами, які відбуваються в сучасному суспільстві. Ці зміни мають великий вплив на менталітет, пріоритетне розуміння завдань розвитку людства і, відповідно, на модель загальної освіти, професійної підготовки та, на нашу думку, і формування культури професійно-правового спілкування. У даному

контексті саме рефлексивний компонент займає одне з провідних місць в нашій структурі, а його формування та розвиток стають невід'ємним завданням освіти в цілому і особливо професійно-правової освіти [185].

У психологічній літературі виділяють різні види рефлексії:

- мовну (аналіз особливостей свого мовлення);
- особистісну (пізнання особливостей та специфіки власної особистості);
- інтелектуальну (формування уявлень про свої інтелектуальні здібності);
- емоційну (пізнання та вивчення власної емоційної сфери) [186].

Вчені не дійшли до єдиної думки щодо визначення даного явища. Так, результатом наукових пошуків А. Хуторського стало визначення рефлексії як мисленнєво-діяльнісного або чуттєвого процесу усвідомлення суб'єктом освіти своєї діяльності [187]. У працях Л. Орбан-Лембрик, рефлексія (лат. reflexio – звернення назад, самопізнання) – усвідомлення Індивідом того, як Його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільності; вид пізнання, у процесі якого суб'єкт стає об'єктом свого спостереження; роздуми, аналіз власного психічного стану. Цей важливий аспект соціального пізнання означає і пізнання іншого через з'ясування думок про суб'єкта, і пізнання суб'єктом себе через з'ясування думок інших людей про нього. І чим ширше коло спілкування, чим більше різних уявлень про те, як людина сприймається іншими, тим більше вона знає про себе й людей, що її оточують. Рефлексія засвідчує перехід від повного включення самосвідомості в діяльність до формування нового ставлення суб'єкта не лише до діяльності, а й до себе в цій діяльності. Основу рефлексії становлять такі базові процеси психіки як:

- центрування (переоцінювання елементів, на яких фіксується погляд);
- децентрування (механізм розвитку пізнавальних процесів особистості, який функціонує на основі здатності відтворювати точку зору іншої людини);

- проекція (процес і результат досягнення і породження значень, який полягає у свідомому чи несвідомому перенесенні суб'єктом власних властивостей, станів на зовнішні об'єкти та ін.).

Рефлексія передбачає не тільки знання суб'єкта про себе та свою діяльність, а й уявлення про те, як він і його діяльність сприймаються іншими. Як новоутворення психіки, вона з'являється на певному етапі онтогенетичного розвитку. Дозрівання механізмів рефлексії стимулює самоаналіз, формування волі, становлення особистісної зрілості [188].

Для нашого дослідження суттєвого значення набуває наукова думка Н. Алексєєва, який вважає, що рефлексивне знання здатне «поєднати розбіжності між знаннями як такими і їх застосуванням» [185]. Це підтверджує вагомість теорії про те, що причиною недостатньо сформованого професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової взаємодії є розрив між лексичними знаннями («знаю велику кількість слів») та лексичними навичками («не вмію їх використовувати», «використовую з помилками», «не можу швидко пригадати необхідне слово», «використовую невідповідні...» тощо).

Здійснений вище аналіз дозволяє зробити узагальнення про те, що формування рефлексивного компонента в складі культури професійно-правового спілкування буде спрямовано на оформлення майбутніми юристами власних професійних висловлювань та розуміння висловлювань інших, незалежно від умов спілкування, тобто вироблення умінь рефлексувати; критично усвідомлювати ефективність чи недієвість висловлювання тощо.

Для визначення власної тактики в спілкуванні співрозмовникові важливо знати, як індивід, що входить з ним у контакт, сприймає його самого. Усвідомлення суб'єктом того, як його сприймає партнер по спілкуванню, має назву рефлексія. Рефлексія поглиблює сприймання іншої людини, оскільки дає уявлення про ставлення до себе як до суб'єкта сприймання. У процесі спілкування ідентифікація та рефлексія постають в єдності, завдяки чому забезпечується його психологічна інформативність. Дефіцит апріорних знань

про психологію людей, з якими доводиться спілкуватися, не дає співрозмовникам можливості відразу визначитись у тому, як найкраще підтримувати і розвивати контакти.

Всі названі вище компоненти культури професійно-правового спілкування виділено умовно, в реальному педагогічному процесі вони формуються в комплексі.

Отже, *культура професійно-правового спілкування*, на нашу думку, є поєднанням *системи цінностей та особистісних мотивів* студентів, які забезпечують реалізацію соціальних функцій юридичної діяльності; *сукупності поглядів і переконань*, що дають змогу визнавати цінність права як засобу захисту особистості в суспільстві та Людину як найвищу соціальну цінність; *знань* (законодавства, психології особистості та спілкування, конфліктології, етики, з вербальної та невербальної поведінки фахівця-юриста), *умінь і навичок* (інформаційних, перцептивних, інтерактивних, загальноправових та спеціалізованих); її сформованість має свідчити про наявність у майбутнього юриста *установки на правомірну поведінку*, а також орієнтацію на неухильне виконання норм права та нетерпимість до їх порушення; наявності в суб'єкта професійно-правового спілкування здатності розуміння, як його сприймає партнер по спілкуванню, здатності критично усвідомлювати ефективність чи недовірність висловлювань і дій. Наочно нами представлено окреслену структуру в таблиці 1.7

Таблиця 1.7

Структура культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів

Компоненти	Елементи компонентів	
<i>Мотиваційно-ціннісний</i>	етичні цінності	
	моральні цінності	
	правові цінності	
	мотивація досягнення	
	установка соціальної взаємодії	
	мотивація виконання юридичної діяльності	
	мотивація досягнення успіху	
	здатність ставити цілі власної діяльності та їх досягати	
	професійне самовизначення	
	професійна спрямованість	
	професійна готовність	
<i>Комунікативний</i>	<i>знання</i>	психолого-соціальні
		спеціальні
	<i>вміння</i>	інформаційні
		перцептивні
		інтерактивні
		загальноправові
	<i>навички</i>	спеціалізовані юридичні
		психологічної експрес-діагностики особливостей особистості громадян
		вирішення конфліктних ситуацій
		поведінки в колективі та спілкування з громадянами
<i>Етико-поведінковий</i>	переконання в необхідності діяти відповідно до встановлених етичних норм	
	уміння користуватися юридичним інструментарієм	
	висока правова активність особи	
	володіння технікою спілкування	
	ситуативна адаптивність у професійно значущих ситуаціях	
	досвід використання засобів впливу на аудиторію	
	володіння загальними правилами етики та вузькоспеціалізованими	
<i>Рефлексивний</i>	спрямованість на оформлення власних професійних висловлювань	
	розуміння висловлювань інших незалежно від умов спілкування	
	здатність критично усвідомлювати ефективність чи неадекватність висловлювання	
	психічна саморегуляція	
	самоаналіз результатів юридичної діяльності	
	усвідомлення високого рівня морально-правової відповідальності	
	усвідомлення причин професійних успіхів і невдач	
	здатність до експертизи власної поведінки та поведінки оточуючих	

Матеріали п.1.3 опубліковано в таких працях автора: [189].

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

У першому розділі дисертаційної роботи знайшли відображення результати дослідження теоретичних засад формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

У процесі дослідження встановлено актуальність цієї проблеми у зв'язку з необхідністю реформування вітчизняної юридичної галузі у відповідь на процеси глобалізації та євроінтеграції, якими зумовлені нові вимоги до випускника юридичної спеціальності. Він має бути кваліфікованим динамічним спеціалістом, здатним орієнтуватися і працювати із швидко мінливою нормативно-правовою базою, з великими потоками інформації; емоційно врівноваженою, толерантною особистістю з розвиненими комунікативними здібностями.

Виявлено суперечності в системі професійної юридичної освіти: суспільство потребує кваліфікованих юристів з достатнім рівнем сформованості культури професійно-правового спілкування, однак у педагогічній науці і практиці відсутні науково обґрунтовані підходи до її формування в майбутніх правників у процесі фахової підготовки; висока кваліфікація правника базується на розвинених комунікативних здібностях, однак традиційна система вищої юридичної освіти має на меті формування лише системи знань, умінь і навичок з галузей права і обходить увагою комунікативну зорієнтованість навчання майбутніх юристів; реалізація професійних функцій юристом вимагає сформованості культури професійно-правового спілкування з урахуванням особливостей галузевої правничої діяльності, однак система фахової юридичної підготовки недостатньо орієнтована на її формування з урахуванням специфіки юридичної практики; реалізація фахових функцій юристами вимагає володіння ними новітніми інформаційними та професійними технологіями, а система їхньої підготовки у ВНЗ характеризується відсутністю прогресивних інноваційних інтегрованих технологій. Наявність цих суперечностей підтверджує необхідність зміни освітніх орієнтирів у підготовці правників.

Аналіз результатів вивчення досліджуваної проблеми в педагогічній теорії дозволяє узагальнити, що значна кількість українських і закордонних дослідників вивчали загальні проблеми організації навчальної діяльності майбутніх юристів, формування в них професійної компетентності у процесі викладання спеціальних дисциплін, вироблення риторичних умінь та умінь міжкультурної комунікації. Найґрунтовніше досліджувана проблема проаналізована вченими на рівні формування мовленнєвих умінь студентів-правників. Однак відсутні спеціальні дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Уточнено сутність основних понять з проблеми дослідження: «правова культура», «професійно-правова культура», «професійне спілкування». Запропоновано таку дефініцію ключового поняття «професійно-правове спілкування»: *суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників юридичного процесу у фахово-правовому просторі, зумовлена специфічністю причин організації, яка характеризується формалізованістю та конфліктністю, наявністю множинності цілей у кожному акті спілкування і спрямована на виконання професійно важливих завдань.*

Виявлено актуальність досліджуваної проблеми з огляду на *специфіку професійно-правового спілкування*, яка зумовлена особливостями *юридичної практики*. Обґрунтування особливостей професійного спілкування юристів базується, насамперед, на розумінні специфіки юридичної діяльності, яку, в залежності від суб'єктів практики, її мети та спрямованості, умовно можна віднести до законодавчої (законотворчої), правоохоронної, прокурорської, судової, слідчої, адвокатської, нотаріальної, консультативної. Нами, на основі особливостей цих видів юридичної діяльності, виявлена специфіка професійно-правового спілкування по галузях та визначено, які вміння професійно-правового спілкування (як складова КППС) необхідно сформувати в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки й спрогнозовано, які елементи новітніх педагогічних технологій можуть сприяти цьому.

Уточнено та обґрунтовано структуру культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, яка при цілеспрямованому використанні в освітньому процесі позитивно впливатиме на формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, що складається з мотиваційно-ціннісного, комунікативного, етико-поведінкового та рефлексивного компонентів, які взаємопов'язані між собою. Визначена структура культури професійно-правового спілкування дозволить у подальшому дослідженні уточнити критерії й показники для визначення рівнів сформованості її компонентів.

У змісті першого розділу дисертації відображено результати виконання першого та другого завдань дисертаційного дослідження.

Результати дослідження, висвітлені у першому розділі, опубліковано в таких працях автора: [119], [120], [121], [122], [158], [159], [160],[189].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ В МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Методологічні підходи та принципи формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки

Професія юриста традиційно є надзвичайно популярною. Це простежується хоча б за кількістю заяв, що подаються щорічно для вступу до юридичних ВНЗ країни.

Діяльність юриста багатофункціональна: у своїй роботі він використовує навички основ адміністрування, організації праці та управління, ведення правової документації з використанням сучасних інформаційних технологій, а також етики ділового спілкування. Та час не стоїть на місці, він висуває нові вимоги до сучасного, прогресивного правника, і завдання вищої школи – готувати конкурентоспроможних фахівців юридичної галузі, здатних творчо мислити та приймати правильні рішення в тій чи іншій правовій ситуації і, безумовно, мати сформовану культуру професійно-правового спілкування. Для виконання цього важливого завдання необхідно концептуально змінювати застарілу модель формування фахівця у ВНЗ, акцентуючи увагу на методологічних підходах та принципах формування його як фахівця і як комунікативну особистість.

Науковцями до цього часу не запропоновано одностайно універсального підходу щодо визначення методології здійснення професійної підготовки майбутніх юристів та формування в них, зокрема, культури професійно-правового спілкування. Ними аналізуються окремі аспекти цієї складної проблеми, пов'язані з професійною підготовкою фахівців різних спеціальностей (табл. 2.1)

Таблиця 2.1

№	Автор	Напрямок дослідження
1.	Л. Барановська [15], В. Безпалько [190], А. Дьомін [191], А. Коджаспіров [192], Н. Кузьміна [193], Н. Мойсеюк [194], О. Семенов [195]	фахова підготовка як педагогічна система
2.	А. Бондаренко [196], А. Брудний [197], О. Бодальов [198], А. Петровський [199], В. Семиченко [200], Л. Виготський [201]	концепції спілкування
3.	Б. Ананьєв [202], Г. Балл [203], О. Леонтєв [204], С. Рубінштейн [205]	теорії формування особистості та її розвитку в процесі діяльності й спілкування
4.	К. Альбуханова-Славська [206], Г. Андрєєва [207], Л. Вікторова [208], В. Кан-Калик [209], В. Кручек [210], М. Лісовий [211], В. Михайлюк [212], М. Пентиліук [213]	положення про закономірності та механізми спілкування, професійної та ділової взаємодії

Одним із завдань дисертаційного дослідження є обґрунтування методологічних засад щодо здійснення процесу формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Важливими складовими якого є методологічні підходи і принципи.

Комплексність завдань, змісту, функцій педагогічного процесу у ВНЗ, які сприяють формуванню культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, зумовлює доцільність його організації з використанням системного, особистісно зорієнтованого, комунікативного, компетентісного, діяльнісного та аксіологічного підходів [214].

Системний підхід, дозволяє уявити даний процес у вигляді системи. Сутність системи в науковій літературі трактують як множину взаємопов'язаних елементів, її ефективність визначається не лише якостями системи, а й умовами середовища [215]. У педагогіці системний підхід спрямований на розкриття цілісності педагогічних об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теоретичну картину [216]. Системний підхід – це розгляд відносно самостійних компонентів педагогічного процесу (виховного, навчального, освітнього) не ізольовано, а у взаємозв'язках, у системі з іншими;

взаємодія та взаємозалежність усіх компонентів освітнього процесу [214]. Системний підхід дає змогу зінтегрувати й систематизувати накопичені знання і таким чином вдосконалювати навчально-виховний процес [217, с. 122]. Л. Горбунова наголошує на тому, що системний підхід має особливе значення для реформування національної освіти як єдиної системи та підсистеми суспільства й національної культури [218, с. 246-252].

Важливим для формування культури професійно-правового спілкування є зміст фахової підготовки майбутніх юристів, його розглядаємо як педагогічну систему, структурними компонентами якої є процеси формування досвіду пізнавальної діяльності, досвіду практичної діяльності, досвіду креативного, творчого мислення та досвіду емоційного ставлення до майбутньої професійної діяльності. Тобто, студент має засвоїти зміст навчання за фахом у ВНЗ, щоб у подальшому наповнити спілкування в юридичній сфері професійно-правовим змістом.

Особистісно зорієнтований підхід до навчання, виховання, освіти студентів певною мірою ґрунтується на методологічних принципах західної гуманістичної психології: самоцінності особистості, глибокої поваги та емпатії до неї, врахування її індивідуальності. Такий підхід передбачає мету навчання, виховання, освіти – формування особистісних цінностей. Адже саме вони здатні виконувати функцію вищого критерію для орієнтації індивіда у світі, опори для особистісного самовизначення. За такого підходу педагог і студент працюють в єдиному емоційно-чуттєвому діапазоні, який запобігає психічному напруженню як результату переживання небезпеки від неделікатного вторгнення викладача в життя, світ студента; забезпечується можливість самостійно приймати рішення і поводитись на їх основі. Ця вимога впливає із психологічної закономірності, за якою особи, привчені лише спостерігати та слухати, стають соціально пасивними, виявляються безпорадними перед оточенням [214].

Відомий український вчений І. Д. Бех виділяє методологічні принципи, на яких базуються особистісно зорієнтовані технології:

- принцип цілеспрямованого створення емоційно збагачених виховних ситуацій;
- принцип особистісно розвивального спілкування;
- принцип використання співпереживання як психологічного механізму у вихованні особистості;
- принцип систематичного аналізу вихователем (педагогом) власних та чужих вчинків [219].

Дослідниця Є. Іванченко окреслює ряд об'єктивних обставин, що обумовлюють доцільність використання особистісно зорієнтованого підходу: динамічний розвиток українського суспільства потребує формування в людини не стільки соціально типового, скільки яскраво індивідуального, що дає змогу тому, хто навчається, стати та залишатися самим собою у швидкозмінному соціумі; психологи та соціологи зазначають, що сьогоднішнім студентам притаманні прагматичність мислення та дії, розкріпаченість та незалежність, що визначає необхідність використання викладачами нових підходів та методів взаємодії з тими, хто навчається; сучасна вища школа потребує гуманізації відносин тих, хто навчає, з тими, хто навчається, демократизації життєдіяльності [220, с. 147].

Наведений підхід може бути провідним при формуванні культури професійно-правового спілкування юристів, оскільки об'єктом їхньої діяльності є людина в різних її іпостасях. Для взаємодії з потерпілим, звинуваченим, свідком, із колегами, які звинувачують, захищають, судять, правникові необхідні розвинені комунікативні уміння та здібності, які допоможуть йому виявляти не лише власну гідність, а й поважати гідність інших, обирати такі моделі поведінки, котрі б не суперечили закону.

Компетентнісний підхід є інтегральним результатом взаємодії декількох компонентів:

- мотиваційного (виражається глибока зацікавленість у даному виді діяльності, наявність особистісного смислу при виконанні конкретного завдання);

- цільового (пов'язаний з уміннями визначати особисті цілі, співвідносні з власними смислами; усвідомлене конструювання конкретних дій, вчинків, які забезпечать досягнення бажаного результату діяльності);
- орієнтаційного, що передбачає врахування зовнішніх умов діяльності (усвідомлення загальної основи діяльності, знання про коло реальних об'єктів та уміння й навички, які стосуються цього кола) та внутрішніх (суб'єктний досвід, наявні знання, предметні й міжпредметні вміння, навички, способи діяльності, психологічні особливості); обізнаність студента щодо власних сильних та слабких сторін;
- функціонального (здатність використовувати знання, способи діяльності та інформаційну грамотність як основу для формування власних можливих варіантів дій, прийняття рішень, застосування нових форм взаємодії);
- контрольного (наявність чітких вимірювачів процесу і результатів діяльності, закріплення правильних способів діяльності, удосконалення дій відповідно до визначеної мети);
- оцінного (здатність до самоаналізу, адекватного самооцінювання своєї позиції, конкретного знання, а також методу його отримання чи використання) [164].

Компетентнісний підхід є важливим у підготовці юриста як професіонала та комунікативної особистості. Для виконання функціональних обов'язків йому необхідно засвоїти як систему професійних, так і комунікативних знань, виробити уміння їх використовувати, сформувані професійно важливі якості, набути досвіду роботи з людиною, кваліфікованої діяльності в галузі.

Відповідно можна визначити компетентнісний підхід щодо формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів як спрямованість освітнього процесу на формування і розвиток культури професійно-правового спілкування майбутніх фахівців, що являє собою суб'єкт-суб'єктну взаємодію працівників юридичної сфери у фахово-правовому просторі, зумовлену специфічністю причин організації, яка характеризується

формалізованістю та конфліктністю, наявністю множинності цілей у кожному акті спілкування і спрямована на реалізацію професійно значущих цілей. З погляду компетентнісного підходу, в майбутнього юриста як суб'єкта навчально-виховного процесу мають бути сформовані такі види компетентностей: професійна, що базується на спеціальній науковій, практичній та психологічній підготовці; загальнокультурна та гуманітарна, що включають знання основ світової культури, гуманістичних особистісних якостей, відповідальності за результати власної діяльності, мотивації до самовдосконалення; креативна, що передбачає сформованість нестандартного мислення, володіння інноваційною стратегією (цілеспрямоване, систематичне й послідовне впровадження в практику оригінальних, новаторських способів, прийомів, дій і засобів) та тактикою, гнучку адаптацію до змін змісту та умов професійної діяльності; комунікативна, що включає розвинену мову, володіння іноземними мовами, сучасними засобами зв'язку та основами комп'ютерної грамотності, вміння складати ділові папери та ін. [221].

Іншим, не менш важливим для формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів є комунікативний підхід. Вважаємо за необхідне у процесі його впровадження використовувати обґрунтовані М. Пентилюк [213], О. Тарнопольським [221], Т. Денищич [222] та іншими вченими концептуальні засади використання мовних явищ:

- теоретичною базою є комунікативна лінгвістика – наука, що вивчає мовленнєве спілкування, яке включає співрозмовників, повідомлення та його засоби (мову), контекст, контакт учасників комунікації; а також психолінгвістика – наука, що досліджує мовленнєву діяльність та її різновиди;

- усвідомлення сутності мовленнєвої діяльності й спілкування як складного та багатогранного живого процесу між учасниками комунікації, спрямованого на реалізацію конкретної життєвої настанови, що відбувається на основі зворотного зв'язку в конкретних видах мовленнєвої діяльності;

- повна зорієнтованість навчальної діяльності на майбутню професійну діяльність юристів, яка забезпечується завдяки навчанню мови через

оволодіння студентами основами професійно-правового спілкування, що, своєю чергою, потребує наповнення всіх навчальних тем професійно спрямованим змістом з актуальних фахових проблем й забезпечення професійно-правової спрямованості навчального спілкування;

- основою застосування комунікативного підходу є закономірність випереджувального розвитку усної форми професійного спілкування, оскільки від володіння вміннями усного оформлення думок залежить не лише зміст написаного, його зв'язність, точність, логічність, а й грамотність;

- має акцентуватися увага на формуванні й розвитку комунікативно самодостатньої мовної особистості за рахунок використання інтерактивних технологій, які, зокрема, передбачають моделювання комунікативних ситуацій і збільшення питомої ваги завдань, що спонукають студентів до комунікативної діяльності. Невід'ємною складовою комунікативного підходу є постійний зворотний зв'язок між викладачем і студентом.

Діяльнісний підхід – визнання діяльності основою, засобом і вирішальною умовою розвитку особистості (її виховання, навчання, освіти). Діяльність – внутрішня (психічна) та зовнішня (фізична) активність людини, яка регулюється усвідомленою метою. Основними компонентами діяльності є суб'єкт з його потребами, мета діяльності, засоби реалізації мети, результат діяльності. Актуальним з огляду на нашу проблему є даний підхід, оскільки лише за наявності відповідних умінь та навичок, які формуються в навчальній, квазіпрофесійній та професійній діяльності в процесі оволодіння спеціальністю у ВНЗ, випускник юридичного факультету зможе професійно виконувати обов'язки за змінюваних обставин, за умов наявності постійного супротиву його діяльності.

Аксіологічний підхід (від гр. *axios* – цінний), або ціннісний, що поєднує теорію і практику. Великий математик XIX ст. Пафнутій Чебушев сказав: «Теорія без практики мертва та безплідна, практика без теорії безкорисна і згубна» [223]. До цінностей суспільства належать лише ті позитивно значущі явища та їх властивості, що пов'язані із соціальним прогресом. Постійними на

різних етапах розвитку суспільства є загальнолюдські цінності: порядність, чесність, гідність, щирість, справедливість, гуманність, толерантність та ін. У центрі аксіологічного мислення знаходиться концепція взаємозалежного, взаємодіючого світу. Наш світ – це світ цілісної людини. Тому важливо навчитися бачити те спільне, що не лише об'єднує людство, а й характеризує кожен окрему людину. Цей підхід є вартісним для майбутньої професійної та комунікативної діяльності студента-юриста. Коли він сформований на основі професійної етики, кодексу юридичного працівника, йому вдасться протистояти корупції, беззаконню і поважати людину, громадянина, і, безумовно, верховенство права.

На думку В. Г. Загвязинського, закони та закономірності слугують базою для виникнення і розвитку педагогічних ідей, націлених на вдосконалення освіти. Вони знаходять вихід на практику і регулюють її через систему принципів навчання та формуються у вигляді концепцій. «Теоретична концепція навчання, уявлення про суть, цілі, структуру, рушійні сили й закономірності навчання повинні знайти застосування у практиці, слугувати основою для проектування навчального процесу і його здійснення. Мостом, що з'єднує теоретичні уявлення з практикою, слугують принципи освіти [224].

Принцип – це інструментальне, дане в категоріях діяльності відображення педагогічної концепції, це методичне відображення пізнаних законів та закономірностей, це знання про цілі, суть, зміст, структуру навчання, яке виражене у формі, що дозволяє використовувати у якості регулятивних норм практики.

Емпіричне обґрунтування принципів, що переважно виводилися раніше із практики, тепер все більше замінюється повним теоретичним обґрунтуванням і зводиться до схеми: завдання – наукова проблема – замисел вирішення – гіпотеза – способи її перевірки – теоретична інтерпретація результатів – принцип» [224].

Виходячи з філософського трактування принципу, педагогічні принципи – це основні ідеї, дотримання яких допомагає найкращим способом досягти поставлених цілей. Ці принципи формують вимоги до розгортання самого

знання в систему, де всі теоретичні положення логічно пов'язані між собою і впливають певним чином один з одного.

Безумовно, потрібно і надалі використовувати загальні, вже перевірені педагогічні принципи, такі, як: принцип цілеспрямованості педагогічного процесу, принцип зв'язку вищого навчального закладу з життям, принцип науковості, принцип систематичності та послідовності, принцип свідомості, творчої активності та самостійності, принцип наочності, принцип доступності навчання, принцип зв'язку навчання з практикою (з життям), принцип ґрунтовності, принцип комплексного підходу до навчання й виховання. На основі результатів досліджень вітчизняних та закордонних учених [198], [225], [226], [227], [195], [228], ми пропонуємо аналіз принципів підготовки юристів, використання яких є доцільним у формуванні культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів в процесі фахової підготовки.

Принцип гуманізації та гуманітаризації. Основна вимога сьогодення до всіх закладів освіти України – створення і включення в дію механізмів гуманізації освіти. Це багатогранний процес переорієнтації свідомості юристів і всього суспільства, докорінної зміни ставлень до людини в цілому [229]. Однією з найвідчутніших суперечностей сучасності академік І. Зязюн вважав суперечність між «зростаючою експансією техногенної цивілізації в житті людини і необхідністю збереження та розвитку гуманітарного потенціалу, духовно-моральної сфери індивіда, що в результаті постає як суперечність між гуманітарним, цивілізаційним і духовно-моральним напрямками розвитку освіти» [227].

Вихід, зокрема, з цієї суперечності автор вбачає не в ліквідації однієї з протилежностей, а в їх якісно новому синтезі, тотожності, завдяки яким лише й можливий розвиток. Гуманізація вищої юридичної освіти забезпечує розвиток особистості правознавця у відповідності з духовними цінностями загальнолюдської культури, отож важливе місце в підготовці майбутнього юриста займає засвоєння ним гуманітарної культури [230].

Гуманітарна підготовка фахівця – основна умова розвитку та формування його професійно-правової культури. Метою гуманітаризації освіти є формування морально і духовно розвиненої особистості – майбутнього правника, рівень підготовки якого поєднує професіоналізм, інтелігентність, сформовану культуру професійно-правового спілкування. Дефіцит гуманітарної освіти став помітним фактором зниження розвитку культури спілкування майбутнього фахівця-юриста.

Поняття «гуманізація» та «гуманітаризація» не є тотожними, тому буде доречним звернутися до етимології цих слів. «Гуманізм» (від лат. *humanus* – людяний) – визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і виявлення своїх здібностей. З огляду на зазначене, гуманізація – це не лише повернення навчального закладу до студента, повага до його особистості, довіра до нього, але це, що найголовніше, створення максимально сприятливих умов для розкриття і розвитку його здібностей, для його самовизначення, які співзвучні з його особистісними цілями та інтересами» [229].

Поняття гуманітарності в освіті є значно ширшим від поняття гуманізації. «Зміст слова «гуманітарний» (від лат. *humanitas* – людська природа, освіченість) включає в себе все, що має відношення до людини, суспільства» [229]. Специфіка гуманітаризації пов'язана з набуттям певного аспекту знань – поглибленням його соціально-культурної спрямованості – і з організацією на основі цих знань відповідної пізнавальної та суспільно-корисної діяльності. У понятті ж гуманізації акцент переноситься з пізнавальної сфери на сферу організації діяльності, сферу соціальних відносин.

Для практичного втілення гуманізаційного процесу в систему вищої освіти необхідне привнесення гуманістичних тенденцій у викладання кожної навчальної дисципліни. А перехід від імперативно-директивного до демократично-рівноправного способу спілкування, від монологічного до діалогічного вимагає готовності обох сторін: викладача і студента. Тому необхідно сформувати гуманістичне за своїм характером комунікативне ядро особистості як у викладача, так і в студента. У зміст комунікативного ядра

О. Бодальов включає всі психологічні властивості, які встигли розвинути в конкретної особистості і які дають про себе знати, коли вона вступає в спілкування. Для гуманізації професійно-правового спілкування необхідно виробляти у студентів звичку «ставитися до іншої людини, ким би вона не була, як до вищої цінності, настільки ж суб'єктивно значимої, як в очах кожного з них значущою є їхня власна особистість» [198].

Отже, принцип гуманізації передбачає таку систему взаємовідносин, у яких кожен студент стає суб'єктом педагогічного процесу, а його умови дають можливість кожному майбутньому фахівцю як найповніше розвинути, сформувані загальнолюдські цінності, розкрити свої неповторні національні та особисті риси [225]. У даному сенсі ми повністю погоджуємося з тезисом І. Зязюна про те, що «гуманізація освіти повинна полягати не в якісному перерозподілі годин навчального плану на ті чи інші цикли дисциплін, а у зміні уявлень про саму природу гуманітарності, яка полягає в способі освоєння світу людиною, що формується, розвивається в її відношенні до пізнання, і за такого підходу будь-яка освіта стає людською, гуманітарною» [227].

Важливим методологічним принципом є принцип культуровідповідності. Його зародження стало можливим у першій половині XIX ст. у зв'язку з посиленням культурологічної проблематики, з новим баченням природи людини, її подвійного характеру і виділення тієї її частини, яка має назву надбіологічної, культурної [225]. Стан культури будь-якого народу є основою, базою, з якої, на думку А. Дістервега, розвивається нове покоління людей, тому той рівень культури, на якому знаходиться суспільство, ставить до системи освіти вимогу поводитися культуровідповідно. Таким чином, принцип культуровідповідності означає «навчання в контексті культури, орієнтацію освіти на характер і цінності культури, на основі її досягнень і її відтворення, на прийняття соціокультурних норм і включення людини в їх подальший розвиток» [228].

Зміст принципу культуровідповідності змінюється з часом у зв'язку з тим, що нову інтерпретацію отримують провідні філософські ідеї, що

відображають уявлення про спосіб існування людини у світі. Принцип культуровідповідності орієнтується на пріоритетні культурологічні ідеї сьогодення. У зв'язку з цим принцип культуровідповідності у формуванні культури професійно-правового спілкування майбутнього юриста набуває особливої ваги. А це означає посилення ролі соціально-гуманітарної спрямованості освіти, розвиток інтелектуальної, інформаційної, творчої компетентності особистості; утвердження духовно-національних цінностей в умовах сучасного глобального і мобільного світу.

З точки зору культурологічного підходу епіцентром виховання і розвитку є людина, як вільна, активна особистість, здатна до особистісної самодетермінації у спілкуванні і співробітництві з іншими людьми, самою собою і культурою [225]. Культура професійно-правового спілкування є, на наш погляд, основним фактором, що впливає на процес культурологічної підготовки майбутнього юриста. Від рівня цієї підготовки залежить ефективність професійного спілкування, що характеризується наявністю контакту, двостороннього розуміння і прийняття учасниками спілкування один одного. Таким чином, використання культурологічного підходу до розробки теоретичних основ формування культури професійно-правового спілкування є важливою педагогічною проблемою, вирішення якої сприятиме реалізації завдань модернізації вищої освіти через її гуманізацію та гуманітаризацію.

З огляду на багатогранність феномена культури професійно-правового спілкування, важливості набуває принцип інтеграції. Інтеграційні процеси, наявні в усіх сферах суспільного життя, вони входять у сучасний світогляд та активно впливають на способи вирішення актуальних проблем нашого часу, визначають стиль мислення. Інтеграція являє собою процес руху і розвитку певної системи, в якій число та інтенсивність взаємодії її елементів зростає – посилюється їхній взаємний зв'язок і зменшується їхня самостійність відносно один до одного. Досить чітко розкриває поняття інтеграції в сучасних умовах неперервного накопичення знань О. Семенов: її суть – «через поглиблення співробітництва у сфері освіти сприяти загальному соціально-економічному

прогресу, об'єднанню потенціалів національних освітніх систем, вихованню особистості, яка усвідомлює не лише свою національну і культурну ідентичність, а й сприймає світ у всій його цілісності, розуміє власну відповідальність за його долю і готова конструктивно діяти для його збереження й розвитку» [195]. Інтегративним результатом культурологічної спрямованості підготовки майбутнього юриста має бути становлення людини з гуманістичною спрямованістю, яка володіє багатофункціональними можливостями. Культурна система суспільства не може спиратися лише на прагматизм, технократизм, соціальні пріоритети, уніфіковану культуру, автократизм чи авторитаризм правління, бо тоді вона буде втягнута в космополітичний процес інтеграції. Щоб гідно, а головне із загальнонаціональною користю інтегруватися в європейський культурний простір, слід неперервно творити власний культурний капітал, оберігати свої національні здобутки, історичну пам'ять, літературу, мистецтво, науку, традицію. Найпродуктивніше це здатна зробити інтелігенція, до якої можна віднести і правників. Для втілення процесів гуманізації у формування культури професійно-правового спілкування важливе вивчення європейської та світової теорії й практики, які мають величезний досвід дослідження спілкування, але й досить вивірена адаптація зарубіжних ідей та підходів до змісту вітчизняної освіти. Адже досить часто такі прямі запозичення критично не осмислюються з позицій тих цінностей і знань, які притаманні нашій національній культурі.

Таким чином, інтеграція в процесі формування культури професійно-правового спілкування майбутнього юриста передбачає наявність різноманітних зв'язків між дисциплінами соціально-економічного та професійного циклів, унаслідок чого ми одержуємо оновлену культуру професійно-правового спілкування із більш новими властивостями, а головне, можливостями. Вважаємо, що це сприяє формуванню в студентів системного уявлення про загальні проблеми сучасної науки й практики, дозволяє їм бачити у відомих явищах нові закономірності.

Сучасний етап розвитку суспільства тісно пов'язаний із глобалізацією, яка охоплює наймогутніші інтеграційні процеси, що несуть величезні переваги, але водночас таять в собі небачені раніше небезпеки для розвитку державних освітніх систем, національних культур і традицій [231]. Глобалізацію називають то загрозою, то об'єктивною потребою, велінням часу, перспективою для виживання і збереження людської цивілізації, «інформаційною інтервенцією», ідеєю формування нового синтезу цінностей, моральних абсолютів, «єдиної, загальнопланетарної моральності» [228]. На думку Б. Даніела [226], у цьому розумінні найважливішим соціологічним питанням є питання про те, чи зможемо ми врятувати національну культуру, яка відрізняє одну країну від іншої, чи станемо ми однорідними і що в такому випадку відбудеться з національними традиціями які містяться в мові, і з історичною культурою.

Принцип глобалізації орієнтує на формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів шляхом поєднання сучасних досягнень вітчизняної та світової юриспруденції з урахуванням українського законодавства. Таким чином, глобальні екологічні, соціальні, культурні, етичні критерії повинні бути введені в культуру професійно-правового спілкування із збереженням, при цьому, пріоритету вітчизняної культури. В умовах глобалізації система національної вищої освіти може виконувати роль чинника, який дозволяє не відставати від інших країн, йти з ними в ногу, і разом з тим не розгубити національної самобутності, етнічної ідентичності та особливостей своєї культури.

Принцип фундаменталізації є також методологічно засадовим для формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів. Він забезпечує глибину загальнофілософських, психологічних, загальнотеоретичних і спеціальних знань. Підхід до відбору змісту юридичної освіти з цих позицій дозволяє сформувати у майбутніх правознавців систему професійних знань, загальнокультурний рівень, основи духовно-моральної культури. Тому фундаменталізація навчання вимагає ґрунтовної теоретичної та

практичної підготовки майбутніх юристів ВНЗ. У традиційній дидактиці цей принцип формулювався як зв'язок із життям, теорії з практикою. Таким чином, зміст навчання має відобразити перетворення в економіці, політиці, культурі, тобто в тому реальному соціальному контексті, в якому відбувається життєдіяльність майбутніх фахівців. Систематичне ознайомлення з основними подіями країни, регіону, місця проживання має відбуватися через спілкування викладачів і студентів.

Фундаменталізація в навчанні передбачає науковість, повноту та глибину знань. Сучасний швидкий темп життя і технологій вимагає від людини високоінтелектуальної мобільності, дослідницького складу мислення, бажання та вміння постійно поповнювати свої знання відповідно до змін, які відбуваються в житті. Фундаментальні знання мають здатність повільніше застарівати, ніж знання конкретні, адже вони апелюють не стільки до пам'яті, скільки до мислення людини.

Принцип дуальності також є складником методологічних засад з формування культури професійно-правового спілкування. «Дуальність» означає «двоєдиність, подвійність». Дуальне навчання, як показує практика європейської системи освіти (досвід Німеччини [232], Франції [233], Австрії, Ліхтенштейну, Швейцарії [234]), є продуктом тісної взаємодії освітніх установ і роботодавців щодо успішної професійної та соціальної адаптації майбутнього фахівця. Студент вже на ранніх етапах процесу навчання включається у виробничий процес в якості працівника підприємства, організації, установи, який згідно з функціональними обов'язками розпоряджається виділеними ресурсами, несе посадову відповідальність, опановує професійні навички тощо.

Дуальна форма професійної освіти розглядається вченими як успішно адаптований до умов ринкової економіки освітній феномен. Сучасні світові тенденції вимагають нової форми підготовки фахівців на основі соціального партнерства підприємств і вищих навчальних закладів. Дуальне навчання створює передумови для реалізації найбільш ефективних його сторін в систему вищої юридичної освіти і в нашій країні.

При дуальному навчанні передбачається забезпечення на молодших курсах загальнотеоретичної бази, а на другому-третьому курсі – робота за індивідуальним планом, який містить практично орієнтовані навчальні завдання, що вимагають виконання у виробничих умовах. До керівництва цією роботою можуть залучатися фахівці-практики. За дуальної цільової підготовки студент набуває на ранніх стадіях навчання певних професійних компетенцій, а також умінь працювати в команді, навичок оптимального вибору рішення, відповідальності за доручену ділянку діяльності. У процесі роботи він повному осмислює майбутню спеціальність і усвідомлює правильність вибору професії. Крім того, майбутній фахівець за сумлінності може забезпечити собі додатковий дохід і стаж роботи, надзвичайно необхідний для працевлаштування в сучасних умовах.

У потенційного роботодавця, який має власне уявлення про фахівця, є можливість «втрутитися» в процес навчання, доповнюючи зміст навчання колом специфічних проблем для даного виду діяльності. Партнерство з навчальним закладом дає можливість ще на ранніх стадіях професійної підготовки оцінити потенційні кадрові ресурси, і в разі явної невідповідності завчасно відмовити випускнику в роботі або ж зарахувати його на посаду з меншою заробітною платою. На нашу думку, даний принцип, безумовно, потрібно використовувати при навчанні фахівців юридичних спеціальностей.

Розглянуті вище принципи в процесі навчання виступають у тісному взаємозв'язку, функціонуючи як цілісний комплекс. Тільки сукупна дія методологічних принципів забезпечує правильне визначення завдань освіти, відбір змісту, форм, методів і засобів найбільш доцільної діяльності при формуванні культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Структура принципів не є системою сталою, непорушною, тому ми не можемо говорити про неможливість її зміни, все повинно розвиватися і вдосконалюватися.

Матеріали п. 2.1 опубліковано в таких працях автора: [235], [236].

2.2. Критерії та показники рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів

Формування якісної вищої юридичної освіти в Україні вимагає вироблення єдиних вимог до підготовки фахівців даної спеціальності, стандартизації підходів представників різних юридичних наукових шкіл до визначення змісту підготовки кадрів. Водночас ґрунтовного вивчення вимагає й проблема формування в майбутніх юристів готовності до таких видів професійної діяльності, як нормотворча, правозастосовна, правоохоронна, експертно-консультативна тощо. На досягнення такого результату фахового навчання ефективно впливає спільна діяльність викладачів і студентів, зорієнтована на формування в останніх культури професійно-правового спілкування. Це зумовлено тим, що:

професійна діяльність юриста безпосередньо пов'язана із роботою з населенням, здійсненням виховного впливу на нього в процесі взаємодії, прогнозуванням побічних результатів професійної діяльності;

юрист може виступати в якості представника влади, обов'язком якого є формування почуття поваги до закону, розуміння закону як вищої державної норми справедливості;

для ефективною професійною діяльністю необхідні знання про методи впливу на особистість і вміння їх застосовувати, зокрема, юристи мають володіти досвідом впливати на людину за допомогою переконання, роз'яснення, заохочення, примусу, покарання;

професіоналізм юриста визначається рівнем володіння ним усною та писемною формами мови, майстерністю їх використання в суді для реалізації функцій судді, адвоката, прокурора;

професійна діяльність юриста пов'язана з поведінкою людей у сфері регулювання відносин, де нерідко доводиться стикатися з вельми інтимними відносинами людей, вникати в складні душевні стани, вирішувати конфліктні

ситуації, мати справу з людськими емоціями, втручатися в духовний світ людини, виступати в ролі наставника, педагога-вихователя;

одним із видів юридичної діяльності є робота з неповнолітніми правопорушниками. У сучасних умовах принципи і методи такої роботи зумовлені вимогами ювенальної юстиції, які передбачають реалізацію особливих принципів правосуддя по відношенню до неповнолітніх, застосування ювенальних технологій, гуманістичної відновної професійної позиції по відношенню до них.

Усе наведене вище підтверджує необхідність формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів [237].

Важливим у формуванні культури професійно-правового спілкування у майбутніх фахівців юридичної галузі є система критеріїв та показників, за якими можна оцінювати стан сформованості культури професійно-правового спілкування. У словнику іншомовних слів зазначається, що критерій (від грец. κριτήριον – засіб судження): 1. Мірило для визначення, оцінки предмета, явища; ознака, взята за основу класифікації. 2. Критерій істини – мірило достовірності знань, їхньої відповідності об'єктивній дійсності [238]. Не можна не погодитись із дослідником Г. Терещуком, який зазначає, що існують загальні вимоги до виділення та обґрунтування критеріїв, які, з урахуванням суб'єкта дослідження, зводяться до такого:

- критерії повинні відображати основні закономірності становлення особистості студентів;
- за допомогою критеріїв повинні встановлюватися зв'язки між усіма компонентами досліджуваного;
- критерії мають розкриватися через ряд показників, за проявом яких можна судити про рівень сформованості даного критерію;
- оскільки мова йде про формування узагальнених умінь, то критерії повинні відображати динаміку вимірюваної якості в часі та просторі;
- якісні показники повинні виступати в єдності з кількісними [239].

Показник виступає по відношенню до критерію як часткове до загального. На думку Г. Іванової, значення показника разом з критерієм розглядається як засіб, за допомогою якого вимірюються або схвалюються альтернативи найбільш оптимального вирішення практичних завдань в існуючих або заданих конкретних умовах. Виокремлення конкретних показників викликане необхідністю змістового та глибокого аналізу феномена діяльності. Показник є конкретним вимірювальником критерію, який робить його доступним для вимірювання і спостереження. Число показників, як і параметрів, має бути зведено до мінімуму, тому що процедура оцінювання має бути простою. Показники повинні бути зрозумілими, конкретними, доступними для вимірювання [240].

Для педагогічного дослідження важливим є визначення критерію того явища (процесу), на яке спрямоване дослідження. Дослідниця А. Маркова виокремлює такі групи критеріїв:

- об'єктивні та суб'єктивні;
- результативні та процесуальні;
- нормативні та індивідуально-варіативні;
- наявного та прогностичного рівнів;
- професійного навчання і творчості;
- соціальної активності та професійної придатності;
- якісні та кількісні [241].

Показник є проявом критерію на певному етапі формування культури професійно-правового спілкування [242]. Під критерієм сформованості культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів ми розуміємо сукупність ознак, за допомогою яких визначається ступінь відповідності особистісних якостей суб'єктів навчально-виховного процесу та їх поведінки вимогам, що висуваються до професійно-правового спілкування і здійснюється діагностика рівня ефективності навчання. Кожний критерій сформованості культури має свою систему показників, які відображають якісні та кількісні зміни суб'єктів навчального процесу.

Автор Н. Кожем'яко, спираючись на роботи С. Гончаренка [243], К. Інгенкампа [244], А. Киверялга [245], Н. Кузьміної [246], при дослідженні формування комунікативної компетентності майбутніх молодших спеціалістів з правознавства у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін використовує такі критерії, як мотиваційний, когнітивний, комунікативно-діяльнісний та емоційно-оцінний. В. Пермінова виділяє для визначення показників підготовки бакалаврів права до творчої діяльності мотиваційно-ціннісний, когнітивний і практично-особистісний критерії [247]. Т. Тягнирядно вважає, що логіко-мисленнєвий, лінгвістично-мовленнєвий, комунікативно-переконливий критерії дозволяють визначити рівень сформованості риторичних умінь у майбутніх правників у процесі професійної підготовки [248].

Враховуючи наведені вище думки дослідників та результати проведеного нами дослідження стану формування культури професійно-правового спілкування, нами виокремлено аксіологічно-мотиваційний, знаннєво-діяльнісний, етико-поведінковий та рефлексивний критерії для визначення рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів.

Аксіологічно-мотиваційний критерій передбачає сформованість сукупності цілей і мотивів, адекватних цілям і завданням професійної діяльності; стійку потребу до постійного підвищення рівня культури професійно-правового спілкування; вмотивоване прагнення до неперервної самоосвіти та самовдосконалення, творче й відповідальне ставлення до справи; усвідомлену потребу в постійному підвищенні кваліфікації; залучення до норм і цінностей професійного середовища; ціннісне, позитивне ставлення до професії; уміння критично оцінювати свої особистісні, професійні якості та результати діяльності; готовність до прояву ініціативи; розвиток критичного мислення; задоволеність вибором сфери діяльності; уміння діяти у сфері трудових відносин відповідно до особистої та громадської потреби.

Показниками аксіологічно-мотиваційного критерію визначення рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів

є: наявність інтересу до формування професійно-правової культури з позиції фахової необхідності; наявність ціннісної мотивації вивчення професійно орієнтованої складової в контексті майбутньої професії; орієнтованість у професійних цінностях; ступінь входження студента в професійну (юридичну) діяльність.

Знаннєво-діяльнісний критерій дозволяє визначити рівень сформованості комунікативного компонента КППС майбутніх юристів. Показниками цього критерію є комплекс знань і вмінь, які будуть використані в процесі проведення формувального та підсумкового етапів педагогічного експерименту у вигляді системи знань:

професійних:

- пов'язаних з розумінням законодавчої бази, яка складає основний зміст юридичної професії;

- щодо особливостей взаємодії із суб'єктами юридичного процесу;

- процесуальні;

- документальної бази, яка супроводжує юридичний процес;

- юридичної термінології;

психолого-комунікативних:

- про особливості спілкування в професійній сфері, ефективність ділового й фахового спілкування;

- про види комунікативної позиції та засоби встановлення комунікативної рівноваги у професійному спілкуванні;

- про культурологічну функцію етикету, види мовленнєвого етикету; роль етикету в професійному спілкуванні; особливості етикету юриста, його основні норми і функції;

- комунікативні бар'єри та види конфліктних ситуацій і конфліктів у професійній діяльності юриста; методи й стратегії управління ними.

Нами також уточнено систему умінь, які є показниками знаннєво-діялісного критерію. Автор М. Савчин розглядає уміння як здатність використовувати наявні знання, поняття, оперувати ними для виявлення

суттєвих властивостей об'єктів і явищ, успішного вирішення теоретичних і практичних завдань [249]. Уміння формуються на основі глибокого розуміння студентами суті понять, властивостей, закономірностей. Отже, під умінням розуміємо здатність студентів свідомо виконувати певні дії на основі знань. Серед умінь, які нами використано як показники означеного критерію, є наступні:

- інформаційні: знаходити інформацію, використовувати інформаційний ресурс для поліпшення професійно-правової діяльності (мережа інтернет, володіння програмами Word, Exel [250]; виділяти головне в повідомленні, добирати аргументи, формулювати запитання й відповіді, робити узагальнення; висловлюватись літературною мовою, точно й виразно; добирати необхідний зміст для обґрунтування основних положень виступу залежно від позиції; володіння голосом, оптимальне використання невербальних засобів спілкування;

- перцептивні: оцінювати свій стан під час спілкування, розпізнавати настрій співрозмовника, передбачати відповідну реакцію партнера; визначати вплив умов спілкування (час, місце) на результат взаємодії; стримувати емоції;

- інтерактивні: встановлювати контакт із співрозмовником і підтримувати його в процесі спілкування, переконувати співрозмовника; формулювати розпорядження, піддавати позицію співрозмовника аргументованій критиці, організовувати колективне вирішення проблеми;

- загальноправові: з використання знань щодо розуміння законодавчої бази, норм права; щодо встановлення взаємодії із суб'єктами юридичного процесу; з використання знань про юридичний процес та основні вимоги щодо складання процесуальних документів; оперування юридичною термінологією;

- спеціалізовані юридичні: з використання різних форм документів у залежності від виду юридичної діяльності; володіння загальною медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією; вміння формулювати думку абстрактно, висловлюватись чітко, по суті; оперування знаннями, що

стосуються проведення судових засідань, добору форм укладення договорів, проведення оперативно-розшукових дій, експертиз.

До складу показників знаннево-діяльнісного критерію доречно, на наш погляд, з огляду на специфічність, важливість та особливу відповідальність професії юриста, включити й певні навички:

- проведення психологічної експрес-діагностики особливостей особистості громадян;
- ефективної діяльності в колективі та результативної взаємодії з колегами;
- спілкування з громадянами відповідно до норм етикету, здійснення правомірного впливу на особистість;
- управління фаховими конфліктами на основі норми права;
- оцінювання своїх вчинків і вчинків оточуючих з використанням норм етики і моралі.

Нами описана система показників знаннево-діяльнісного критерію для визначення рівнів сформованості КППС майбутніх юристів, що конкретизована відповідними знаннями, уміннями і навичками. Здійснимо дещо розширений опис найбільш важливих із них. Так, зокрема до показників зазначеного критерію належать знання про мовленнєву основу здійснення юридичної діяльності (про культуру мови, специфіку мовлення юриста кожної галузі, про документи професійної діяльності, нормативність та варіативність мови, мовленнєву майстерність). Вони є надзвичайно важливими для моделювання юристом аудиторії, перед якою він виступає, з якою має встановити контакт, а також для оформлення відповідних процесуальних документів.

Нормативність мовлення правника виявляється в дотриманні мовних норм: в усній формі – орфоепічної, граматичної, стилістичної, лексичної; у писемній формі – орфографічної, пунктуаційної, граматичної, лексичної, стилістичної. Засвоєння нормативності мови дозволяє кожному з нас оволодіти літературною мовою, що сприятиме досягненню взаєморозуміння в процесі спілкування. Юрист має навчитись висловлюватись не лише лаконічно, а точно

і по суті. Доказовість його висновків досягається використанням системи аргументів, де синонімія, варіативність відіграють не останню роль. Мовна варіативність спеціаліста формується на основі знань та розвинених умінь і навичок з мовної нормативності. Вона виявляється в доречному використанні залежно від ситуації спілкування та особливостей співрозмовників певного варіанта літературно маркованих мовних засобів. Актуальними в даному аспекті є знання, уміння й навички із стилістичної та лексичної нормативності. Найпоширенішими стилями мови, вживаними юридичній діяльності, є офіційно-діловий, науковий; можливе використання елементів публіцистичного та художнього стилів залежно від виду юридичної практики.

Мовна майстерність є найвищим рівнем володіння юристом культурою мови. За її досягнення фахівець послуговується лише літературним варіантом державної мови, вміє активно користуватися професійною метамовою, що дозволяє ефективно взаємодіяти із співрозмовником та керувати аудиторією. На цьому рівні важливим є дотримання загальномовного етикету, який постав із живої практики народу та виявляється у формулах привітання, прощання, поздоровлення. Водночас юрист повинен володіти й професійним мовленнєвим етикетом, який має певні відмінності, зумовлені його участю в процесуальних (допит, очна ставка) і в непроцесуальних формах фахового спілкування [159].

Доцільно, на наш погляд, дещо конкретизувати й показники згаданого критерію уточненням загальноправових знань майбутніх юристів. Ними виступають знання положень, норм та принципів Конституції України, законів та підзаконних нормативно-правових актів, законопроектної діяльності; стандартів нормативного акту, що поєднують особливості національної правової системи із загальними юридичними критеріями (відсутність логічних суперечностей, чіткість дефініцій тощо); знання процедур проведення експертизи законопроектів; термінів «проходження» законопроекту, наявність механізмів зворотного зв'язку із суб'єктами законодавчої ініціатив; знання системи, структури, функцій, повноважень правоохоронних, судових і державних органів; знання про природу і призначення права, його доктрини,

принципи та інститути; структури й стандарти правничої професії та її роль у суспільстві; знання міжнародних стандартів прав людини, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також практики Європейського суду з прав людини; знання основ міжнародного публічного права; знання основ права Ради Європи та права Європейського Союзу; знання засад, принципів та інститутів конституційного права, адміністративного права, адміністративного процесуального права, цивільного права і цивільного процесуального права, кримінального права та кримінального процесуального права. Сукупність цих знань є важливою для формування загальноправових умінь КППС. Спеціалізовані правові уміння в майбутніх юристів формуються на основі знань, які опановуються при виборі ними певного виду майбутньої юридичної діяльності відповідно до спеціалізацій. Найбільш поширеними є спеціалізації «Суд. Прокуратура. Адвокатура. Нотаріат», «Цивільне та трудове право», «Господарське право», «Державне управління і державна служба». Наявність спеціалізацій у фаховій підготовці юристів зумовлена специфічними видами професійної юридичної практики. Так, зокрема, обравши спеціалізацію «Суд. Прокуратура. Адвокатура. Нотаріат», студент має засвоїти специфічні знання із судової медицини та психіатрії, судової бухгалтерії, психології особистості, конфліктології, про судові процедури, про форми процесуальних документів, основи ораторського мистецтва. При обранні спеціалізації «Цивільне та трудове право», студенти повинні оволодіти знаннями про різні форми договорів, особливою як державною, так і міжнародною термінологією; знаннями про різноманітні міжнародні правила (наприклад, міжнародні торговельні правила Інкотермс) тощо. Навчаючись за спеціалізацією «Державне управління і державна служба», студенту потрібно оволодіти знаннями з проблем теорії і практики державного управління, проблем адміністративно-правового захисту прав громадян; вивчити специфіку адміністративної реформи в Україні, мати знання з організації діяльності державних службовців, знання із сфери надання банківських послуг. Оволодіваючи спеціалізацією «Господарське право», студенти вивчають проблематику банкрутства,

міжнародного комерційного арбітражу, зовнішньоекономічної діяльності, фондового ринку, страхової діяльності в Україні.

Серед знань і вмінь, що є показниками знаннево-діяльнісного критерію, нами особливе місце відведено юридичній термінології. Вона поділяється на загальноправову і специфічну, або галузеву. Загальноправова застосовується в усіх галузях права: закон, кодекс, законність, правопорядок, юридична відповідальність, суб'єкти права, правочин, злочин, договір тощо. Галузеві терміни безпосередньо стосуються тієї чи іншої галузі права: склад злочину, доказова база, тяжкість тілесних ушкоджень, мацерація, асфіксія; пеня, іпотека, застава, контрактація, бартер, лізінг, приватизація, акції, облігації, підряд, акредитив, інкасо, факторинг тощо.

Етико-поведінковий критерій дозволяє здійснити оцінку ступеня володіння майбутніми юристами технікою встановлення міжособистісних контактів і дотримання професійного такту в процесі спілкування з різними категоріями громадян, в тому числі і в конфліктних ситуаціях; освоєння форм, методів і прийомів впливу на співрозмовника в процесі професійної діяльності; прояву етико-правової культури особистості при спілкуванні з громадянами; здійснити діагностику сформованості ораторських (уміння використовувати прийоми культури мови з метою грамотного викладення нормативно-правових матеріалів громадянам, що не мають спеціальних юридичних знань, доречно використовувати невербальні засоби спілкування), виконавських та організаторських умінь. Цей критерій є сукупністю сформованих важливих особистісних якостей майбутнього юриста (відповідальність за юридичні наслідки прийнятих рішень, організованість, комунікабельність, терпимість, тактовність, делікатність, чесність); готовність працювати в групі. Ці особистісні якості є основою формування професійно важливих якостей майбутніх правників: здатність до роботи в команді, вміння досягати бажаного результату, бути лідером; здатність орієнтувати свою поведінку на певні правові цінності та норми й цивільні ідеали.

Показниками етико-поведінкового критерію є:

- правова активність студента, бажання брати участь у правотворчій діяльності, проявляти свою громадянську позицію, дотримуватися букви закону; участь у виборчих кампаніях, включення в суспільно-політичну діяльність;

- усвідомлення необхідності дотримуватись у своїй поведінці етичних норм і правил; розуміння цілей і завдань професійної етики; уміння давати змістовну характеристику професійно-етичним цінностям, аналізувати їх вияви в поведінці й професійній діяльності; дотримання норм етикету ділового і професійного спілкування [251];

- відповідальність, справедливість, миролюбність, толерантність, повага до людської гідності, порядність, терпимість і повага до культурної різноманітності, ввічливість, забезпечення прав людини; корпоративність (відповідність поведінки членів групи загальним соціально значущим цілям), інституціональність (обумовлює необхідність вироблення механізму закріплення і відтворення форм професійної поведінки).

Рефлексивний критерій дозволяє перевірити здатність студента адекватно оцінювати результати власної комунікативно-правової діяльності й корегувати на цій основі комунікативну поведінку; виявити його прагнення до самовдосконалення та саморозвитку вмінь професійно-правового спілкування.

Рефлексивний критерій конкретизовано такими показниками: здатність до кодування / декодування вербальних і невербальних повідомлень партнерів по спілкуванню; уміння ставити запитання; уміння психологічно стимулювати комунікативну активність партнерів; уміння психологічно правильно, ситуативно обумовлено, відповідно до субординації вступати у спілкування; уміння встановлювати комунікативну рівновагу в спілкуванні (вирівнювати емоційне напруження в бесіді, долаючи психологічні бар'єри у спілкуванні); уміння сприйняти і зрозуміти те, що співрозмовник навмисно намагається приховати [252]; уміння обирати стиль спілкування відповідно до ситуації, прогнозувати реакції партнерів на власні комунікативні дії [253].

Аксіологічно-мотиваційний, знаннєво-діяльнісний, етико-поведінковий та рефлексивний критерії, конкретизовані відповідними показниками, які описано вище, уточнені нами для визначення рівнів сформованості мотиваційно-ціннісного, комунікативного, етико-поведінкового та рефлексивного компонентів культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів.

На основі зазначених вище критеріїв і показників сформованості культури професійно-правового спілкування доходимо висновку про те, що основною метою сучасної вищої юридичної освіти має бути не стільки формування фахівців - знавців нормативно-правових актів, скільки підготовка професіоналів, які сповідують принцип верховенства права, є опорою у прагненні до демократії, побудови правової держави, що вимагає докорінної зміни вимог до змісту та якості юридичної освіти.

Продовжуючи реалізацію третього завдання нашого дисертаційного дослідження з уточнення діагностичного інструментарію для визначення ефективності моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки, ми описали рівні сформованості її компонентів. Рівнем сформованості культури професійно-правового спілкування майбутнього юриста вважаємо сукупність показників, що відображають ступінь прояву визначених нами критеріїв.

Думки науковців з приводу необхідної кількості рівнів доволі розходяться. Так дослідник С. Решетнік виділяє три рівні сформованості: низький, середній, високий [254]; на думку Є. Павлютенкова, слід виділити п'ять рівнів професійної компетентності, зокрема: репродуктивний (дуже низький), адаптивний (низький), локально-моделюючий (середній), системно-моделюючий (високий) та творчий (дуже високий) [255]. А. Маркова виділяє сім рівнів стану професійної компетентності: від найвищого – при якому фахівець постійно прагне до саморозвитку і творчості та реалізує ці прагнення, до найнижчого – внутрішньо закритого для професійного розвитку особистості, неволодіння необхідними вміннями та небажання оволодіти ними [241].

Нами обґрунтовано три рівні сформованості культури професійно-правового спілкування. Їхній опис представлено в табл.2.2.

Таблиця 2.2

Рівні сформованості культури професійно-правового спілкування

<i>Рівні</i>	<i>Оцінні характеристики</i>
Досконалий	<ul style="list-style-type: none"> - швидке розуміння проблеми та встановлення способів її вирішення; - самостійний і швидкий пошук інформації, її аналіз; - невимушене встановлення контакту із співрозмовником та підтримка його в процесі спілкування; - миттєва і реальна оцінка партнера, його настрою, позиції, правильна оцінка своїх можливостей у спілкуванні з ним; можливість вирішення конфлікту; - виважене, чітке і зрозуміле висловлювання своєї точки зору, здатність використовувати оптимальні техніки спілкування, направлені на досягнення поставленої мети; - грамотне використання галузевих термінів.
Достатній	<ul style="list-style-type: none"> - повільне визначення проблеми та нечітке розуміння способів її вирішення; - наявні окремі помилки при доборі інформації та її аналізі, які не спотворюють сутність; - деякі труднощі у встановленні та підтримці контакту із співрозмовником; - адекватна в цілому, але повільна оцінка партнера і своїх можливостей у спілкуванні з ним; - наявні помилки у висловлюваннях, зустрічаються труднощі при викладенні своєї позиції, наявні окремі помилки у використанні юридичної термінології; - наявні несуттєві помилки при оцінюванні умов спілкування, однак вони не чинять негативного впливу на сам процес і результати спілкування.
Низький	<ul style="list-style-type: none"> - нездатність правильно виділити проблему і визначити способи її вирішення; - неможливість швидко знайти та правильно проаналізувати інформацію; - серйозні труднощі у встановленні й підтримці контакту із співрозмовником; - неправильна оцінка партнера, його позиції, переоцінка (недооцінка) своїх можливостей у спілкуванні з ним; - наявність у мові значної кількості штамтів, бідність мови, некоректне використання термінологічної лексики; - нездатність правильно оцінити умови, за яких здійснюється спілкування.

Отже, усі критерії формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки взаємопов'язані, проте ступінь їхньої дії динамічно змінюється залежно від етапу становлення культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів і від рівня її сформованості.

Матеріали п. 2.2. висвітлено у таких працях автора: [256].

2.3. Педагогічні умови формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахового спілкування

В умовах розбудови української держави, соціальних і правових реформ, активної зміни законодавчої бази, переходу до ринкових відносин, курсу на Євроінтеграцію, а відповідно й реформування системи освіти, стали актуальними проблеми вдосконалення існуючої системи підготовки юристів для озброєння їх сучасними знаннями, уміннями та навичками, формування в них високого рівня громадянської та соціальної свідомості, культури професійно-правового спілкування. Відповідно до основних принципів ООН щодо суспільної ролі і місця правника, юрист – це відкрита та доступна для клієнта особа, яка на засадах здобутої кваліфікації, дотримання високих стандартів моральності й професійної етики здійснює свою діяльність із захисту прав і законних інтересів клієнта з урахуванням публічного порядку держави [257].

Відповідно основними завданнями вищої юридичної освіти є надання належної та актуальної професійної кваліфікації (знання норм права, вміння їх застосовувати) у поєднанні з формуванням культури професійно-правового спілкування, вихованням професійних ідеалів та поваги до морального обов'язку, прав і свобод людини, а також постійне підвищення професійних навичок юристів, забезпечення гарантованості індивідуальних і колективних прав людини відповідно до Рекомендацій Ради Європи щодо свободи здійснення юридичної професії [258].

У світі, і частково в Україні, сформовано загальні стандарти юридичних професій (професіограми), та узагальненого Державного стандарту вищої юридичної освіти, як зазначалося нами раніше у параграфі 1.1, не існує. Підготовка у вітчизняних ВНЗ бакалаврів і магістрів права відбувається на підставі Закону України «Про вищу освіту» та загального Державного стандарту вищої освіти з урахуванням особливостей професійних стандартів.

У Словнику-довіднику з професійної педагогіки наявне таке визначення цього феномена: «педагогічні умови» – це обставини, від яких залежить та за яких відбувається цілісний продуктивний педагогічний процес професійної підготовки фахівців, що опосередковується активністю особистості, групою людей [259].

Багато сучасних науковців у межах своїх наукових інтересів дають визначення терміну «педагогічні умови». Так, дослідниця Є. Воробйова вважає, що це одна із сторін закономірності виховного (освітнього, навчального тощо) процесу, що зумовлює його успішність (ефективність, результативність тощо) [260]. Педагогічні умови – категорія, що визначається як система певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об’єктивно склалися чи суб’єктивно створених, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети [261]. Автор О. Дурманенко визначає педагогічні умови як особливості організації навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі, що детермінують результати виховання, освіти та розвитку особистості студента, об’єктивно забезпечують можливість їх досягнення [262].

Детальну характеристику цього явища узагальнено пропонує Н. Тверезовська. Педагогічні умови – це:

- характеристика педагогічного середовища;
- обставини, необхідні для перебігу педагогічного процесу;
- фактори, шляхи, напрями педагогічного процесу;
- уявні результати педагогічного процесу;
- форми, методи, педагогічні прийоми [263].

Аналізуючи наведене, можемо зробити висновок, що педагогічні умови – це комплексне поєднання підходів, змісту, форм організації, методів та засобів, спрямованих на вдосконалення навчального процесу шляхом формування необхідних професійних знань, умінь і навичок студентів.

Зупинимось на характеристиці педагогічних умов з підготовки та формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів.

Дослідниця Г. Полякова вважає, що педагогічні умови не можна зводити тільки до зовнішніх обставин, до обстановки, до сукупності об'єктів, що роблять вплив на процес, тому що юридична освіта особистості постає як єдність суб'єктивного й об'єктивного, внутрішнього й зовнішнього, сутності і явища. Через це під організаційно-педагогічними умовами професійної й іншомовної комунікативної підготовки майбутніх юристів дослідниця розуміє сукупність взаємозалежних і взаємообумовлених обставин науково-освітнього середовища, що є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання й застосування елементів змісту, методів, організаційних форм навчання й професійного виховання для досягнення поставленої мети [264].

Вагомий внесок у визначення педагогічних умов удосконалення професійної підготовки майбутніх фахівців юридичної галузі внесла О. Бовдир. Автор, досліджуючи формування комунікативної культури студентів юридичних спеціальностей у процесі вивчення гуманітарних дисциплін, визначає такі педагогічні умови: особливості та можливості предметів циклу гуманітарних дисциплін щодо організації міжособистісної взаємодії; застосування активних педагогічних форм навчання та виховання; педагогічна майстерність науково-педагогічних працівників [164].

У процесі дослідження формування моральної культури як складової підготовки майбутніх юристів О. Денищиком визначені такі педагогічні умови: реалізація сучасних освітніх технологій, удосконалення соціально-педагогічної складової змісту навчання; інтенсифікація виховної функції науково-педагогічних працівників, кураторів, наставників студентських груп; посилення впливу студентських колективів та їх самоврядних структур щодо залучення молоді до інтелектуально-пізнавальної, культурно-просвітницької та громадської діяльності [38].

Науковець О. Калита обґрунтовує педагогічні умови, за яких формування комунікативної компетентності майбутніх юристів засобами проектних технологій набуває ефективності: реалізація моделі формування комунікативної компетентності майбутніх юристів засобами проектних технологій; високий

рівень комунікативної компетентності викладачів ВНЗ, їх майстерність у реалізації проектних технологій та гармонійне поєднання студентів; діалогізація спілкування в системі «студент-студент», «студент-викладач» та забезпечення її педагогічної підтримки [266].

Авторка А. Рибачук, досліджуючи педагогічні умови застосування педагогічних технологій у процесі фахової підготовки майбутніх юристів, вважає за необхідність створення під час навчання правників таких педагогічних умов: активізації професійної мотивації навчання; застосування методів інтерактивного навчання і використання мультимедійних засобів та ін. [266].

Досліджуючи формування професійно значущих якостей майбутнього юриста, В. Савіщенко запропоновано такі організаційно-педагогічні умови: зорієнтованість навчально-виховного процесу на формування професійно значущих якостей; підвищення рівня педагогічної компетентності викладачів, які готують юристів; гуманізація навчально-виховного процесів; поглиблення психолого-педагогічної підготовки майбутніх юристів; розширення сфери активного професійного спілкування в позааудиторній роботі [267].

Дослідник С. Пелипчук вважає за доцільне зорієнтування системи професійної підготовки на використання технологій і методик особистісно орієнтованого, діяльнісного та проблемного навчання; забезпечення самоактуалізації студентів, розвиток позитивної мотивації до навчальної та майбутньої професійної діяльності, стійкої потреби в саморозвитку і самовдосконаленні; формування в студентів інтересу до дисциплін та визначення їх ролі у майбутній професійній діяльності; організація навчального процесу на основі концептуальних положень сучасної педагогічної науки [268].

Визначення педагогічних умов формування в майбутніх юристів культури професійно-правового спілкування, на нашу думку, необхідно розпочати з уточнення того стану, в якому перебуває юридична вища школа, тих процесів, які відбуваються в системі освіти правників на сучасному етапі.

У сучасній вищій школі з багатьох напрямів підготовки утворився істотний розрив між глобальними потребами суспільства і результатами освіти,

між професійною орієнтацією і потребою особистості в гармонійному задоволенні різноманітних пізнавальних інтересів, між сучасними методологічними підходами до розвитку науки та архаїчним стилем їх викладання [61].

З іншого боку, в сучасній освіті проявляються і нові тенденції: усвідомлення кожного рівня освіти як складової органічної частини системи неперервної освіти; перехід від переважно інформативних форм до активних методів і форм навчання з включенням елементів проблемності, наукового пошуку; перехід від жорсткого, авторитарного управління, де студент виступає як «об'єкт» повчальних дій, до системи організації, підтримки та стимулювання пізнавальної самодіяльності суб'єкта навчання, створення умов для творчості, до педагогіки співробітництва [269].

Ці тенденції і явища зумовили становлення нової освітньої парадигми, яка пріоритетним оголошує орієнтацію на інтереси особистості.

Нова освітня парадигма побудована на основі особистісно-діяльнісного підходу, основи якого були закладені Л. Виготським [270], О. Леонт'євим [271], Б. Анан'євим [272], І. Бехом [219], що розглядали особистість як суб'єкт діяльності, яка сама, формуючись у діяльності й у спілкуванні з іншими людьми, визначає характер цієї діяльності і спілкування. В основі особистісно орієнтованого навчання – «визнання індивідуальності, самобутності, самоцінності кожної людини, її розвиток не як «колективного суб'єкта», а насамперед як індивіда, наділеного своїм неповторним суб'єктним досвідом» [273].

В останні роки з'явилися праці, в яких висвітлюються різні проблеми пов'язані з дослідженням процесу навчання, які ми відобразили в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Проблеми дослідження навчання

№	Автор	Проблема
1.	Д.Чернілевський [273]	Різноманітні технології навчання
2.	І. Булах [274], В. Полюк [275], І. Підласий [276], П. Сікорський [277], В. Ягупов[278]	Контроль знань, умінь і навичок
3.	А. Алексюк [279], Б. Лихачов [280], Н. Мойсеюк [281], М. Фіцула [282]	Зміст процесу контролю й оцінювання
4.	О. Безносюк [283], К. Делікатний [284], Л. Джулай [285]	Психолого-педагогічні аспекти контролю та оцінювання
5.	Н. Кузьміна [286], А. Реан [287], В. Якунін [288]	Професійні педагогічні вміння в галузі контролю й оцінювання

Поява нової освітньої парадигми не скасовує сталу й перевірену десятиліттями систему, провідними компонентами якої є знання, навички та вміння, а ніби поглинає її і переходить тим самим на новий, удосконалений, якісніший рівень освіти. Це забезпечується заміною фундаментальних підходів: студент проголошується як активний суб'єкт отримання освіти, а процес навчання переходить на рівноправну суб'єкт-суб'єктну взаємодію викладача та студентів, а, отже, як спілкування.

Потреба вдосконалення підготовки у ВНЗ кваліфікованих і творчих фахівців зумовила проведення дослідження із метою виявлення педагогічних умов формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх правників. Узагальнення результатів наукових досліджень вищеназваних науковців з проблеми професійної та комунікативної підготовки студентів дозволило виявити загальні умови її успішного здійснення:

- 1) зрозумілість завдань, розуміння цілей і способів їх досягнення;

- 2) наявність у студентів відповідних знань;
- 3) відповідність методів навчання особливостям культури професійно-правового спілкування;
- 4) чіткість встановлення вимог;
- 5) адекватна кількість вправ;
- 6) своєчасність та об'єктивність оцінювання діяльності студентів;
- 7) активний характер діяльності студентів.

Крім того, психологами встановлено, що успішність формування культури професійного спілкування значною мірою залежить від психічного стану студента, від психологічних умов, в яких протікає цей процес [289].

Безперечно, важливою умовою, що сприяє розвитку вмінь професійного спілкування, є розуміння студентами необхідності їх надбання. Це розуміння можна формувати як через опис негативних наслідків слабкої підготовки і, навпаки, досягнень випускників, відомих особистостей, а також шляхом роз'яснення студентам вимог майбутньої професії.

Професія юриста вимагає громадянської зрілості, високої суспільної активності, правової та психологічної культури, глибокої поваги до закону і дбайливого ставлення до соціальних цінностей правової держави, честі і гідності громадянина, високого морального свідомості, гуманності, твердих моральних переконань, почуття обов'язку, відповідальності за долі людей і доручену справу, принциповості та незалежності у забезпеченні прав, свобод і законних інтересів громадян, волі та наполегливості у виконанні прийнятих правових рішень, почуття нетерпимості до будь-якого порушення закону.

Майбутні фахівці в галузі юриспруденції мають знати, що їм належить знаходити і приймати управлінські рішення в умовах суперечливих вимог і бути готовими до можливої зміни виду та характеру професійної діяльності, до кооперації з колегами і роботи в колективі [269].

Спираючись на теорію навчання [290], [291], [292], [293], [294], констатуємо, що уміння формуються на основі знань. Отже, вміння спілкування формуються на основі знань про цей процес. Бажано, щоб студенти були

знайомі із сучасними підходами до визначення змісту поняття спілкування, орієнтувались у функціях, які виконує спілкування, його структурі та видах.

Результати досліджень вищеназваних авторів показують, що формуванню умінь спілкування в процесі навчання у ВНЗ сприяє застосування таких методів навчання, які:

- активізують діяльність, мислення і поведінку майбутніх фахівців;
- збільшують обсяг перероблюваної інформації та швидкість її переробки;
- сприяють самостійному виробленню рішень в умовах підвищеного ступеня мотивації та емоційності;
- характеризуються постійною взаємодією викладача і студентів між собою за допомогою прямих і зворотніх зв'язків, тобто активних, проблемних методів навчання [295].

Однак застосування вказаних методів не може повною мірою забезпечити формування культури професійно-правового спілкування без реалізації їх в усній чи письмовій формі. Відповідно, ми вважаємо, що необхідно додати методи, які:

розвиватимуть знання державної мови (граматики, орфографії), ділової мови;

розширюватимуть загальний та професійний словниковий запас, вміння використовувати юридичну термінологію;

навчатимуть усного мовлення і, обов'язково, професійно-правового спілкування та викладенню своєї точки зору на папері (офіційному документі, процедурному документі, роз'ясненні тощо);

сприятимуть звиканню до ведення професійних діалогів, монологів;

навчатимуть психологічних тонкощів спілкування, умінь переконання, конфліктології, застосування вербальних і невербальних засобів спілкування.

Упровадженню вказаних методів, ми вважаємо, сприятиме проблемне навчання. Його розглядають як сукупність таких процесів, як організація проблемних ситуацій, формулювання проблем (поступово до цього привчаються самі студенти), надання студентам необхідної допомоги у

вирішенні проблем, перевірка цих рішень, і, нарешті, керівництво процесом систематизації та закріплення набутих знань.

Переваги проблемного навчання в тому, що студенти самостійно відшуковують, отримують, аналізують та синтезують, засвоюють нові для них знання саме в процесі вирішення проблемних, пошукових завдань. Опинившись у проблемній ситуації, відчуваючи реальні труднощі в подальшому здійсненні своєї навчальної діяльності, студент відчуває нагальну потребу шукати й отримувати нові знання, необхідні для вирішення виявленої проблеми. Відповідно, це стає невичерпним джерелом мотивації пізнавальної діяльності.

Відмінною рисою проблемного навчання є сам процес пошуку і вибору правильних, оптимальних рішень. Безумовно, відповідь на поставлене завдання, його вирішення викладачу відоме, його завданням є – організувати безпосередньо сам процес пошуку, крок за кроком підводячи студентів до вирішення проблеми і отримання нових знань. Для педагога важливо те, що в процесі роботи над проблемною ситуацією від початкового до кінцевого рішення відбувається трансформація того, кого навчають, його знань, просування на новий етап у своєму розвитку [296]. Відповідно, можна припустити, що при застосуванні проблемного навчання у формуванні культури професійно-правового спілкування, студенти зможуть закріплювати професійно значущі знання, застосовувати їх на практиці, формулювати та доводити свою точку зору наводячи обґрунтовані аргументи.

В останні десятиліття педагогами і психологами було розроблено досить багато методик активізації навчання, але всі їх по суті узагальнює концепція «знаково-контекстного» навчання, яку запропонував А. Вербицький. На думку вченого, це «таке навчання, в якому за допомогою всієї системи дидактичних форм, методів і засобів моделюється предметний і соціальний зміст майбутньої професійної діяльності фахівця, а засвоєння абстрактних знань як знакових систем накладено на канву цієї діяльності» [151].

Предметний і соціальний зміст професійної діяльності створюють проблемні лекції, семінари-дискусії, розбір конкретних виробничих ситуацій, рольові та ділові ігри.

Сформована практика читання проблемних лекцій у вищій школі дозволяє виділити три основні рівні проблемності університетської лекції. Перший рівень – лекція, що ставить навчальну проблему. Така проблемна лекція передбачає самостійну роботу студентів над проблемою в позааудиторний час і обов'язкове проведення семінарських чи практичних занять, на яких поставлена на лекції проблема отримує своє вирішення. Другий рівень – проблемна лекція, що припускає роздум студентів при вирішенні викладачем поставленої навчальної проблеми. Третій рівень – проблемна лекція з елементами пошукової бесіди. У цій лекції викладач не лише ставить навчальну проблему і будує своє викладання як її вирішення, але в багатьох випадках включає студентів до активного вирішення поставленої проблеми, пропонуючи їм висловити свою думку, свої судження [297].

На думку А. Вербицького, лекція стає проблемною, коли в ній реалізується принцип проблемності, а це можливо при виконанні взаємопов'язаних умов: 1) реалізація принципу проблемності при відборі та обробці змісту навчального курсу до лекції; 2) реалізація принципу проблемності при розгортанні цього змісту безпосередньо на лекції [151].

Перше досягається розробкою викладачем системи пізнавальних завдань – навчальних проблем, що відображають основний зміст навчального предмета; друге – побудовою лекції як діалогічного спілкування викладача зі студентами, предметом якого є запроваджуваний лектором матеріал.

Засобом залучення студентів до діалогічного спілкування є постановка заздалегідь підготовлених інформаційних і проблемних питань. Інформаційні питання ставляться з метою актуалізувати вже наявні у студентів знання, необхідні їм для розуміння суті проблеми і початку розумової роботи з її вирішення. Проблемні питання вказують на сутність навчальної проблеми і на сферу пошуку нового [298].

Дидактичним засобом організації спілкування та взаємодії виступають семінари у формі дискусії, які більш продуктивно впливають на процес навчання. Відмінності семінарських занять полягають у можливості рівноправної та активної участі кожного студента в обговоренні теоретичних позицій, пропонуваніх рішень, в оцінці їх правильності та обґрунтованості, в рівноінформованості членів студентської групи – на відміну від спілкування з різноінформованим партнером – викладачем. Це розкриває інтелектуальні можливості студентів, підвищує продуктивність спілкування.

Проблемні лекції та диспути утворюють групи неімітаційних активних методів. До групи імітаційних педагоги включають метод аналізу конкретної ситуації, рольові та ділові ігри. Метод аналізу конкретних ситуацій полягає в пред'явленні студентам ситуації, вирішення якої має бути знайдено на занятті. При застосуванні цього методу рекомендується утворювати кілька груп, що змагаються, кожна з яких виробляє свій власний варіант вирішення [299].

За характером ситуаційні задачі можуть бути: а) ситуація-ілюстрація; б) ситуація-вправа: конкретний випадок викладений таким чином, що його аналіз вимагає самостійних дій типу складання ділової записки; в) ситуація-оцінка: викладена ситуація і прийняте рішення, яке необхідно оцінити; г) ситуація-проблема: конкретний випадок викладений так, що треба чітко визначити проблему і вирішити її.

Рольові ігри мають такі ознаки: відмінність рольових цілей учасників гри, взаємодія ролей, наявність спільної мети в ігрового колективу, багатоальтернативність рішень, наявність системи групового або індивідуального оцінювання діяльності учасників гри, наявність керованої емоційної напруги [299].

Одиницею рольової гри Д. Ельконін називає роль і пов'язані з нею дії щодо її реалізації, а змістом – відносини між людьми.

У діловій грі синтезовано ознаки методу аналізу конкретних виробничих ситуацій та рольової гри. Ділова гра характеризується:

- 1) наявністю проблеми або завдання, пропонуваного для вирішення;

- 2) наявністю умовного, змодельованого об'єкта;
- 3) відтворенням управлінської діяльності;
- 4) наділенням ролями і рольовими функціями;
- 5) наявністю взаємодії між учасниками гри, які повторюють реальні зв'язки і відносини ієрархічної системи по горизонталі і вертикалі;
- 6) багатоланкового «ланцюжка рішень», що впливають одне з іншого;
- 7) наявністю конфліктних ситуацій внаслідок відмінності інтересів;
- 8) наявністю фактора часу, що збігається з реальним, «стисненого» або уповільненого;
- 9) наявністю системи оцінки ігрової діяльності;
- 10) наявністю змагання або змагальності груп [300].

Перевагами ділових ігор є можливість здійснення моделювання професійного робочого процесу, можливості тренувати вміння вироблення управлінських рішень, імітація конкретних умов майбутньої професійної діяльності, діяльності та відносин працівників різних рівнів спілкування (по горизонталі чи по вертикалі).

Дослідження свідчать про те, що всі розглянуті методи навчання позитивно впливають на процес формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів лише за умови їх систематичного використання в навчальному процесі.

Наразі, час не стоїть на місці, і, окрім класичних, традиційних методів навчання, ми вважаємо за доцільне впроваджувати інноваційні методи навчання, які все частіше використовують у навчальному процесі і найефективніше впливають на комунікативну діяльність. Позитивно зарекомендував себе «Сократів діалог» – в його основі лежить метод Сократа, який формує вміння грамотно ставити запитання, спрямовувати діалог, складати його алгоритм, передбачати можливі варіанти відповідей і заздалегідь готувати варіанти наступних ланцюжків запитань. Метод стимулює творче (аналітичне і синтетичне) мислення, самостійний пошук відповідей, навчає логічно вибудовувати ланцюг запитань, які наближають до остаточної

відповіді. Перевага названого методу полягає в триманні уваги аудиторії, розвиток навичок швидкого мислення, чіткого формулювання, володіння голосом, вміння тримати увагу співрозмовника та аудиторії, що є важливим в професійній діяльності юриста.

«Правило переконування» або «Правило Гомера». Черговість наведених аргументів впливає на їх переконливість. Найкраще розташовувати аргументи таким чином, щоб спочатку звучали декілька сильних і більш раціональних аргументів, далі можна послатися на одну-дві середніх (але не слабких!) обставин, а в кінці дати один, найсильніший аргумент, і краще емоційного плану. З цього правила випливає, що слабкими аргументами краще не користуватися: виявивши їх в процесі підготовки, не користуйтеся ними для переконання: саме на них зверне увагу ваш співрозмовник, і вони принесуть вам шкоду, а не користь. Не кількість аргументів вирішує справу, а їхня надійність. Та слід пам'ятати, що один і той же аргумент для різних людей може бути як сильним, так і слабким. Тому сила або ж слабкість аргументів повинні визначатися з точки зору співрозмовника.

«Займи позицію» – методичний прийом, який допомагає визначитись із власною позицією у професійних дискусіях, особливо під час вирішення проблемних питань та конфліктних ситуацій. Спочатку формулюється дискусійне запитання, яке передбачає протилежні відповіді. Наприклад: Ви за чи проти професійної етики адвокатів? Відповідаючи на запитання, студенти навчаються добирати і висловлювати слушні аргументи на захист своєї позиції перед однокурсниками та викладачем. Рекомендується застосування цього прийому на початку дебатів, колоквиумів, семінарських занять.

PRES-формула (від англ. Position–Reason–Explanation or Example – Summary). Допоміжний метод навчання, спрямований на розвиток і закріплення навичок аргументування, обґрунтування й захисту власної позиції у дискусії, діалозі, під час ділових зустрічей. У цій формулі запрограмований алгоритм логічно послідовних дій: позиція (думка) – обґрунтування – приклад – висновок (наслідок). Метод формує навички ефективного професійного спілкування,

передусім вміння коротко виступати (1-2 хв.) з обсягом 4 речення, коли час на дискусію обмежений. Пропонуються типові моделі висловлювань: 1. Позиція (у чому полягає ваша точка зору) – я вважаю, що... 2. Обґрунтування – тому, що...; через те, що... 3. Приклад – наприклад, 4.Наслідок – ось чому...

«Дерево рішень» – простий практичний спосіб зважити переваги і недоліки різних варіантів дій, рішень тощо. Плюси і мінуси фіксуються у спеціальних таблицях, розміщених в аудиторії. Студенти підвищують свою компетентність, аналізуючи та оцінюючи альтернативні варіанти вирішення проблеми та прогножуючи наслідки. У цьому їм допомагають робочі запитання, які формулює як викладач, так і самі студенти. Вміння поставити правильні запитання – запорука всебічної та об'єктивної оцінки можливих варіантів рішень.

Метод інтерв'ю (інтерв'ювання). Допоміжний метод формування і відпрацювання практичних навичок спілкування майбутнього правника з клієнтом, який найчастіше реалізується у формі бесіди. Під час навчального інтерв'ю консультант-правник вчиться ставити запитання клієнтові, фіксує відповіді на свої, як правило, заздалегідь підготовлені запитання, формулює ситуаційні запитання. Для письмового інтерв'ю слід підготувати, наприклад, фабулу справи, а студент, в свою чергу, – опитувальник для встановлення істини. Підготувати студента-правника до інтерв'ювання клієнта найкраще в умовах Правничої клініки, під час юридичного практикуму.

Упровадження інноваційних методів викладання пов'язане з певними ризиками, однак їх застосування у багатьох випадках має й суттєві переваги: їх використання поглиблює мотивацію студентів до засвоєння знань, надає навчанню розвивального характеру, формує в студентів творчі здібності, активізує не лише їхню пізнавальну, а й комунікативну активність.

Звичайно, неможливо ігнорувати стрімкий розвиток інформаційних технологій, які все більше захоплюють увагу студентів. Наразі багато провідних європейських вищих навчальних закладів використовує e-learning платформу Moodle (акронім від Modular Object-Oriented Dynamic Learning

Environment) – модульне об'єктно орієнтоване динамічне навчальне середовище), навчальна платформа призначена для об'єднання педагогів, адміністраторів і учнів (студентів) в одну надійну, безпечну та інтегровану систему для створення персоналізованого навчального середовища. Вона реалізує філософію «педагогіки соціального конструктивізму» та орієнтована, насамперед, на організацію взаємодії між викладачем та учнями, хоча підходить і для організації традиційних дистанційних курсів, а також підтримки очного навчання. Система використовується у 197 країнах світу [301].

Moodle має широкий набір функціональності, притаманний платформам електронних систем навчання, системам управління курсами (CMS), системам управління навчанням (LMS) або віртуальним навчальним середовищам (VLE). Moodle надає можливість викладачам створювати ефективні сайти для онлайн-навчання. Moodle можна використовувати як в навчанні школярів, студентів, так і при підвищенні кваліфікації, бізнес-навчанні. Даний метод має істотні переваги для студентів-правників при формуванні культури професійно-правового спілкування, а саме:

1) доступність навчальних матеріалів: текстів лекцій, завдань до практичних/лабораторних і самостійних робіт; наявність додаткових матеріалів (книг, довідників, посібників, методичних розробок) та засобів для спілкування і тестування;

2) наявність засобів для групової роботи (Вікі, форум, чат, семінар, вебінар);

3) можливість перегляду результатів проходження дистанційного курсу студентом;

4) можливість перегляд результатів проходження тесту;

5) спілкування з викладачем через особисті повідомлення, форум, чат;

6) завантаження файлів з виконаними завданнями;

7) використання нагадувань про події на курсі [302].

Аналізуючи наведене, можна вважати, що дана платформа надає багато переваг і можливостей викладачам для більш ефективного досягнення мети, в

нашому випадку – формування культури професійно-правового спілкування, а саме:

1) надання інструментів для розробки авторських дистанційних курсів, завдань для самостійного вивчення чи закріплення вивченого матеріалу, де викладач сам розставлятиме акценти у змісті курсу;

2) розміщення навчальних матеріалів: текстів лекцій, завдань до практичних/лабораторних та самостійних робіт; додаткових матеріалів (книг, довідників, посібників, методичних розробок) у форматах .doc, .odt, .html, .pdf, а також відео, аудіо і презентаційних матеріалів у різних форматах та через додаткові плагіни, що розширює можливості подання матеріалу;

3) можливість додавання різноманітних елементів курсу;

4) швидка модифікація навчальних матеріалів, що є особливо актуальним для навчання правників у зв'язку зі швидкозмінною законодавчою базою;

5) можливість використання різних типів тестів для перевірки різних умінь та навичок;

6) автоматичне формування тестів;

7) автоматизація процесу перевірки знань, формування звітів щодо проходження студентами курсу та звітів щодо проходження студентами тестів;

8) можливість додавання різноманітних плагінів до курсу дозволяє викладачу використовувати різноманітні сторонні програмні засоби для дистанційного навчання.

Таким чином, узагальнюючи вищенаведене, можна зробити висновок, що при розробці навчальних планів ВНЗ, які мають правничі напрями підготовки, бажано враховувати, що створення педагогічних умов формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки має відбуватися з урахуванням таких чинників: 1) збалансування співвідношення загальноправових дисциплін та юридичної казуїстики як у межах бакалаврських, так і магістерських курсів; а також наявних форм навчального процесу – аудиторної, позааудиторної та самостійної роботи, співвідношення яких має змінюватися в бік збільшення годин на практичні

заняття в залежності від року навчання; 2) поглиблення практично-правової спрямованості навчання за рахунок проведення імітаційних (ігрових) судових засідань та здійснення адміністративно-правових процедур із запрошенням в якості арбітрів практикуючих юристів; використання бінарних лекцій за участю викладача та юриста-практика; 3) залучення студентів до діяльності юридичних клінік як виду навчальної практики на всіх курсах навчання; 4) розробка комплексних навчальних курсів, що охоплюють тактику та стратегію прийняття правових рішень, створення та написання юридичних документів; використання елементів юридичної психології; з урахуванням особливостей етики та діяльності юристів у судах, державних органах, органах місцевого самоврядування; особливостей судової риторики; 5) створення й запровадження спецкурсу з формування культури професійно-правового спілкування; 6) збільшення обсягу практичної підготовки в магістратурі, зокрема передбачення прикладних курсів щодо вироблення в студентів навичок із ведення переговорів та договірної роботи, складання юридичних документів підвищеної складності, з формулювання юридичних висновків, використання технік та методик юридичного аудиту; 7) підвищення рівня вмотивованості студентів щодо необхідності формування КППС; 8) побудова навчальної взаємодії зі студентами за принципами створення комунікативної рівноваги; 9) збалансоване використання полі логічної, діалогічної та монологічної діяльності студентів під час занять; 10) застосування в навчальному процесі з підготовки юристів новітніх інтерактивних інформаційних технологій.

Підводячи підсумок наведеному вище, можна чітко визначити педагогічні умови, необхідні для ефективного формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі оволодіння фахом у ВНЗ:

- зорієнтованість викладацької діяльності та вмотивованість навчальної діяльності студентів на формування в майбутніх юристів культури професійно-правового спілкування;

- поєднання юридичної та психологічної складових у змісті культури професійно-правового спілкування;

- використання форм організації, методів і засобів навчання, спрямованих на ефективне формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки;
- інтегрування новітніх інтерактивних інформаційних технологій у процес навчання майбутніх юристів для активізації їхньої комунікативно-правової діяльності.

Матеріали п.2.3 опубліковано в таких працях автора: [303], [304].

2.4. Модель формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки

Успішність професійної діяльності фахівця юридичної галузі значною мірою залежить від рівня сформованості комунікативних умінь, оскільки сьгодні суспільство потребує самостійних, ініціативних фахівців, здатних ефективно взаємодіяти для вирішенні соціальних, виробничих та економічних завдань. Однак існує невідповідність реальної комунікативної підготовки запитам сучасного ринку праці і виявляється суперечність між об'єктивною потребою підвищення рівня культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів та не спрямованість дисциплін у навчальних планах ВНЗ, зорієнтованих на формування КППС. Що зумовлює необхідність розроблення ефективної моделі формування культури професійно-правового спілкування для майбутніх юристів.

Моделювання в педагогічній літературі визначається як метод дослідження об'єктів пізнання на їх моделях [305]. Сам процес моделювання є побудовою і вивченням моделей предметів, які реально існують, для визначення або поліпшення їх характеристик. Модель – це будь-який образ, аналог (уявний чи умовний: зображення, опис, схема, креслення, графік, план, карта тощо) деякого об'єкта, процесу чи явища («оригінала» цієї моделі), що використовується як його «замінник», «представник» [306]; штучна система, яка відображає з певною точністю властивості об'єкта, що досліджується [307]; уявлювана або матеріально реалізована система, яка відображає або відтворює об'єкт дослідження та здатна замінити його так, що її вивчення уможливило виникнення нової інформації про об'єкт [308].

Для побудови логічної і обґрунтованої моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки використати теорію графів. Теорія графів – розділ математики, що вивчає властивості графів. Наочно граф можна уявити як геометричну конфігурацію, яка складається з точок (вершини), сполучених лініями

(ребрами). Визначення графу є настільки загальним, що цим терміном можна описувати безліч подій та об'єктів повсякденного життя. Високий рівень абстракції та узагальнення дозволяє використовувати типові алгоритми теорії графів для вирішення зовнішньо несхожих задач у транспортних і комп'ютерних мережах, будівельному проектуванні, молекулярному моделюванні тощо [309]. Ми ж використаємо алгоритм теорії графів для побудови педагогічної моделі.

Об'єктом моделювання у нашому дослідженні є формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Єдиний перелік необхідних знань та умінь ми розробили, дослідивши комунікативний аспект діяльності майбутнього правника в основних сферах його фахової активності відповідно до виробничих функцій і типових завдань діяльності згідно з вимогами, зазначеними в освітньо-кваліфікаційних характеристиках та освітньо-професійних програмах для випускників юридичних ВНЗ.

Це така система знань: 1) професійні: знання, пов'язані з розумінням законодавчої бази, яка складає основний зміст юридичної професії; знання щодо особливостей взаємодії із суб'єктами юридичного процесу; процесуальні знання; знання документальної бази, яка супроводжує юридичний процес; знання юридичної термінології; 2) психолого-комунікативні: знання про особливості спілкування в професійній сфері, ефективність ділового й фахового спілкування; знання про види комунікативної позиції та засоби встановлення комунікативної рівноваги у професійному спілкуванні; про культурологічну функцію етикету, види мовленнєвого етикету; роль етикету в професійному спілкуванні; особливості етикету юриста, його основні норми і функції; комунікативні бар'єри та види конфліктних ситуацій і конфліктів у професійній діяльності юриста; методи й стратегії управління ними.

До умінь, які професійно-правове спілкування юриста роблять успішним, належать: 1) інформаційні вміння: знаходити інформацію, використовувати інформаційний ресурс для поліпшення професійно-правової діяльності (мережа

інтернет, володіння програмами Word, Exel); виділяти головне в повідомленні, добирати аргументи, формулювати запитання й відповіді, робити узагальнення; висловлюватись літературною мовою, точно й виразно; добирати необхідний зміст для обґрунтування основних положень виступу залежно від позиції; володіння голосом, оптимальне використання невербальних засобів спілкування; 2) перцептивні вміння: оцінювати свій стан під час спілкування, розпізнавати настрій співрозмовника, передбачати відповідну реакцію партнера; визначати вплив умов спілкування (час, місце) на результат взаємодії; стримувати емоції; 3) інтерактивні вміння: встановлювати контакт із співрозмовником і підтримувати його в процесі спілкування, переконувати співрозмовника; формулювати розпорядження, піддавати позицію співрозмовника аргументованій критиці, організовувати колективне вирішення проблеми; 4) загальноправові вміння: з використання знань щодо розуміння законодавчої бази, норм права; щодо встановлення взаємодії із суб'єктами юридичного процесу; з використання знань про юридичний процес та основні вимоги щодо складання процесуальних документів; оперування юридичною термінологією; 5) спеціалізовані юридичні вміння: з використання різних форм документів у залежності від виду юридичної діяльності; володіння загальномедичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією; вміння формулювати думку абстрактно, висловлюватись чітко, по суті; оперування знаннями, що стосуються проведення судових засідань, добору форм укладення договорів, проведення оперативно-розшукових дій, експертиз.

Складовими розробленої нами концептуальної моделі формування культури професійно-правового спілкування є: 1) методологічно-цільовий блок (соціальне замовлення, мета дослідження, методологічні підходи, принципи); 2) змістово-процесуальний блок (діагностико-констатувальний, мотиваційний, комунікативно-тренувальний та рефлексивний етапи, які включають суперечності фахової підготовки юристів у ВНЗ, зміст навчання, форми, засоби, методи формування КППС); 3) діагностично-результативний блок (структура професійно-правового спілкування, критерії, рівні, результат).

Методологічно-цільовий блок містить соціальне замовлення на підготовку високоосвічених та цілеспрямованих фахівців юридичної спеціальності, які здатні ефективно вирішувати завдання створення й зміцнення законодавчої та правової бази нашого суспільства. Це має бути фахівець, який свідомо приймає рішення і несе відповідальність за свої вчинки та володіє соціальними, професійними, діловими, психологічними та педагогічними якостями цивілізованої людини, громадянина, професіонала, фахівця. У даному блоці представлена мета створення даної моделі: формування культури професійно-правового спілкування в майбутнього у процесі фахової підготовки. Методологічно-цільовий блок також включає методологічні підходи, які були нами детально проаналізовані в п.2.1: системний підхід, на нашу думку, дозволяє уявити даний процес у вигляді системи структурних компонентів, котрими є: формування досвіду пізнавальної діяльності, досвіду практичної діяльності, досвіду креативного, творчого мислення та досвіду емоційного ставлення до майбутньої професійної діяльності; тобто, студент має засвоїти зміст навчання за фахом у ВНЗ, щоб у подальшому наповнити спілкування в юридичній сфері професійно-правовим змістом; особистісно зорієнтований підхід до навчання, виховання, освіти студентів певною мірою ґрунтується на методологічних принципах західної гуманістичної психології: самоцінності особистості, глибокої поваги та емпатії до неї, врахування її індивідуальності; такий підхід передбачає мету навчання, виховання, освіти – формування особистісних цінностей, які здатні виконувати функцію критерію для орієнтації індивіда у світі, опори для особистісного самовизначення; за такого підходу педагог і студент працюють в єдиному емоційно-чуттєвому діапазоні, забезпечується можливість самостійно приймати рішення і поводитись на їх основі; компетентнісний підхід також є важливим у підготовці юриста як професіонала та комунікативної особистості; для виконання своїх функціональних обов'язків йому необхідно засвоїти як систему професійних, так і комунікативних знань, виробити уміння їх використовувати, сформувані професійно важливі якості, набути досвіду роботи з людиною, кваліфікованою

діяльності в галузі, що є складниками професійної компетентності; діяльнісний підхід є актуальним з огляду на проблему нашого дослідження, оскільки лише за наявності відповідних умінь та навичок, які формуються в навчальній, квазіпрофесійній та професійній діяльності в процесі оволодіння спеціальністю у ВНЗ, випускник юридичного факультету зможе професійно виконувати обов'язки за змінюваних обставин, за умов наявності постійного супротиву його діяльності; аксіологічний, або ціннісний підхід, що поєднує теорію і практику; базується на формуванні юриста з урахуванням таких загальнолюдських цінностей, як порядність, чесність, гідність, щирість, справедливість, гуманність, толерантність та ін.; у центрі аксіологічного мислення знаходиться концепція взаємозалежного, взаємодіючого світу, наш світ є світом цілісної людини, тому важливо навчитися бачити те спільне, що не лише об'єднує людство, а й характеризує кожну окрему людину; цей підхід є значущим для майбутньої професійної та комунікативної діяльності студента-юриста: коли фахівець формується на основі професійної етики, кодексу юридичного працівника, йому в майбутньому вдасться протистояти корупції, беззаконню і поважати лише верховенство права.

У процесі дослідження нами було виокремлено і принципи, які відіграють важливу роль у формуванні культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів під час фахової підготовки і, безумовно, займають одне з важливих місць у нашій моделі. Це загальнопедагогічні та специфічні принципи формування КППС майбутніх юристів. До загальнопедагогічних принципів ми відносимо принцип цілеспрямованості педагогічного процесу, науковості, систематичності та послідовності, свідомості, творчої активності та самостійності, наочності, доступності навчання, зв'язку навчання з практикою (з життям), ґрунтовності, комплексного підходу до навчання й виховання; специфічними є принципи інтеграції, дуальності, культуровідповідності, гуманізації та гуманітаризації, фундаменталізації й глобалізації.

Змістово-процесуальний блок розробленої концептуальної моделі формування КППС у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки включає

діагностико-констатувальний та мотиваційний, комунікативно-тренувальний і рефлексивний етапи.

На діагностико-констатувальному та мотиваційному етапах нами виявлено, що наразі в сучасній освіті українських правознавців виникають суперечності, а саме: суспільство потребує кваліфікованих юристів з достатнім рівнем сформованості культури професійно-правового спілкування, однак у педагогічній науці і практиці відсутні науково обґрунтовані підходи до її формування в майбутніх правників у процесі фахової підготовки; висока кваліфікація правника базується на розвинених комунікативних здібностях, однак традиційна система вищої юридичної освіти має на меті формування лише системи знань, умінь і навичок з галузей права і обходить увагою комунікативну зорієнтованість навчання майбутніх юристів; реалізація професійних функцій юристом вимагає сформованості культури професійно-правового спілкування з урахуванням особливостей галузевої правничої діяльності, однак система фахової юридичної підготовки недостатньо орієнтована на її формування з урахуванням специфіки юридичної практики; реалізація фахових функцій юристами вимагає володіння ними новітніми інформаційними та професійними технологіями, а система їхньої підготовки у ВНЗ характеризується відсутністю прогресивних інноваційних інтегрованих технологій.

Складовою даного блоку є зміст формування КППС майбутніх юристів на основі робочого навчального плану з галузі знань 08 Право спеціальності 081 освітнього ступеня бакалавр. Аналізуючи цей план, ми виявили, що у змісті таких навчальних дисциплін, як Українська словесність, Психологія та педагогіка, Інформатика, Бізнес-інформатика, Етика, Логіка, Мистецтво презентації, Тренінг-курс «Управління командами», Адвокатура та судова риторика, Нормотворча діяльність, Педагогічна риторика, Психологія спілкування, Вступ до спеціальності, Юридична деонтологія закладено потенціал для формування КППС. Безумовно, вказані дисципліни могли б

сприяти формуванню окремих складових структури культури професійно-правового спілкування за умови цільової їхньої зорієнтованості на цей процес.

Аналіз стану сформованості культури професійно-правової підготовки у майбутніх правників показав, що навчальний план із вказаним змістом не досягає поставленої нами мети і потребує вдосконалення. Нами було розроблено і запропоновано методичні рекомендації для викладачів з формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів, а також спеціальний навчальний курс «Культура професійно-правового спілкування юристів», який, на нашу думку, належить впроваджувати на випускному курсі навчання (Додаток В).

Для досягнення мети формування КППС у процесі реалізації концептуальної моделі в даному блоці передбачено відповідні форми, засоби та методи навчання студентів. Формальна сторона даного процесу представлена аудиторною, самостійною та он-лайн формами; за кількістю учасників навчання форми поділено на індивідуальні, групові та колективні; основними формами організації навчання правників є лекції, семінари, юридична клініка.

Також складовою цього блоку є засоби навчання, серед яких виокремлено традиційні (навчальні підручники, навчальні практикуми, посібники, мультимедійні засоби) та інноваційні: E-learning: електронні підручники, електронна бібліотека, платформа Moodle (нами був розроблений курс з дисципліни «Кримінальне право України. Особлива частина» на цій платформі), NetOpSchoole, NetSupportSchool.

До змістово-процесуального блоку моделі належать методи, які доцільно використовувати на всіх етапах формування КППС. Серед них репродуктивні (розповідь, переказ, виступ), інтерактивні (рольові та ділові ігри, навчальні дискусії, метод мозкового штурму, моделювання та аналіз професійних і життєвих ситуацій) та спеціально-комунікативні методи («Сократів діалог», правило Гомера, «Займи позицію», PRES-формула, «Дерево рішень»).

Важливим елементом змістово-процесуального блоку моделі виступають педагогічні умови, які сприятимуть ефективному формуванню культури

професійно-правового спілкування майбутніх юристів під час фахової підготовки. Нами було визначено такі педагогічні умови: зорієнтованість викладацької діяльності та вмотивованість навчальної діяльності студентів на формування в майбутніх юристів культури професійно-правового спілкування; поєднання юридичної та психологічної складових у змісті культури професійно-правового спілкування; використання форм організації, методів і засобів навчання, спрямованих на ефективне формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки; інтегрування новітніх інтерактивних інформаційних технологій у процес навчання майбутніх юристів для активізації їхньої комунікативно-правової діяльності.

Діагностично-результативний блок складається з розробленої нами структури професійно правового спілкування юристів, критеріїв та рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування майбутнього правника. Цілісна структура культури професійно-правового спілкування майбутнього юриста складається з мотиваційно-ціннісного, комунікативного, етико-поведінкового та рефлексивного компонентів. Для визначення рівнів сформованості цих компонентів було розроблено аксіологічно-мотиваційний, знаннево-діяльнісний, етико-поведінковий та рефлексивний критерії з уточненням їхніх показників. У результаті дослідження нами було виокремлено три рівні сформованості культури професійно-правового спілкування: досконалий (здатність швидко визначити проблему та способи її вирішення; здатність самостійно і швидко провести пошук та аналіз зібраної інформації; здатність швидко встановити контакт зі співрозмовником та підтримувати його в процесі спілкування; здатність швидко і правильно провести оцінку партнера, його настрою, позицію, правильно оцінити свої можливості в спілкуванні з ним; здатність висловлювати свою точку зору ясно і доступно, здатність використовувати ті техніки спілкування, які найкраще допоможуть для досягнення поставленої мети; грамотне використання термінологічної лексики); достатній (здатність досить швидко визначити проблем та способи її

вирішення; помилки при відборі інформації та її аналізі, які не спотворюють її суть; труднощі у встановленні і підтримці контакту зі співрозмовником; адекватна в цілому, але повільна оцінка партнера і своїх можливостей у спілкуванні з ним; помилки у висловлюваннях, труднощі при викладенні своєї позиції, в ряді випадків неточне використання юридичної термінології; помилки при оцінці умов спілкування, які однак не мають негативного впливу на його процес і результати); низький (нездатність правильно виділити проблему і визначити способи її вирішення; нездатність швидко дібрати та проаналізувати інформацію; серйозні труднощі у встановленні підтримці контакту зі співрозмовником; неправильна оцінка партнера, його позиції, переоцінка чи недооцінка своїх можливостей у спілкуванні з ним; наявність у мові великої кількості штампів, бідність синтаксичних конструкцій, неграмотне використання юридичної лексики; нездатність правильно оцінити умови в яких здійснюється спілкування).

Суб'єктами моделі формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки є студенти. Викладачі ВНЗ, особливо викладачі всіх спеціальних дисциплін, таких, як «Кримінальне право», «Кримінальне процесуальне право», «Цивільне право», «Цивільне процесуальне право», «Кримінологія», «Криміналістика», «Конституційне право», «Адміністративне право» доцільно було б залучати з метою посилення ефективності розробленої моделі.

Результатом реалізації моделі формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки має бути висококваліфікований фахівець в галузі правознавства з високим рівнем професійно-правової культури.

Запропоновану модель наочно представлено на рисунку 2.1.

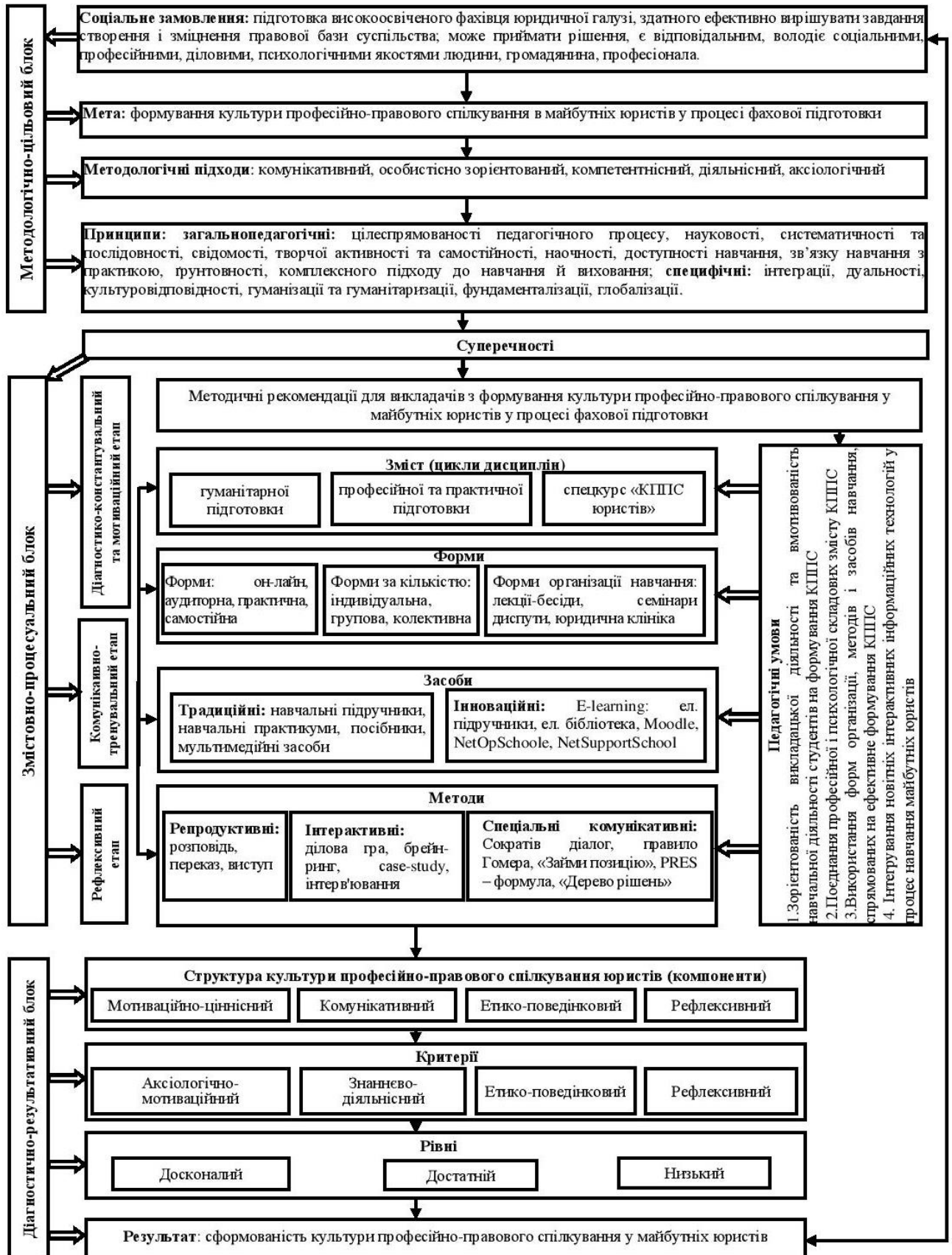

Рис. 2.1. Модель формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Матеріали п. 2.4. висвітлено у таких працях автора: [310].

ВИСНОВКИ ДО ДРУГОГО РОЗДІЛУ

Розділ присвячено аналізу наукових надбань з проблеми дослідження для визначення та розроблення методологічних і методичних засад формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. У результаті проведення цієї роботи були обґрунтовані такі висновки.

Визначено методологічні підходи, які сприяють ефективному формуванню культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів під час фахової підготовки: комунікативний підхід забезпечує зорієнтованість навчання на майбутню професійну діяльність юристів; випереджувальний розвиток усної форми професійного спілкування, оскільки від володіння вміннями усного оформлення думок залежить не лише зміст написаного, його зв'язність, точність, логічність, а й грамотність фахівця; акцентування уваги на використанні інтерактивних технологій, які передбачають моделювання комунікативних ситуацій і збільшення питомої ваги завдань, що спонукають студентів до комунікативної діяльності; особистісно зорієнтований підхід ґрунтується на методологічних принципах західної гуманістичної психології: самоцінності особистості, глибокої поваги та емпатії до неї, врахування її індивідуальності і передбачає мету навчання, виховання, освіти – формування особистісних цінностей; компетентісний підхід пов'язаний із тим, що для виконання функціональних обов'язків правнику необхідно засвоїти як систему професійних, так і комунікативних знань, виробити уміння їх використовувати, сформуванню професійно важливі якості, набути досвіду роботи з людиною, кваліфікованої діяльності в галузі; обрання діяльнісного підходу зумовлене визнанням діяльності основою, засобом і вирішальною умовою розвитку особистості (її виховання, навчання, освіти); аксіологічний підхід поєднує теорію й практику професійно-комунікативного навчання майбутніх правників.

Установлено принципи формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів: загальнопедагогічні: цілеспрямованості

педагогічного процесу, науковості, систематичності та послідовності, свідомості, творчої активності та самостійності, наочності, доступності навчання, зв'язку навчання з практикою, ґрунтовності, комплексного підходу до навчання й виховання; специфічні: інтеграції, тому що інтеграційні процеси входять у сучасний світогляд, активно впливають на способи вирішення актуальних проблем нашого часу, визначають стиль мислення; дуальності: при дуальній цільовій підготовці студент набуває на ранніх стадіях навчання певних професійних компетенцій, а також умінь працювати в команді, навичок оптимального вибору рішення, відповідальності за доручену ділянку діяльності; культуровідповідності, коли епіцентром виховання і розвитку є людина як вільна, активна особистість, здатна до особистісної самодетермінації у спілкуванні і співробітництві з іншими людьми, самою собою і культурою; гуманізації та гуманітаризації, який забезпечує розвиток особистості правознавця у відповідності з духовними цінностями загальнолюдської культури, отож важливе місце в підготовці майбутнього юриста займає засвоєння ним гуманітарної культури; фундаменталізації: забезпечує глибину загальнофілософських, психологічних, загальнотеоретичних і спеціальних знань; глобалізації: орієнтує на формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів шляхом поєднання сучасних досягнень вітчизняної та світової юриспруденції з урахуванням українського законодавства.

Було визначено аксіологічно-ціннісний, знаннєво-діяльнісний, етико-поведінковий та рефлексивний критерії з уточненими показниками та встановлено рівні сформованості культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Виявлено та обґрунтовано педагогічні умови успішного формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки: зорієнтованість викладацької діяльності та вмотивованість навчальної діяльності студентів на формування в майбутніх юристів культури професійно-правового спілкування; поєднання юридичної та психологічної

складових у змісті культури професійно-правового спілкування; використання форм організації, методів і засобів навчання, спрямованих на ефективне формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки; інтегрування новітніх інтерактивних інформаційних технологій у процес навчання майбутніх юристів для активізації їхньої комунікативно-правової діяльності.

Обрані найбільш дієві форми для навчання студентів юридичних спеціальностей з формування культури професійно-правового спілкування (аудиторна, он-лайн, практична; індивідуальна, групова, колективна; лекції-бесіди, диспути, семінари, юридична клініка), засоби (традиційні – навчальні підручники, навчальні практикуми, мультимедійні засоби, посібники; інноваційні: E-learning: електронні підручники, електронна бібліотека, Moodle, NetOpSchoole, NetSupportSchool) і методи навчання (репродуктивні: розповідь, переказ, виступ; інтерактивні: ділова гра, брейн-ринг, case-study, інтерв'ювання; спеціальні комунікативні: Сократів діалог, правило Гомера, «Займи позицію», PRES-формула, «Дерево рішень»).

Науково обґрунтовано модель формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки, що поєднує методологічно-цільовий, змістово-процесуальний та діагностично-результативний блоки, які разом із своїми структурними компонентами складають систему, котра сприятиме позитивному результату в цілісній взаємодії при формуванні культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Ефективність впливу моделі на процес формування КППС буде перевірено експериментально і результати будуть представлені у змісті наступного розділу.

Результати дослідження, подані в другому розділі, опубліковано в таких працях автора: [235], [236], [256], [303], [304],[310].

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ В МАЙБУТНІХ ЮРИСТІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

3.1. Організація та проведення констатувального етапу експерименту

Радикальний курс України на Європу все більше підтверджує актуальність проблеми вдосконалення підготовки майбутніх юристів у вищих навчальних закладах. Застарілість методів навчання та цілей ставлять під сумнів конкурентоздатність українських фахівців у галузі права, при цьому встановлено, що випускники юридичних ВНЗ часто не здатні вести конструктивний діалог, змінювати чи відстоювати свої рішення, неправильно обирають форму спілкування, не завжди реалізуються принципи професійної етики. У зв'язку з цим формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів є актуальним напрямом науково-прикладного дослідження.

Для ґрунтовності та всебічності дослідження, а також щоб довести чи спростувати нашу позицію щодо наявності проблем із формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів під час навчання у ВНЗ та підтвердити необхідність і важливість її для майбутніх правників, на етапі обґрунтування наукового апарату дисертаційної роботи визначено одне із завдань – дослідження стану сформованості культури професійно правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Щоб його виконати, необхідно провести констатувальний етап педагогічного експерименту, мета якого полягала в дослідженні стану формування КППС в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Для цього необхідно було проаналізувати навчальні плани вищих навчальних закладів, що готують правників, провести опитування студентів, з'ясувати їхнє ставлення до спілкування як до необхідної умови успішного виконання професійних обов'язків, організувати оцінювання ними рівнів сформованості складових культури професійно-правового спілкування. Отримання більш об'єктивних

результатів дослідження передбачало й опитування юристів різних правничих професій з досвідом роботи понад 10 років та здійснення ними оцінювання стану сформованості культури професійно-правового спілкування у молодих фахівців-юристів (зі стажем роботи до трьох років).

Вивчення стану формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки передбачало:

1. здійснення аналізу змісту фахової підготовки майбутніх юристів для виявлення комунікативного потенціалу навчальних курсів та стану його реалізації в напрямі формування культури професійно-правового спілкування студентів;

2. виявлення ставлення студентів-правників до комунікативної складової майбутньої професійної діяльності та визначення рівнів сформованості їхньої культури професійно-правового спілкування;

3. установа доцільності формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки та окреслення основних завдань щодо подальшого дослідження проблеми.

Основними методами дослідження стану формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки були:

- аналіз змісту навчальної документації з підготовки студентів напряму «Право»;
- опитування студентів;
- метод експертних оцінок;
- бесіди з працівниками юридичної галузі, інтерв'ювання.

У процесі проведення дослідження виявлено, що підготовка майбутніх правників у нашій державі відбувається відповідно до чинного законодавства. Ключовим є Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII. Так, ч. 2 ст.10 Закону встановлює, що державні стандарти вищої освіти розробляються для кожного рівня вищої освіти в межах кожної спеціальності відповідно до Національної рамки кваліфікацій і використовуються для

визначення та оцінювання якості змісту та результатів освітньої діяльності вищих навчальних закладів (наукових установ).

У ч. 3. ст.10 зазначається, що стандарт вищої освіти визначає такі вимоги до освітньої програми:

- 1) обсяг кредитів ЄКТС, необхідний для здобуття відповідного ступеня вищої освіти;
- 2) перелік компетентностей випускника;
- 3) нормативний зміст підготовки здобувачів вищої освіти, сформульований у термінах результатів навчання;
- 4) форми атестації здобувачів вищої освіти;
- 5) вимоги до наявності системи внутрішнього забезпечення якості вищої освіти;
- 6) вимоги професійних стандартів (у разі їх наявності).

Відповідно до ч. 4 ст. 10 цього Закону: «Вищий навчальний заклад на підставі освітньо-професійної (освітньо-наукової) програми за кожною спеціальністю розробляє навчальний план, який визначає перелік та обсяг навчальних дисциплін у кредитах ЄКТС, послідовність вивчення дисциплін, форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми поточного і підсумкового контролю. Для конкретизації планування навчального процесу на кожний навчальний рік складається робочий навчальний план, що затверджується керівником вищого навчального закладу» [311].

Однак, не дивлячись на наявність цих положень у Законі, що регулюють діяльність ВНЗ, Державного стандарту вищої юридичної освіти ще не розроблено. Тобто, держава виконує лише функцію контролю за якістю юридичної освіти, однак державних стандартів для вищої юридичної освіти до цього часу не затверджено.

Ми вважаємо, що державний стандарт вищої юридичної освіти повинен, по-перше, розроблятися фахівцями з педагогічної галузі (для дотримання методологічних, методичних засад фахової підготовки юристів), практиками-фахівцями, представниками різних юридичних галузей (для визначення

актуальних напрямів і змісту навчання), представниками юридичних шкіл України (які навчають студентів) і представниками Міністерства освіти і науки України. По-друге, у змісті Стандарту, на нашу думку, має обов'язково міститись чіткий перелік дисциплін, які будуть послідовно, цілеспрямовано та всебічно формувати особистість майбутнього правника. По-третє, не зважаючи на рекомендації представників ОБСЄ про зменшення обсягу гуманітарного циклу дисциплін у навчальному плані з підготовки юристів, ми вважаємо, що цей цикл повинен бути, оскільки дисципліни, представлені в ньому, закладають фундамент для виховання загальнолюдської культури майбутнього фахівця, яка стане засадовою для формування його професійної культури.

У процесі реалізації першого завдання виявлено, що в Україні близько 152 вищих навчальних закладів готують фахівців з правознавства [1]. Керівним документом вищого навчального закладу з підготовки юристів, як зазначено в Законі України «Про вищу освіту», є Освітньо-професійна програма (певного освітнього рівня). Нею визначено зміст навчання, вимоги до змісту, обсягу та рівня освітньої й професійної підготовки фахівців у галузі знань 08 Право. Для забезпечення спеціалізації в межах юридичних спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців, вищий навчальний заклад розробляє варіативний компонент Освітньо-професійної програми з урахуванням змісту Освітньо-кваліфікаційної характеристики майбутніх фахівців. У ньому враховуються досвід підготовки фахівців цієї спеціальності та вимоги, визначені наявними галузями юридичної діяльності, кваліфікаційними характеристиками посад юристів, до уваги також береться прогноз розвитку юридичної діяльності.

Базою для проведення цього етапу педагогічного дослідження були вибрані юридичний факультет Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Київський національний університет імені Тараса Шевченка та Національний гірничий університет.

Нами проаналізовано навчальні плани з підготовки студентів за галуззю знань 08 Право, спеціальністю 081 Право освітніх ступенів бакалавр (освітній ступінь спеціаліст втратив свою актуальність), магістр. Нижче подаємо аналіз цих

планів з точки зору можливості формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів засобами змісту дисциплін навчального плану (табл. 3 1).

Таблиця 3.1

Комунікативний потенціал навчальних дисциплін підготовки майбутніх бакалаврів права

№	Цикл професійної та практичної підготовки	Аспекти формування КППС	КНЕУ	НГУ	КНУ
	Назва курсу		Год.	Год.	Год.
1.	Юридична деонтологія	Поглиблення мотивації щодо оволодіння юридичним фахом, виявлення специфіки службових функцій правників, норм юридичної діяльності; опанування загальною юридичною термінологією	90	72	72
2.	Філософія	Розширення світоглядних уявлень майбутніх юристів, розвиток логічного мислення	120	108	108
3.	Філософія права	Оволодіння фундаментальними засадами права, розвиток самостійного мислення, формування політично незаангажованих особистостей	120	-	72
4.	Логіка	Оволодіння законами логіки, що необхідно для побудови логічно структурованого повідомлення, виступів майбутніх юристів	120	90	72
5.	Політологія	Засвоєння теорії щодо особливостей політичної сфери суспільства, вироблення вмінь орієнтації в різноманітті українського політикуму	90	72	72
6.	Соціологія	Оволодіння об'єктивними закономірностями функціонування сучасного суспільства; принципами встановлення взаємовідносин у соціальних групах; регулювання синдрому «юридичний ідеалізм»	90	72	-
7.	Психологія та педагогіка	Опанування знань з психології особистості; індивідуально-психологічних особливостей індивіда, протікання психічних процесів; про моделі поведінки індивіда у спілкуванні в групах; педагогічні засади встановлення і регулювання стосунків у малих і великих групах.	120	-	-
8.	Риторика	Опанування базових для комунікативної діяльності юриста знань з підготовки та проголошення промови, про закони	120	-	108

		риторики			
Продовження табл. 3.1					
9.	Українська словесність	Актуалізація нормотворчої діяльності з використання літературної мови, вироблення умінь оптимізації вживання наукових термінів	90	108	108
10	Іноземна мова (за професійним спрямуванням)	Вироблення умінь спілкування в полікультурному середовищі із використанням галузевої юридичної термінології іноземною мовою	600	180	324
11	Латинська мова (юридична фразеологія)	Розвиток умінь з культури мови, формування навичок доречного використання латинської юридичної фразеології	90	90	72
12	Етика	Засвоєння принципів і норм моралі, правил їх застосування, закладення фундаменту під вироблення етичних норм і принципів юридичної діяльності	120	-	108
13	Правова інформатика	Володіння вміннями отримання, обробки, зберігання, захисту та використання інформації	120	108	180

Аналіз змісту навчального плану з підготовки бакалавра права дозволяє дійти висновку, що в аналізованих навчальних курсах закладено комунікативний потенціал. За їх допомогою, безумовно, можна сформувати окремі компоненти культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, зокрема – розвивати вміння моделювати аудиторію для участі в комунікативній діяльності, розвивати мовленнєві вміння спілкування; засвоювати знання про особливості професійної діяльності юристів, її види, функції; основи професійної моралі юристів, оволодіння термінами юридичної галузі. Однак у пояснювальних записках до робочих навчальних програм з цих курсів, у їхньому змісті відсутні мета та завдання з формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів.

Робочий навчальний план за галузю знань 08 Право спеціальності 081 Право освітнього ступеня спеціаліст ми докладно не розглядали, тому що він вилучається з переліку освітніх ступенів. Нашому аналізу підлягав Робочий навчальний план з галузі знань 08 Право спеціальності 081 Право освітнього ступеня магістр. Комунікативний потенціал виявлено в змісті дисципліни «Конфліктологія» обсягом 54 год., яка дозволяє опанувати знання щодо виникнення, протікання конфліктів та прогнозування стратегій управління

конфліктами у сфері юридичної діяльності; у змісті дисципліни «Юридична психологія» обсягом 54 год., що сприяє оволодінню студентами знань щодо врахуванням індивідуально-психологічних особливостей людини в діяльності юриста; закладення фундаменту для вироблення навичок із психологічної експрес-діагностики особливостей об'єктів професійної взаємодії юриста.

Проаналізувавши зміст навчання майбутніх юристів за двома освітніми ступенями, ми можемо зробити висновок, що зміст певних навчальних курсів може бути частково використаним для формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх спеціалістів з права. Він може впливати на засвоєння психолого-комунікативних знань, вироблення умінь взаємодії з окремою людиною чи з цілою аудиторією, опанування спеціальної юридичної термінології, вироблення навичок складання процесуальних документів.

Виявлено, що навчальні плани з підготовки бакалаврів та магістрів не містять спеціально зорієнтованих на формування культури професійно-правового спілкування навчальних дисциплін, що підтверджує доцільність створення відповідного спецкурсу та розроблення методичних рекомендацій для викладачів, які могли б актуалізувати комунікативний потенціал дисциплін нормативної та варіативної складових навчальних планів і сприяли б підвищенню якості юридичної підготовки й формуванню конкурентоздатних на світовому ринку надання юридичних послуг фахівців.

Іншим завданням дослідження було проведення опитування студентів-майбутніх юристів з метою виявлення їхнього ставлення до комунікативної складової правничої професії та визначення рівнів сформованості їхньої культури професійно-правового спілкування. Для виконання цього завдання на основі теоретичного розуміння сутності культури професійно-правового спілкування й практичного усвідомлення особливостей та досвіду юридичної діяльності нами розроблено опитувальники для студентів-правознавців.

В опитуванні взяли участь 223 студенти 2-3 курсів денної форми навчання напряму «Право» Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана та Національного авіаційного університету. Опитування

відбувалось у два етапи: спочатку студенти працювали в напрямі окреслення системи актуальних для професійної діяльності та професійно-правового спілкування у фаховій сфері знань, умінь і навичок (Додаток Д 1); на наступному етапі вони оцінювали рівень володіння ними (Додаток Д 2). Респонденти здійснювали їх оцінку за показниками: «в юридичній діяльності вкрай необхідні»; «в юридичній діяльності бажані»; «в юридичній діяльності не завадить»; «юристу не потрібно». Оцінка рівня сформованості культури професійно-правового спілкування проводилась з урахуванням ступеня володіння нею: «досконало володію», «достатній рівень», «слабкий рівень володіння», «не володію».

Проаналізувавши результати опитувань, ми отримали результати, представлені в табл. 3. 2.

Таблиця 3.2

Узагальнені результати опитування студентів-правників

Знання	Рівні необхідності в професійній діяльності, %	
	необхідні	володію
про психологію особистості та психологічні явища групи, колективу	31	26
про психологію спілкування (комунікативну, перцептивну, інтерактивну його функції; зміст, засоби спілкування); особливості ділового та професійного спілкування; стилі професійної взаємодії юриста	47	17
про контакт у професійному спілкуванні, когнітивний дисонанс, комунікативні бар'єри; про ефективне спілкування	21	25
про психологію конфлікту, основні суперечності, що викликають конфлікти в професійній діяльності юриста, методи та стратегії їх вирішення	71	28
Вміння		
<i>Інформаційні вміння</i>		
уміння здійснювати інформаційно-пошукову діяльність	54	38
уміння виділяти головне в отриманій інформації та в підготовленому повідомленні	60	30
уміння добирати аргументи, логічно висловлювати думку з метою досягнення доказовості інформації, формулювати питання і відповідь	58	21
уміння ставити запитання і прогнозувати відповіді на них	52	32
уміння робити узагальнення	54	25
уміння висловлюватись літературно, зрозуміло, виразно, чітко, різноманітно	58	28
уміння володіти голосом	26	19
уміння доречно використовувати невербальні засоби спілкування	26	13
<i>Перцептивні вміння</i>		
уміння використовувати механізм ідентифікації (розуміння іншої людини через усвідомлюване або неусвідомлюване уподібнення їй);	42	16
здатність до рефлексії (уміння зрозуміти, як індивід, що входить у контакт, сприймає його самого);	30	16

Продовження табл. 3.2		
уміння використовувати механізм причинової інтерпретації (згідно з А. В. Петровським): пояснення вчинків іншої людини через приписування їй імовірних почуттів, намірів, думок і мотивів;	46	20
здатність до стереотипізації (класифікації форм поведінки та інтерпретація їх причин через співвіднесення із зразками, що відповідають соціальним стереотипам);	30	16
уміння прогнозувати вчинки людини на основі сприйняття й аналізу зовнішніх ознак співрозмовника (міміки, жестів, пози, ходи, зовнішнього вигляду, особливостей голосу та мовлення) відповідно до його особистісних характеристик	53	21
<i>Інтерактивні вміння</i>		
встановити контакт із співрозмовником та підтримувати його в процесі спілкування	65	27
переконати співрозмовника	62	28
формулювати розпорядження, піддати позицію співрозмовника аргументованій критиці, організувати групове вирішення проблеми	35	21
<i>Загальноправові вміння</i>		
використовувати знання норм права	87	22
оперування юридичною термінологією, складати процесуальні документи	67	17
володіння основами ораторського мистецтва	58	17
<i>Спеціалізовані юридичні вміння</i>		
використовувати різні форми документів (позов, договір та ін.)	56	17
вкладання необхідного змісту у формулювання, уміння виділяти головне	29	22
володіння медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією	8	9
Навички		необхідні
вміння говорити абстрактно	8	22
вміння висловлюватись чітко, по суті	75	23
знання процедур (судові засідання, експертиз, обшуків тощо)	67	19
психологічної експрес-діагностики особливостей особистості громадян	31	21
ефективного спілкування	51	30
вирішення професійних конфліктних ситуацій	61	21
оцінки своїх вчинків і вчинків оточуючих з точки зору норм етики і моралі	45	21
поведінки в колективі та спілкування з громадянами відповідно до норм етикету	50	25
правомірного психологічного впливу на особистість.	49	27

Опитувані студенти, які вже отримали базові психологічні знання під час вивчення циклу дисциплін гуманітарної підготовки, вважають, що значущими для фахового спілкування є мовленнєві вміння, уміння передавати інформацію та встановлювати контакт. Однак класифікувати їх на інформаційні, перцептивні та інтерактивні не змогли. Аналіз проведеного опитування студентів свідчить про розуміння більшістю майбутніх юристів важливості ролі культури професійно-правового спілкування як у напрямі їхнього професійного, так і особистісного зростання. Респонденти обґрунтовують необхідність тих чи інших знань, умінь та навичок і реально розуміють

комунікативні проблеми, пов'язані з підготовкою майбутніх юристів у системі вищої юридичної освіти. Студенти, які брали участь в опитуванні, мали можливість оцінити набуті під час навчання вказані складові культури професійно-правового спілкування. Отримані результати засвідчили недостатність знань, умінь та навичок професійного спілкування. Вони одностайні щодо необхідності цілеспрямованої спеціальної комунікативно-професійної підготовки майбутнього юриста у ВНЗ.

Для підтвердження достовірності отриманих результатів та виявлення реального стану формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки було проведено також опитування 30 практикуючих юристів із різних галузей права, різних напрямів роботи та професійного стажу від 10 років. Із числа опитаних фахівців 7 осіб - співробітники правоохоронних органів (міліції, прокуратури, Служби безпеки України), 6 - практикуючі адвокати (які працюють в різних галузях права), 5 - юрисконсульти (державних і приватних підприємств), 4 судді, 3 нотаріуси, 5 осіб - юристи - співробітники органів державної влади і місцевого самоврядування. Серед опитаних експертів 67% - випускники Київського національного університету імені Тараса Шевченка; 3% - випускники Національного авіаційного університету; 10% - Харківського національного університету внутрішніх справ, 15% - Національної академії внутрішніх справ України, 5% - Одеської національної юридичної академії. За освітньо-кваліфікаційними рівнями - це переважно магістри (75%) та спеціалісти (25%). На першому етапі (Додаток Ж. 1) опитування ми запропонували практикуючим юристам оцінити розроблену нами сукупність умінь культури професійно-правового спілкування за шкалою: «в юридичній діяльності вкрай необхідні», «в юридичній діяльності бажані», «в юридичній діяльності не завадить», «юристу не потрібно» (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Узагальнені результати опитування експертів-правників

Знання	% осіб, що зазначили їх необхідність
про психологію особистості та психологічні явища групи, колективу	59
про психологію спілкування (комунікативну, перцептивну, інтерактивну його функції; зміст, засоби спілкування); особливості ділового та професійного спілкування; стилі професійної взаємодії юриста	86
про контакт у професійному спілкуванні, когнітивний дисонанс, комунікативні бар'єри; про ефективне спілкування	75
про психологію конфлікту, основні суперечності, що викликають конфлікти в професійній діяльності юриста, методи та стратегії їх вирішення	80
про професійну етику юриста та її роль у фаховій діяльності й спілкуванні при виконанні службових обов'язків	84
Вміння	
<i>Інформаційні</i>	
уміння здійснювати інформаційно-пошукову діяльність;	93
уміння виділяти головне в отриманій інформації та в підготовленому повідомленні	93
уміння добирати аргументи, логічно висловлювати думку з метою досягнення доказовості інформації, формулювати питання і відповідь	93
уміння ставити запитання і прогнозувати відповіді на них	87
уміння робити узагальнення	60
уміння висловлюватись літературно, зрозуміло, виразно, чітко, різноманітно	85
уміння володіти голосом	45
уміння доречно використовувати невербальні засоби спілкування	68
<i>Перцептивні</i>	
уміння використовувати механізм ідентифікації (розуміння іншої людини через усвідомлюване або неусвідомлюване уподібнення їй);	70
здатність до рефлексії (уміння зрозуміти, як індивід, що входить у контакт, сприймає його самого);	70
уміння використовувати механізм причинової інтерпретації (згідно з А. В. Петровським): пояснення вчинків іншої людини через приписування їй імовірних почуттів, намірів, думок і мотивів;	70
здатність до стереотипізації (класифікації форм поведінки та інтерпретація їх причин через співвіднесення із зразками, що відповідають соціальним стереотипам);	75
уміння прогнозувати вчинки людини на основі сприйняття й аналізу зовнішніх ознак співрозмовника (міміки, жестів, пози, ходи, зовнішнього вигляду, особливостей голосу та мовлення) відповідно з його особистісними характеристиками	75
<i>Інтерактивні</i>	
уміння встановлювати контакт із співрозмовником	66
уміння підтримувати контакт у процесі спілкування	66
уміння аргументовано переконувати співрозмовника	75
уміння формулювати розпорядження	20
уміння піддавати позицію співрозмовника аргументованій критиці	75
уміння організувати групове вирішення проблеми	66
<i>Загальноправові</i>	
володіння знаннями норм права	80

Продовження табл. 3.3	
оперування юридичною термінологією	80
володіння основами ораторського мистецтва	60
уміння складати процесуальні документи	80
<i>Спеціалізовані юридичні</i>	
уміння користуватися знаннями щодо різних форм документів з урахуванням виду юридичної діяльності	80
уміння дотримуватися єдності змісту та форми висловлювання	73
уміння робити акценти в залежності від позиції	67
володіння загальною медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією	67
уміння говорити абстрактно	67
уміння висловлюватись чітко, лаконічно, по суті	67
знання процедур (проведення судових засідань, оперативно-розшукових дій, експертиз), форм укладення договорів	80
Навички	
здійснення психологічної експрес-діагностики особливостей особистості громадян	65
ефективного професійного та ділового спілкування	80
конструктивного вирішення професійних конфліктних ситуацій	80
оцінювання власних вчинків і вчинків оточуючих з точки зору норм етики і моралі	65
етичної поведінки в колективі та спілкування з громадянами відповідно до норм етикету	80
психологічного правомірного впливу на особистість	65

Таким чином, оцінка значущості окремих умінь професійно-правового спілкування практикуючими юристами в цілому, як свідчать матеріали табл. 3.3, підтвердила важливість розробленого нами набору знань та вмінь з культури професійно-правового спілкування, необхідних для юридичної діяльності.

Черговим завданням дослідження було визначення експертами ступеня володіння обґрунтованими нами елементами культури професійно-правового спілкування випускниками вищих навчальних закладів за спеціальністю «Право», які приходять до них на роботу (Додаток Ж.2)

У дослідженнях з проблем формування культури спілкування пропонуються різні класифікації критеріїв, за якими проводиться оцінка рівня сформованості даних умінь. Так, в якості критеріїв називають позитивну мотивацію, усвідомленість умінь, відповідність змісту інформації формі її подання; важливість мовного спілкування, ініціативність у спілкуванні, ситуативно-контекстну компетентність, спільну відповідальність у спілкуванні, оцінку результатів мовного спілкування; готовність до актуалізації необхідних знань, чіткість і повноту уявлень про структуру комунікативних умінь, якість

виконання дій, складових їх структури.

При доборі критеріїв оцінки рівня сформованості культури професійно-правового спілкування ми дійшли висновку щодо доцільності використання таких критеріїв: якість, швидкість і самостійність виконання дій, які утворюють структуру культури, гнучкість і різноманітність застосування конкретних засобів спілкування. Відповідно до даних критеріїв, було виділено три рівні сформованості культури професійно-правового спілкування: досконалий, достатній, низький і передбачили рівень – «не володіють». Характеристики кожного рівня представлені нижче в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Рівні сформованості культури професійно-правового спілкування

<i>Рівні</i>	<i>Оцінні характеристики</i>
Досконалий	<ul style="list-style-type: none"> - швидке розуміння проблеми та встановлення способів її вирішення; - самостійний і швидкий пошук інформації, її аналіз; - невимушене встановлення контакту із співрозмовником та підтримка його в процесі спілкування; - миттєва і реальна оцінка партнера, його настрою, позиції, правильна оцінка своїх можливостей у спілкуванні з ним; можливість вирішення конфлікту; - виважене, чітке і зрозуміле висловлювання своєї точки зору, здатність використовувати оптимальні техніки спілкування, направлені на досягнення поставленої мети; - грамотне використання галузевих термінів.
Достатній	<ul style="list-style-type: none"> - повільне визначення проблеми та нечітке розуміння способів її вирішення; - наявні окремі помилки при доборі інформації та її аналізі, які не спотворюють її сутність; - деякі труднощі у встановленні та підтримці контакту із співрозмовником; - адекватна в цілому, але повільна оцінка партнера і своїх можливостей у спілкуванні з ним; - наявні помилки у висловлюваннях, зустрічаються труднощі при викладенні своєї позиції, наявні окремі помилки у використанні юридичної термінології; - наявні несуттєві помилки при оцінюванні умов спілкування, однак вони не справляють негативний впливу на сам процес і результати спілкування.
Низький	<ul style="list-style-type: none"> - нездатність правильно виділити проблему і визначити способи її вирішення; - неможливість швидко знайти та правильно проаналізувати інформацію; - серйозні труднощі у встановленні й підтримці контакту із співрозмовником; - неправильна оцінка партнера, його позиції, переоцінка (недооцінка) своїх можливостей у спілкуванні з ним; - наявність у мові значної кількості штамів, бідність мови, некоректне використання термінологічної лексики; - нездатність правильно оцінити умови, в яких здійснюється спілкування.

На основі описаних нами рівнів фахівцям з досвідом діяльності в юридичній

галузі належало оцінити рівень сформованості культури професійно-правового спілкування молодих юристів (випускників ВНЗ із стажем роботи за фахом до 3-х років) за шкалою: «досконалий рівень», «достатній рівень», «низький рівень», «не володіють».

Установлено, що лише в 35% випускників вищих юридичних закладів *інформаційні вміння* досконало розвинені; на достатньому рівні вони сформовані у 37%, на низькому - у 28%. *Перцептивні та інтерактивні вміння досконало розвинені* у 24% молодих фахівців, у 54% - розвинені на достатньому рівні, досить слабо розвинені у 30%. Високо розвинені *загальноправові* вміння професійного спілкування у 32% випускників, розвинені достатньо у 44%, розвинені на низькому рівні - у 24%. *Специфічні* уміння професійно-правового спілкування досконало розвинені лише у 20%, на достатньому рівні – у 35% і низько розвинені - у 53% молодих юристів.

Аналіз отриманих результатів показує, що з числа інформаційних умінь у молодих фахівців найменш розвинені вміння викладати думки ясно, чітко і грамотно; робити висновок, володіти голосом і невербальними засобами спілкування; з числа перцептивних - вміння стримувати емоції під час спілкування і вміння визначати, як умови (час, місце) сприяють або перешкоджають спілкуванню; уміння організувати роботу групи; з числа специфічних умінь - уміння володіти основами ораторського мистецтва і вміння складати процесуальні документи.

Зроблена експертами оцінка свідчить про середній рівень сформованості у молодих фахівців культури професійно-правового спілкування, що зумовлює виникнення значних труднощів у професійній діяльності. Зокрема, молоді спеціалісти стикаються з проблемами при викладенні приписів закону тим особам, які не володіють правовими знаннями; не можуть переконати співрозмовника в правильності пропонованого ними вирішення проблеми, не вміють управляти своїм психічним станом, стримувати негативні емоції; допускають помилки при складанні нормативно-правових і процесуальних документів, що негативно позначається на результатах професійної діяльності.

Експертна оцінка рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування в юристів ще раз підтвердила актуальність проблеми нашого дослідження.

Відповідно, на основі результатів цього етапу експерименту можна зробити висновок про те, що в навчальних планах з підготовки юристів у ВНЗ питанню формування культури професійного спілкування приділено, на нашу думку, недостатньо уваги, що підтверджено й експертним оцінюванням досвідченими юристами професійної діяльності молодих фахівців правничої галузі. У них на достатньому рівні сформовані лише вміння організовувати роботу виконавців, знаходити і приймати управлінські рішення в умовах суперечливих вимог, давати психологічну характеристику особистості, здійснювати інтерпретацію власного психічного стану, вміння грамотно використовувати термінологічну лексику, володіти основами ораторського мистецтва, вміння складати нормативні та правові документи. Однак цього для виконання професійних функцій юриста недостатньо.

Таким чином, зазначаємо, що результати констатувального етапу дослідження доводять педагогічну доцільність впровадження педагогічних умов і обґрунтованої моделі формування культури професійно-правового спілкування у навчально-виховний процес ВНЗ з підготовки фахівців для правничої галузі та перевірку її ефективності.

Матеріали п.3.1 опубліковано в таких працях автора: [312], [313].

3.2. Організація та проведення формувального етапу експерименту

Результати проведеного нами дослідження стану формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки є підставою здійснення узагальнення про те, що вищі навчальні заклади не приділяють достатньої уваги формуванню культури професійно-правового спілкування студентів правничих спеціальностей, що, своєю чергою, призводить до того, що молоді фахівці відчують невпевненість під час виконання професійних завдань, оскільки недостатньо ефективно можуть взаємодіяти в ситуаціях фахової активності. Розроблена нами в результаті проведення наукового дослідження модель формування культури професійно-правового спілкування, зорієнтована на формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Метою проведення формувального етапу педагогічного експерименту було впровадження моделі формування культури професійно-правового спілкування у фахову підготовку майбутніх юристів і перевірка її ефективності.

На підготовчій стадії із здійснення формувального етапу експерименту було визначено завдання для реалізації цієї мети:

- уточнення експериментальної бази та встановлення учасників формувального етапу експерименту;
- проведення контрольного тестування для встановлення рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування у студентів контрольних та експериментальних груп;
- проведення відкритого семінару для викладачів, які братимуть участь в експерименті, з проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки з використанням розроблених у процесі здійснення дослідження методичних рекомендацій;
- емоційна підготовка студентів до проведення експерименту;
- долучення до змісту фахової підготовки майбутніх юристів спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юриста»;

- використання в навчальному процесі з підготовки майбутніх юристів оновленого курсу «Кримінальне право України. Особлива частина», розробленого на платформі Moodle;

- перевірка ефективності впровадження моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки шляхом визначення рівнів її сформованості на заключній стадії формувального етапу експерименту з використанням розробленого діагностичного інструментарію.

Експериментальною базою проведення формувального етапу педагогічного експерименту обрано Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана. Учасниками педагогічного експерименту були студенти спеціальності 081 Право. Випускники зазначеного вищого навчального закладу, як і більшості юридичних факультетів інших ВНЗ країни, не мають певної вузької спеціалізації, тому перед студентами відкривається широкий спектр вибору професійної діяльності та галузі, що, відповідно, накладає ще більшу відповідальність на навчальні заклади з підготовки правників. У зв'язку з тим, що випускники можуть працювати у будь-якій сфері юриспруденції і брати участь у різних видах діяльності, у них мають бути наявними ґрунтовні знання з усіх галузей і напрямів права та сформовані уміння з їх використання. Випускники можуть працювати в правоохоронних органах, у судовій системі, займатись адвокатською та нотаріальною практикою, брати участь у господарських, цивільних, адміністративних правовідносинах тощо.

Студентський вік («золота пора людини») – сенситивний період для розвитку основних соціогенних потенцій людини як особистості: 1) формування професійних, світоглядних і громадянських якостей майбутнього фахівця; 2) розвиток професійних здібностей і сходження до вершин творчості як передумова подальшої самостійної професійної творчості; 3) центральний період становлення інтелекту і стабілізації рис характеру; 4) період перетворення мотивації та всієї системи ціннісних

орієнтацій; 5) час інтенсивного формування соціальних цінностей у зв'язку з професіоналізацією [314]. Спираючись на ці висновки, можемо стверджувати, що саме студентському вікові характерна найбільша пластичність і можливість переключення в навчанні складних психомоторних та інших навичок і вмінь. У цьому віці відзначається найвища швидкість оперативної пам'яті, вирішення вербально-логічних завдань; людина найбільш активно прагне проявити себе і пізнати нове [315]. Студентський вік - це період активного розвитку моральних та естетичних почуттів, становлення і стабілізації характеру, і, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини, включаючи цивільні, суспільно-політичні, професійно-трудові [316].

При підготовці до проведення формувального етапу експерименту враховувалися результати досліджень у галузі вікової психології щодо адаптації студентів першого та другого курсів до нового освітнього, виховного, дозвілєвого, побутового середовища, яка супроводжується пошуками нової ролі в студентській групі, формуванням вольових рис характеру, переосмисленням існуючих моделей особистісної та соціальної поведінки. Процес адаптації студентів у ВНЗ триває до початку другого курсу, для проведення експерименту нами було обрано студентів третього курсу, коли процес адаптації вже закінчився.

Також у результаті осмислення структурного та змістового аспектів навчальних планів з підготовки юристів у ВНЗ нами взято до уваги те, що на першому курсі студенти юридичного факультету у першому семестрі вивчають загальнонаукові дисципліни і лише в другому семестрі поступово починають опановувати навчальні курси, які мають стосунок до майбутнього фаху. Відбувається узагальнене ознайомлення з юридичною термінологією. Усе це було враховано при виборі вікової категорії учасників формувального етапу педагогічного експерименту. У ньому взяли участь студенти 4-х груп третього курсу освітнього ступеня бакалавр галузі знань 08 Право, спеціальності 081 Право, спеціалізації Правознавство. Вказаний вибір зумовлено тим, що студенти вже вивчають фахові дисципліни. Загальна сукупність учасників

експерименту склала 122 особи: дві групи студентів по 30 осіб у кожній (загальна кількість – 60 осіб) набули статусу експериментальної групи; дві інші відповідно по 30 і 32 особи в кожній - контрольної групи (умовно об'єднані і складають 64 особи). У контрольній групі студенти навчались відповідно до навчального робочого плану з підготовки бакалаврів за відповідною спеціальністю; згідно зі змістом, окресленим робочими навчальними програмами з дисциплін; традиційними були форми організації навчальної діяльності студентів, методи й засоби їхнього навчання. Зміст підготовки був зорієнтований на формування кваліфікованого фахівця-юриста. Не створювались спеціальні педагогічні умови, які сприяли б формуванню КППС.

Наступним завданням формувального етапу педагогічного експерименту було проведення контрольного тестування для встановлення рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування у студентів контрольних та експериментальних груп, тобто з'ясування доекспериментального стану сформованості культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів. Ми скористались обґрунтованими в процесі проведення дослідження критеріями і показниками для здійснення діагностики рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування студентів-правників. Нами вирішено використати психологічні методики: тести «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, «Методики вивчення ціннісних орієнтацій» Д. Леонтьєва, «Експрес-діагностику соціальних цінностей особистості» [317], методику «Визначення спрямованості особистості на досягнення успіху / уникнення невдач» А. Реана (МУН) [318].

Проведений зріз сформованості мотиваційно-ціннісного компонента дає можливість представити такі результати: низький рівень виявлено у 52,4% студентів експериментальної групи (ЕГ) та у 53,3% студентів контрольної групи (КГ); достатній рівень сформовано у 26,4% студентів ЕГ та в 26,3% студентів КГ; високий рівень мають 21,2% студентів ЕГ та 20,4% студентів КГ (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Рівні сформованості мотиваційно-ціннісного компонента КППС
майбутніх юристів до проведення експерименту, %**

Показники	Експериментальна група			Контрольна група		
	низький	достатній	досконалий	низький	достатній	досконалий
наявність інтересу до формування професійно-правової культури з позиції фахової необхідності	48,5	25,1	26,8	46,7	24,3	29,0
наявність ціннісної мотивації вивчення професійно орієнтованої складової в контексті майбутньої професії	56,6	26,7	16,7	58,2	27,2	14,5
орієнтованість у професійних цінностях; ступінь входження студента в професійну, в тому числі юридичну діяльність	51,7	28,3	20,0	54,8	27,5	17,7
Разом середній % прояву	52,4	26,4	21,2	53,3	26,3	20,4

Дані щодо сформованості мотиваційно-ціннісного компонента КППС у майбутніх юристів дають нам підставу вважати, що в експериментальній та контрольній групах його сформовано практично на однаковому рівні. Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що студенти обирають спеціальність «Право» здебільшого за рекомендаціями батьків, з огляду на популярність професії та через відсутність розуміння сутності й призначення фаху загалом. Водночас такі результати свідчать і про відсутність цілеспрямованої роботи у ВНЗ щодо поглиблення інтересу студентів до обраного фаху, оскільки в них не сформовані пізнавальні інтереси до правничої діяльності, що, своєю чергою, позначається на відсутності в багатьох із них бажання оволодівати ґрунтовними знаннями й уміннями.

Рівні сформованості комунікативного компонента культури професійно-правового спілкування в учасників педагогічного експерименту перевірялись за допомогою комплексної контрольної роботи (Додаток К), та рольовою грою «Судове засідання», результати перевірки представлено в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

**Рівні сформованості комунікативного компонента КППС
майбутніх юристів до проведення експерименту, %**

Показники	Експериментальна група			Контрольна група		
	низький	достатній	досконалий	низький	достатній	досконалий
Знання теоретичних основ юридичної діяльності, ролі правника в соціумі; розуміння необхідності професійно орієнтованих знань; системи психологічних і лінгвістичних знань комунікативної спрямованості.	53,3	33,3	13,3	54,8	33,9	11,3
психолого-комунікативні знання: з психології спілкування, знання психоаналізу, психології злочинця, психології управління	61,7	28,3	10,0	62,1	26,6	11,3
знання про мовленнєву основу здійснення юридичної діяльності	56,7	30,0	13,3	58,1	29,0	12,9
комплекс загальноправових знань	58,3	26,7	15,0	56,5	29,0	14,5
комплекс специфічних знань	60,0	28,3	11,7	59,7	27,4	12,9
знання правової термінології	50,0	36,7	13,3	56,5	29,0	14,5
уміння застосовувати знання	53,3	35,0	11,7	54,8	28,3	12,9
Разом середній %прояву	56,2	31,2	12,6	57,5	29,0	12,9

Ці результати засвідчили, що значна кількість студентів як експериментальної, так контрольної груп мають дуже низький рівень знань та вмінь з професійно-правового спілкування. Відповідно, в ЕК цей показник склав 56,2%, у КГ-57,5%. Майже третина студентів (ЕГ - 31,2%, КГ – 29,0%) оволоділи комунікативним компонентом КППС на достатньому рівні. І лише в 12,6% студентів експериментальної та в 12,9% студентів контрольної групи виявлено досконалий рівень. Ці результати свідчать, що студенти не засвоїли комунікативні знання й уміння за відсутності особистої мотивації щодо доцільності їх використання в правничій діяльності (спостерігаємо зв'язок результатів вимірювання комунікативного компонента з мотиваційно-ціннісним). Водночас вони – наслідок відсутності цілеспрямованої змістової та методичної спрямованості підготовки майбутнього юриста на формування в нього культури професійно-правового спілкування. Зазначимо також майже однаковий рівень сформованості комунікативного компонента культури

професійно-правового спілкування в студентів експериментальної та контрольної груп.

Визначення рівнів сформованості етико-поведінкового компонента КППС на доекспериментальному етапі здійснювалось за допомогою діагностики комунікативної толерантності (В. Бойка), тесту «Оцінка самоконтролю в спілкуванні» (за М. Снайдером), методики «Ваш стиль ділового спілкування». Результати вимірювання подано в таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

**Рівні сформованості етико-поведінкового компонента КППС
майбутніх юристів до проведення експерименту, %**

Показники	Експериментальна група			Контрольна група		
	низький	достатній	досконалий	низький	достатній	досконалий
Правова активність студента, бажання брати участь у правотворчій діяльності, проявляти свою громадянську позицію, дотримуватися букви закону; участь у виборчих кампаніях, включення в суспільно-політичну діяльність;	53,3	31,7	15,0	54,8	29,1	16,1
усвідомлення необхідності дотримувати у своїй поведінці етичних норм і правил, розуміння цілей і завдань професійної етики; уміння давати змістовну характеристику професійно-етичним цінностям, аналізувати їх вияви в поведінці й професійній діяльності; дотримання норм етикету ділового і професійного спілкування	58,1	30,2	11,7	61,3	27,4	11,3
відповідальність, справедливість, миролюбність, толерантність, повага до людської гідності, порядність, терпимість і повага до культурної різноманітності, ввічливість, забезпечення прав людини; корпоративність	56,7	28,3	15,0	58,1	27,4	14,5
Разом середній %прояву	56,03	30,1	13,9	58,1	28,0	14,0

На основі цих результатів ми констатуємо, що низький рівень сформованості цього компонента КППС виявлено в 56,03% студентів ЕГ та 58,1 % студентів КГ. Лише в третини студентів (30,1% - ЕГ та 28% - КГ) його сформовано на достатньому рівні. Досконалий рівень сформованості етико-поведінкового компонента КППС виявлено в ЕГ у 13,9% студентів, а в КГ - у 14%. Такі результати зумовлені тим, що до студентів цілеспрямовано не було донесено соціальне значення їхньої майбутньої професії, не акцентувалась увага на значенні впливу етико-поведінкових норм на ефективність фахової діяльності юриста, на зверталась вона й на специфіку етичного кодексу певної правничої професії, її відмінності від загальносуспільного етикету.

Визначення рівнів сформованості рефлексивного компонента культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів ми провели методикою В. Карпова «Діагностика рефлексії» [319], опитувальником професійної готовності (ОПГ) Л. Кабардової, а також методикою виявлення рівня вираженості та спрямованості рефлексії М. Гранта, отримані результати подано в табл. 3.8.

Таблиця 3.8

**Рівні сформованості рефлексивного компонента КППС
майбутніх юристів до проведення експерименту, %**

Показники	Експериментальна група			Контрольна група		
	низький	достатній	досконалий	низький	достатній	досконалий
здатність до кодування / декодування вербальних та невербальних повідомлень партнерів, уміння ставити запитання	53,3	31,7	15,0	56,5	27,4	16,1
уміння психологічно стимулювати комунікативну активність партнерів	58,3	31,7	10,0	59,7	29,0	11,3
уміння психологічно правильно, ситуативно обумовлено, відповідно до	53,3	35,0	11,7	54,8	32,3	12,9

субординації вступати у спілкування						
уміння вирівнювати емоційне напруження у бесіді, долаючи психологічні бар'єри у спілкуванні	60,0	30,0	10,0	62,9	29,1	8,0
уміння сприйняти і зрозуміти те, що співрозмовник навмисно намагається приховати	55,0	30,0	15,0	58,1	29,1	12,9
уміння обирати стиль спілкування відповідно до ситуації, прогнозувати реакції партнерів на власні комунікативні дії	56,7	31,6	11,7	54,8	30,7	14,5
Разом середній % прояву	56,1	31,7	12,2	57,8	29,6	12,9

Важливим у діяльності юриста є рефлексивний компонент КППС. Результати його вимірювання до початку формувального етапу експерименту засвідчили, що зокрема досконалий рівень виявлено лише у 12,2 % студентів ЕГ та в 12,9% студентів КГ. Низький рівень складає 56,1% у студентів ЕГ та відповідно 57,8% у представників КГ. Тобто більшість студентів не здатні до адекватної самооцінки, не готові сприймати критику, поставлені завдання вирішують репродуктивним шляхом та не завжди відповідально ставляться до виконання обов'язків. На достатньому рівні рефлексивним компонентом володіють 31,7% осіб з ЕГ та 29,6% - з КГ.

Для наочного представлення отриманих даних нами було узагальнено результати доекспериментального стану сформованості культури професійно-правового спілкування, отримані в експериментальній (ЕГ) та контрольній (КГ) групах (табл. 3.9). Вони дозволяють довести, що групи сформовані відповідно до вимог проведення вибіркового спостереження (в групах знайшли своє відображення загальні ознаки генеральної сукупності).

Таблиця 3.9

**Стан сформованості КППС в майбутніх юристів до проведення
формульованого етапу експерименту**

Компонент КППС	Розподіл студентів за рівнями сформованості компонентів											
	Експериментальна група, 60 студентів, %						Контрольна група 62 студенти, %					
	Низький		Достатній		Досконалий		Низький		Достатній		Досконалий	
	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%	Кіль- кість	%
Мотиваційно- ціннісний	32	52,2	13	20,3	13	21,1	33	53,2	16	26,3	13	20,4
Комунікативний	34	56,2	18	31,2	8	12,6	36	57,5	18	29,0	8	12,9
Етико- поведінковий	34	56,0 3	18	30,1	8	13,9	36	58,1	17	28,0	9	14,0
Рефлексивний	34	56,1	19	31,7	7	12,2	36	57,8	18	29,6	8	12,9
Середній показник	33	55,1	17	28,3	10	14,9	35	56,7	17	28,2	10	15,05

Аналізуючи отримані доекспериментальні дані, вважаємо за необхідне на початку формульованого етапу експерименту гіпотезою дослідження (H_0) зробити припущення, що рівні культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів експериментальної групи не будуть значно відрізнятися від контрольної групи. Відповідно за альтернативну гіпотезу (H_1) ми використали суперечність про те, що вказані рівні будуть різнитися.

Для підтвердження або спростування встановленої нами гіпотези та спираючись на наукові дослідження фахівців [320], було використано критерій χ^2 Пірсона («хі-квадрат-критерій»), який розраховується за формулою [321]

$$\chi^2 = \sum \frac{(f_0 - f_t)^2}{f_t} \quad (1)$$

де, f_0 – фактичні частоти, f_t - очікувані частоти (теоретичні), які б мали місце у випадку незалежності змінних.

Для розрахунку χ^2 Пірсона необхідно знати теоретичні (очікувані) частоти (f_t), які розраховуються за формулою:

$$f_t = \frac{\text{Маргінальна частота в рядку } \times \text{ маргінальну частоту в колонці}}{N}$$

Тобто, очікувана частота спостережень в ячійці дорівнює загальній кількості спостережень в рядку (маргінальна частота в рядку), помноженій на загальну кількість спостережень у колонці (маргінальна частота в колонці) і поділеній на загальну кількість спостережень в таблиці 3. 9.

За цими розрахунками отримуємо такий результат: очікувана частота студентів з низьким рівнем сформованості культури в експериментальній групі буде дорівнювати: $68 \times 60 / 122 = 33,44$, з достатнім = $34 \times 60 / 122 = 16,72$, з досконалим: $20 \times 60 / 122 = 9,83$. Розраховуємо очікувані частоти для всіх рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування у студентів контрольної групи: низький рівень $68 \times 62 / 122 = 34,5$, середній = $34 \times 62 / 122 = 17,2$, досконалий = $20 \times 62 / 122 = 10,1$.

Таблиця 3.10

**Фактичний та очікуваний розподіл майбутніх юристів
з різними рівнями сформованості КППС**

Рівні сформованості	Групи студентів			
	Експериментальна		Контрольна	
	фактичний розподіл (f_0)	очікуваний розподіл (f_t)	фактичний розподіл (f_0)	очікуваний розподіл (f_t)
Низький	33	33,4	35	34,5
Достатній	17	16,7	17	17,2
Досконалий	10	9,8	10	10,1
Загалом осіб	60	60	62	62

Використовуючи наведені дані, визначимо експериментальне значення χ^2 за формулою 1.

$$\begin{aligned} \chi^2 &= \sum \frac{(f_0 - f_t)^2}{f_t} = \frac{(33 - 33,4)^2}{33,4} + \frac{(17 - 16,7)^2}{16,7} + \frac{(10 - 9,8)^2}{9,8} + \frac{(35 - 34,5)^2}{34,5} \\ &\quad + \frac{(17 - 17,2)^2}{17,2} + \frac{(10 - 10)^2}{10} = \\ &= 0,004 + 0,005 + 0,004 + 0,007 + 0,002 + 0 = 0,022 \end{aligned}$$

Для отримання числа ступеня свободи необхідно використати формулу:

$$v = (a - 1) \times (b - 1) = (4 - 1) \times (2 - 1) = 3$$

де a – кількість рядків; b - кількість колонок.

Звернемося для знаходження χ^2 до таблиці рівнів значущості для трьох ступенів свободи

$$\chi^2_{\alpha} = \begin{cases} 7,825 (p = 0,05) \\ 11,345 (p = 0,01) \end{cases}$$

Ці числа визначають числову ось значущості. Числова ось значущості розподілена на три зони: зону незначущості, зону невизначеності та зону значущості.

Значення емпіричного критерію $\chi^2 = 0,022$ розташовано на числовій осі значущості в зоні незначущості, є всі підстави стверджувати про відсутність статистично значущих відмінностей між ЕГ і КГ. Отже, гіпотеза про гетерогенність рівнів сформованості КППС майбутніх юристів ЕГ і КГ на початковому етапі формувального експерименту доведена.

Дані результати доводять: 1) необхідність проведення формувального етапу експерименту; 2) експериментальна та контрольна групи знаходяться на майже однаковому рівні сформованості культури професійно-правового спілкування.

Для виконання чергового завдання здійснення формувального етапу педагогічного експерименту на підготовчій стадії було проведено відкритий семінар для викладачів, які братимуть участь в експерименті, з проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки з використанням розроблених у процесі здійснення дослідження методичних рекомендацій з формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Акцентована особлива увага на доцільності створення відповідних педагогічних умов для досягнення ефективності експериментального навчання. Науково-педагогічні працівники, які викладають фахові дисципліни, були залучені до участі у формувальному етапі експерименту. Саме на них

покладалась відповідальність щодо створення 1, 2 та 3 педагогічних умов формування КППС майбутніх юристів.

Наступним завданням підготовчої стадії проведення формувального етапу експерименту була спеціальна підготовка студентів до участі в ньому. Проведені заходи, описані нижче, були спрямовані на актуалізацію значущості КППС, усіх її складових для підвищення ефективності юридичної практики.

Так, зокрема, до відома студентів експериментальної групи були спеціально доведені професійні вимоги, що пред'являються до правника. З ними проведено бесіди з використанням значної кількості ситуацій фахової діяльності, які наочно ілюстрували проблеми комунікативно-професійного характеру за несформованості комунікативної складової професійної компетентності юриста. Студентів експериментальної групи було ознайомлено з розробленим у процесі проведення дослідження комплексом умінь спілкування, необхідних юристу для успішного вирішення професійних завдань. Майбутні правники в позааудиторний час переглянули художні фільми, які найяскравіше розкривають вплив культури професійно-правового спілкування на фахову майстерність: «Лінкольн для адвоката», «Адвокат диявола».

Значущим для актуалізації участі майбутніх юристів у педагогічному експерименті було цілеспрямоване проведення в межах навчального часу дисципліни «Судова медицина» практичного заняття на кафедрі судово-медичної експертизи Національного медичного університету імені О. О. Богомольця. Вони мали можливість виявити вагомість знань з наукової термінології як у діяльності лікаря, так і в діяльності юриста (судмедексперта); отримати конкретні знання зі спеціалізованої судово-медичної термінології.

На підготовчій до проведення експерименту стадії разом із автором дослідження студенти були присутні на судовому засіданні з розгляду кримінальної справи, де змогли отримати уявлення про роботу суддів, їх помічників, адвоката, прокурора та експертів. На яскравому прикладі діяльності юристів побачили рівень володіння й оперування ними термінологічним апаратом, змогли оцінити на практиці вплив сформованої (чи несформованої)

культури професійно-правового спілкування на результат слухання, зрозуміти важливість і необхідність КППС для практичної діяльності правника.

На підготовчій стадії студентам експериментальної групи було прочитано в позааудиторний час лекцію «Відомі оратори-правники». Зміст лекції був проілюстрований прикладами найбільш вражаючих промов, результатом впливу яких став кардинальний поворот судової справи і непередбачуваний вирок. Студенти переконались у силі майстерно мовленого професійного слова.

Таким чином нами було створену одну з найбільш значущих педагогічних умов формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів – поглиблено мотивацію студентів до оволодіння фахом. Реальними прикладами ми намагались вмотивувати навчальну діяльність студентів експериментальної групи на формування КППС.

Далі було проведено власне формувальний етап педагогічного експерименту з формування КППС майбутніх юристів шляхом екстраполяції розробленої моделі на педагогічний процес ВНЗ з підготовки фахівців для юридичної галузі.

Додатково для студентів експериментальної групи до змісту їхньої фахової підготовки було долучено як факультатив спецкурс «Культура професійно-правового спілкування юриста»; оновлено зміст і методику викладання курсу «Кримінальне право України. Особлива частина» із застосуванням ІТ-технологій, розробленого на платформі Moodle. У процесі здійснення фахового навчання студентів створювались педагогічні умови, визначені нами в другому розділі дисертації, які ефективно впливали на процес формування КППС в майбутніх юристів. Для проведення занять з означеного спецкурсу були підготовлені лекції, підібраний матеріал для організації рольових ігор, дискусій, вирішення професійних ситуацій і виконання завдань. Використовувались комунікативно значущі методи навчання: інтерактивні (ділова гра, брейн-ринг, case-study, інтерв'ювання) і спеціальні комунікативні (Сократів діалог, правило Гомера, «Займи позицію», PRES – формула, «Дерево рішень»). Вказані засоби та методи нами було ретельно обґрунтовано в другому розділі.

Педагогічна умова з поєднання юридичної та психологічної складових у змісті культури професійно-правового спілкування була актуалізована в процесі викладання розробленого нами спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юриста». Його зміст розрахований на 108 годин, із них – 17 годин лекцій, 17 годин практичних занять. Розроблено завдання для проведення підсумкового контролю, а також завдання для самостійної й індивідуальної роботи. Навчальний матеріал дисципліни структурований за модульним принципом і складається з одного змістового модуля. Даний спецкурс знайомить студентів із сутністю, ознаками, інноваційними технологіями та засобами професійно-правового спілкування; з комунікативним портретом і комунікативною акмеограмою фахівця. Ця дисципліна зорієнтована на вироблення в студентів практичних умінь володіння культурою професійно-правового спілкування (види усного спілкування за професійним спрямуванням, публічні виступи, письмова професійно-правова мова юриста, інноваційні технології професійно-комунікативної взаємодії).

Вплив педагогічної умови, пов'язаної з інтегруванням інтерактивних інформаційних технологій у фахову підготовку майбутніх юристів, особливо виразно виявився на формувальному етапі експерименту під час викладання удосконаленого курсу «Кримінальне право України. Особлива частина» з використанням платформи Moodle.

Moodle – це система управління сайтом, спеціально розроблена для створення викладачами он-лайн курсів. Такі e-learning системи часто називають системами управління навчанням або віртуальним навчальним середовищем.

Курс «Кримінальне право України» складається з двох частин, які є окремими дисциплінами: «Кримінальне право України. Загальна частина» та «Кримінальне право України. Особлива частина». Вибір дисципліни «Кримінальне право України. Особлива частина» для експериментального навчання із упровадження інтерактивних інформаційних технологій було зумовлено тим, що студенти, відповідно до навчального плану, вже опанували

зміст дисципліни «Кримінальне право України. Загальна частина». Однак це відбувалось до проведення експерименту з використанням традиційних методів навчання. Водночас ця дисципліна є базовою в кримінально-правовому блоці, до якого, крім неї, належать навчальні курси «Кримінально-процесуальне право», «Кримінологія», «Криміналістика», «Судова медицина та судова психіатрія».

У процесі роботи зі студентами створювались умови для змішаного навчання (blended learning), коли поєднувались традиційні й інноваційні засоби і форми навчальної діяльності. Це було актуальним з огляду на доцільність використання змішаного підходу і в майбутній професійній діяльності юристів. Отримані під час проведення лекцій і семінарських занять знання й сформовані уміння студентів закріплювались за допомогою ІТ-технологій, зокрема в умовах Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment (модульного об'єктно орієнтованого динамічного навчального середовища). Тобто, індивідуальна й самостійна робота студентів були педагогічно керованими й контрольованими.

Платформа Moodle є пакетом програмного забезпечення для створення курсів дистанційного навчання та web-сайтів. До основних переваг вказаної системи належать:

- система спроектована з урахуванням досягнень сучасної педагогіки з акцентом на взаємодію між об'єктами навчання, для обговорення;
- може використовуватись як для дистанційного, так і для очного навчання;
- має простий та ефективний web-інтерфейс;
- дизайн має модульну структуру і легко модифікується;
- мовні пакети, що підключаються до платформи, дозволяють досягти повної локалізації (у сучасних умовах підтримуються 43 мови);
- студенти можуть редагувати свої облікові записи, додавати фотографії й змінювати численні особисті дані і реквізити;

- кожен користувач може вказати свій локальний час, при цьому всі дати в системі будуть переведені для нього в місцевий час (час повідомлень на форумах, терміни виконання завдань тощо);
- підтримуються різні структури курсів: «календарний», «форум», «тематичний»;
- кожен курс може бути додатково захищений за допомогою кодового слова;
- наявний багатий набір модулів-складових для курсів - Чат, Опитування, Форум, Ессе, Глосарій, Робочий зошит, Урок, Тест, Анкета, Scorm, Survey, Wiki, Семінар, Ресурс (у вигляді тексту або веб-сторінки чи каталогу);
- зміни, що відбулися в курсі з часу останнього входу користувача до системи, можуть відображатися на першій сторінці курсу;
- майже всі набрані тексти (ресурси, повідомлення на форумі, записи в зошиті тощо) можуть редагуватися вбудованим WYSIWYG RichText-редактор;
- всі оцінки (з Форумів, Робочих зошитів, Тестів і Завдань) можуть бути зібрані на одній сторінці (або у вигляді файлу);
- доступний повний звіт із входження користувача в систему і з роботи з графіками і деталями над різними модулями (останній вхід, кількість прочитань, повідомлення, записи в зошитах);
- можливе налаштування E-mail – розсилання новин, форумів, оцінок і коментарів викладачів [321].

У навчальному курсі «Кримінальне право України. Особлива частина» на базі платформи Moodle нами було використано можливості розміщення по темах занять стислих, тезових лекцій, до кожної лекції були розроблені спеціальні завдання для контролю, які, крім знань з дисципліни, мали за мету перевірити засвоєні знання з культури професійно-правового спілкування.

При підготовці даного курсу на базі платформи Moodle ми використали можливості та переваги, що надає застосування згаданої системи у навчальному процесі учасникам цього процесу:

викладачу: ми структурували навчально-методичне забезпечення дисципліни; отримали зручний інструмент для обліку та контролю навчальної діяльності студентів за модульною системою; встановили оптимальні терміни виконання ними завдань; використали текстові та відео-матеріали; переваги даної системи ми вбачаємо в швидкій та зручній змінюваності й корекції навчально-методичних матеріалів дисципліни; організації комп'ютерного тестування контролю знань студентів із використанням різних за типом запитань; наявність автоматизованої системи рейтингового оцінювання самостійної роботи студентів; захист програмного забезпечення від несанкціонованого доступу, змін та пошкодження (знищення); у варіативності, тобто студент виконує завдання за власним вибором, послідовністю та темпом;

студентам: вони мали доступ до логічно структурованого та укомплектованого навчально-методичного матеріалу, що покращує умови для самостійного опанування змісту дисципліни; мали засоби для самотестування і виконання завдань та їх оцінювання незалежно від людського фактора (викладача); удосконалювали свої навички користування розширеною мережею Internet; мали можливість дистанційно опановувати навчальний матеріал; достроково скласти заліково-екзаменаційну сесію.

Допоміжний експериментальний курс складався з *лекцій* і набору модулів, використання яких надає можливість співпрацювати на рівнях «студент-студент» і «студент- викладач», зокрема, ми застосовували до кожної теми такі модулі: *тест* (який складався з двадцяти питань, декількох варіантів відповіді, передбачаючи одну правильну, що давало нам змогу визначити рівень знань по кожній темі), *глосарій* (до кожної теми студент повинен був скласти свій глосарій з десяти термінів та здійснити визначення цих термінів; ми мали можливість спостерігати, як студенти опановують професійно-правову термінологію і чи знають її значення), окремим завданням було виконання тесту «*Встав пропущене слово*» (студенту пропонувався фрагмент тексту до кожної теми з пропущеними термінами); ми також скористались можливостями *використання відео-матеріалів* – студентам необхідно було в процесі

перегляду фрагменту новин визначити суттєві мовні помилки, допущені журналістами і коментаторами, виправити їх, проаналізувати з позиції культури використання професійно-правових термінологічних зворотів; виконано студентами й завдання «добери синоніми» (до термінів), що сприяло розширенню термінологічного апарату майбутніх юристів.

Під час проведення формувального етапу експерименту студенти мали змогу спілкуватись із викладачем у чаті для вирішення навчальних завдань, отримувати індивідуальні консультації; вести групову дискусію. Ця робота є виявом впливу такої педагогічної умови, як використання форм організації, методів та засобів навчання, спрямованих на ефективне формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Наприкінці формувального етапу експерименту, використовуючи платформу e-learning Moodle, ми змогли перевірити своє припущення про збагачення студентів професійною лексикою і спеціальною термінологією, про кількісне поліпшення показників семантизації слів і юридичних термінів, вживання юридичних термінів чітко і відповідно до значень, встановлених законом.

Таким чином при здійсненні формувального етапу експерименту ми довели дієздатність розробленої моделі формування професійно-правового спілкування майбутніх юристів в процесі фахової підготовки в повному обсязі. Обґрунтовані нами педагогічні умови були актуалізовані завдяки такому інструментарію:

1. зорієнтованість викладацької діяльності та вмотивованість навчальної діяльності студентів на формування в них КППС виявлялась під час проведення методичного семінару викладачам для використання методичних рекомендацій, під час формувального експерименту безпосередньо в експериментальній групі; для поглиблення вмотивованості студентів на формування КППС були проведені заходи, які наочно показали соціальну значущість професії правника

та важливість, необхідність і вплив культури професійно-правового спілкування на ефективність його майбутньої фахової діяльності;

2. поєднання юридичної та психологічної складових у змісті культури професійно-правового спілкування нами досягнуто шляхом впровадження спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юриста» в навчальний процес експериментальної групи;

3. під час аудиторних занять нами використовувались форми організації, методи і засоби навчання, спрямовані на ефективне формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів;

4. створення і вплив педагогічної умови щодо інтегрування новітніх інтерактивних інформаційних технологій у процес навчання майбутніх юристів відбувалось і виявлялось шляхом використання платформи Moodle.

Перевірка ефективності впровадження моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки шляхом визначення рівнів її сформованості проводилась на заключній стадії формувального етапу експерименту з використанням розробленого діагностичного інструментарію.

Для перевірки сформованості КППС нами розроблено контрольні завдання, вибір типу цих завдань зумовлювався особливостями об'єкта перевірки. Для розвитку аналітичних здібностей майбутніх правників використовували есе (фр. *essai* — «спроба», «начерк»). Його застосовували для аналізу кримінально-правових явищ. Це був невеликий за обсягом прозовий твір, що мав довільну композицію; у ньому студент висловлював індивідуальні думки та враження з конкретного приводу. Цей жанр не претендував на вичерпне і визначальне трактування теми. Закріплюючи знання з теми, студенти створювали особистий глосарій з вивченої проблеми, пропонуючи й декілька дефініцій одного й того ж поняття самостійно.

Для перевірки рівня засвоєння студентами змісту лекцій пропонувався перегляд відеозапису певного правопорушення, коментар до нього ЗМІ чи компетентних органів. Необхідно було надати правову оцінку події, а також

виявити помилки в застосуванні професійно-правових формулювань і висловлювань, обґрунтувати свою правову позицію. Нами також проводились консультації у режимі вебінару.

Використовуючи можливості платформи, ми встановили параметри оцінювання кожної з робіт, кількість спроб та відводили допустимий час на виконання завдання. Автоматично оцінені вказані види діяльності консолідувались в електронний журнал. Студенти, які брали участь в експерименті, мали змогу ознайомлюватися зі своїми оцінками, але не мали можливості їх змінювати.

На відміну від дослідної роботи, що проводилась в експериментальній групі, в контрольній групі навчання студентів відбувалось традиційно, із застосуванням класичних форм організації навчального процесу, відомих методів і засобів навчання. Ні викладачі, ні студенти не були попередньо підготовлені; не створювались педагогічні умови формування в останніх КППС.

3.3. Аналіз динаміки рівнів культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів, сформованих у процесі фахової підготовки

Завданнями заключної стадії формувального етапу педагогічного експерименту було проведення діагностики рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, обробка, аналіз та узагальнення отриманих експериментальних даних і формулювання висновків. На цій стадії передбачалось виконання таких *завдань*:

- опрацювання і систематизація отриманих в ході експерименту даних та їх статистико-математична обробка;

- визначення та обґрунтування рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування після проведення формувального етапу експерименту;

- узагальнення результатів і проведення порівняльного аналізу рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування до та після проведення формувального етапу експерименту;

- установлення ефективності розробленої та випробуваної моделі формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Експериментальні дані оброблялись за допомогою методів математичної статистики (кореляційний аналіз, розрахунок та порівняння середніх величин з використанням t-критерію Стьюдента, критерію χ^2 Пірсона) [322].

Для перевірки сформованості мотиваційно-ціннісного компонента культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів використано методи усного та письмового опитування студентів під час практичних занять, а також у процесі виконання творчого завдання із складання портрета кваліфікованого правника за різними напрямками професійної діяльності; психологічні методики: тести «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, «Методики вивчення ціннісних орієнтацій» Д. Леонтєва, «Експрес-діагностика соціальних

цінностей особистості» [317], методика «Визначення спрямованості особистості на досягнення успіху / уникнення невдач» А. Реана (МУН) [318]. Обрання саме цих методик зумовлене широкими можливостями встановлення ціннісного аспекту смисложиттєвих орієнтацій, дають змогу визначити спрямованість професійної, фінансової, сімейної, соціальної, суспільної, духовної, фізичної, інтелектуальної цінностей.

Завдяки цим методикам ми встановили схильність та інтерес майбутніх правників до професійної діяльності і визначили рівні сформованості мотиваційно-ціннісного компонента культури професійно-правового спілкування (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Стан сформованості мотиваційно-ціннісного компонента КППС майбутніх юристів після експерименту, %

Показники	ЕГ			КГ		
	Низький	Достатній	Досконалий	Низький	Достатній	Досконалий
Наявність інтересу до формування професійно-правової культури з позиції фахової необхідності	10,00	46,67	43,33	38,71	27,42	33,87
Наявність ціннісної мотивації до вивчення професійно орієнтованої складової в контексті майбутньої професії	11,67	48,33	40,00	53,23	29,03	17,74
Орієнтованість у професійних цінностях; ступінь входження студента в професію, в тому числі юридичну діяльність	28,33	30,00	41,67	51,61	29,03	19,35
Разом середній % прояву	16,67	41,67	41,67	47,85	28,49	23,66

На основі отриманих результатів для більш наочного їх сприйняття нами створена гістограма, яка дозволяє виявити динаміку рівнів сформованості мотиваційно-ціннісного компонента КППС у студентів (рис. 3.1).

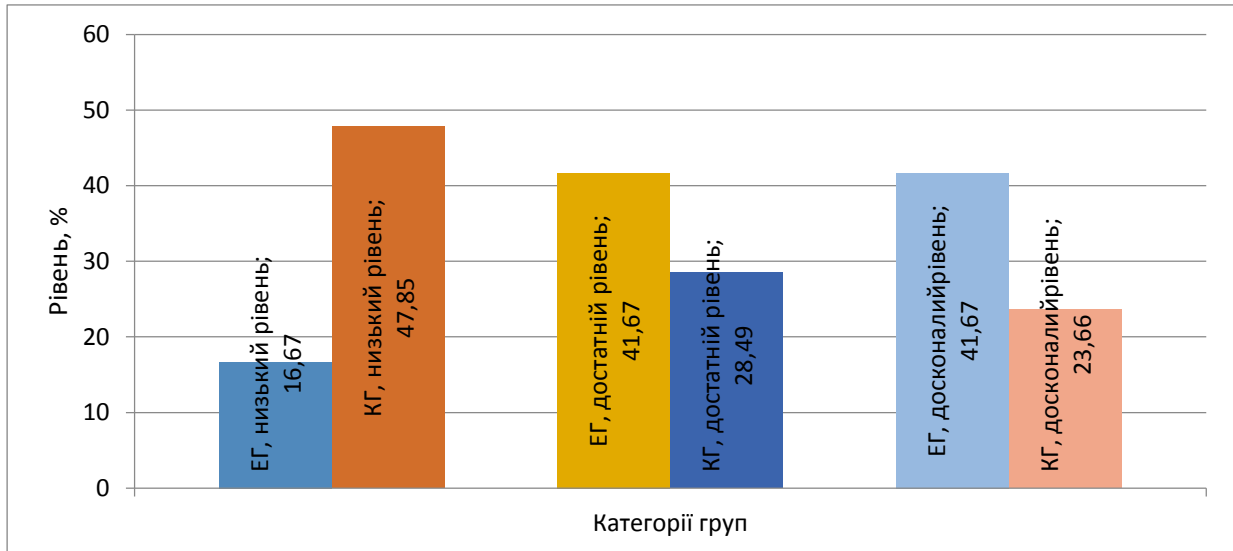

Рис. 3.1. Стан сформованості мотиваційно-ціннісного компонента КППС майбутніх юристів після експерименту (%)

Аналізуючи отримані результати, ми можемо зробити висновок, що достатній рівень сформовано у 41,7 % і досконалий рівень цього компонента КППС сформовано у 41,7 % студентів ЕГ, низький рівень - у 17,% студентів. В КГ: в 23,7% студентів виявлено досконалий рівень, у 28,5% - достатній рівень, у 47,8% – низький рівень. Вказані дані дають нам підстави стверджувати про явну динаміку в студентів експериментальної групи загалом і про незначні позитивні зрушення в студентів контрольної групи. Таким чином, запропонована методика формування КППС студентів спроможна впливати на мотиваційно-ціннісну сферу професійно-правового спілкування майбутніх юристів. Водночас цьому також сприяли й проведені на підготовчій стадії формувального етапу експерименту наочні мотиваційно-ціннісні заходи.

Сформованість комунікативного компонента культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів перевірялась за допомогою комплексної контрольної роботи та проведеної ділової гри «Судове засідання».

Вона дозволила оцінити його знаннєву та діяльнісну складові. Також для виявлення умінь спеціалізованого професійно-правового спілкування правників була проведена ділова гра «Судове засідання» з розподілом ролей «захисту» та «обвинувачення» серед студентів експериментальної групи. У ролі суддів виступали науково-педагогічні працівники.

Показники результатів, наведених у таблиці 3.12, свідчать про те, що досконалого рівня сформованості цього компонента досягли 30,24% студентів ЕГ та 16,36% КГ; на достатньому рівні він сформований у 43, 81% студентів ЕГ, що є наслідком цілеспрямованої, направленої на формування КППС роботи, та в 30,65% студентів КГ, де така підготовка не проводилася. Низький рівень виявлено у 25,95% студентів ЕГ і 53,0% студентів КГ.

Таблиця 3.12

**Стан сформованості комунікативного компонента КППС
у майбутніх юристів після експерименту, %**

Показники	ЕГ			КГ		
	низький	достатній	досконалий	низький	достатній	досконалий
Знання теоретичних основ юридичної діяльності, ролі правника в соціумі; розуміння необхідності професійно орієнтованих знань; системи психологічних і лінгвістичних знань комунікативної спрямованості	23,33	50,00	26,67	50,00	37,10	12,90
психолого-комунікативні знання: психології спілкування, знання з психоаналізу, психології злочинця, з психології управління	26,67	45,00	28,33	56,45	29,03	14,52
знання про мовленнєву основу здійснення юридичної діяльності	18,33	48,33	33,33	53,23	30,65	16,13
комплекс загальноправових знань	21,67	43,33	35,00	51,61	30,65	17,74
комплекс специфічних знань	31,67	40,00	28,33	54,84	29,03	16,13
знання правової термінології	30,00	35,00	35,00	53,23	29,03	17,74

Продовження табл. 3.12						
уміння застосовувати знання	30,00	45,00	25,00	51,61	29,03	19,35
Разом середній %прояву	25,95	43,81	30,24	53,00	30,65	16,36

Наочно динаміку рівнів сформованості мотиваційно-ціннісного компонента культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки можемо бачити на гістограмі (рис. 3.2).

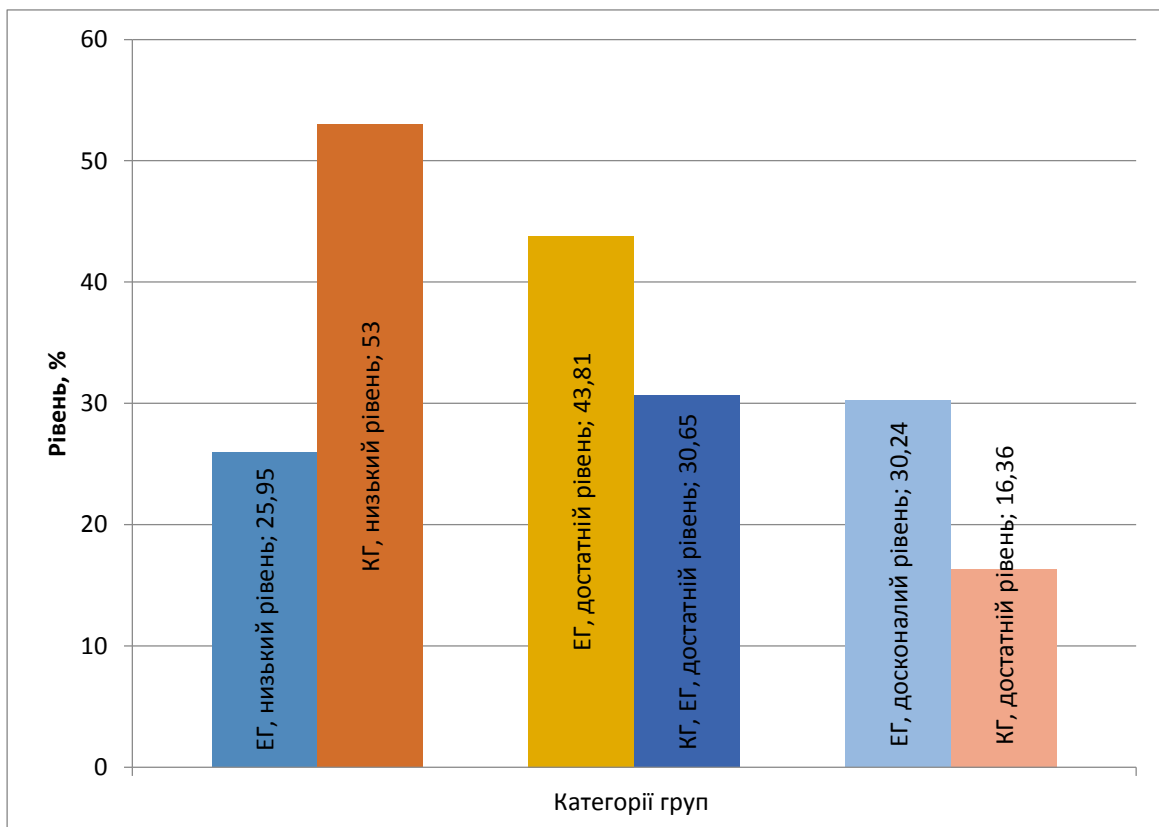

Рис. 3.2. Динаміка рівнів сформованості комунікативного компонента КППС майбутніх юристів (%)

Значне зростання рівнів комунікативного компонента КППС після проведення експерименту в студентів експериментальної групи безпосередньо пов'язане із упровадженням змішаного навчання: поєднання традиційного навчання із використанням ІТ-технологій, зокрема платформи Moodle (яке викликало зацікавленість студентів до вивчення дисципліни та процесу формування КППС); включенням спецкурсу «Культура професійно-правового

спілкування юриста» до фахової підготовки студентів; широкого використання інтерактивних та спеціальних комунікативних методів навчання.

Сформованість етико-поведінкового компонента культури професійно-правового спілкування ми перевіряли за допомогою тесту на комунікабельність В. Ряховського. Нами було оцінено рівень товарищкості і здатності студентів взаємодіяти з іншими людьми. Здійснена діагностика комунікативної толерантності (В. Бойка), використано тест «Оцінка самоконтролю в спілкуванні» (за М. Снайдером), методику «Ваш стиль ділового спілкування». Результати з експериментального формування етико-поведінкового компонента структури культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів представлено в таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

**Стан сформованості етико-поведінкового компонента КППС
майбутніх юристів після експерименту, %**

Показники	ЕГ			КГ		
	низький	достатній	досконалий	низький	достатній	досконалий
Правова активність студента, бажання брати участь у правотворчій діяльності, проявляти свою громадянську позицію, дотримуватися букви закону; участь у виборчих кампаніях, включення в суспільно-політичну діяльність;	26,67	38,33	35,00	50,00	30,65	19,35
усвідомлення необхідності дотримувати у своїй поведінці етичних норм і правил, розуміння цілей і завдань професійної етики; уміння давати змістовну характеристику професійно-етичним цінностям, аналізувати їх вияви в поведінці й професійній діяльності; дотримання норм етикету ділового і професійного спілкування	25,00	41,67	33,33	53,23	29,03	17,74

Продовження табл. 3.13						
відповідальність, справедливість, миролюбність, толерантність, повага до людської гідності, порядність, терпимість і повага до культурної різноманітності, ввічливість, забезпечення прав людини; корпоративність	30,00	36,67	33,33	53,23	29,03	17,74
Разом середній % прояву	27,22	38,89	33,89	52,15	29,57	18,28

Дані таблиці свідчать про те, що досконалого рівня в ЕГ досягло 33,9% студентів, тоді як у КГ – 18,2%; достатній рівень сформовано у 38,9% студентів ЕГ, у КГ – в 29,6%; низький рівень залишився у 27,2% (ЕГ) та в 52,15% (КГ). Отримані результати наочно ми можемо бачити на гістограмі (рис. 3.3).

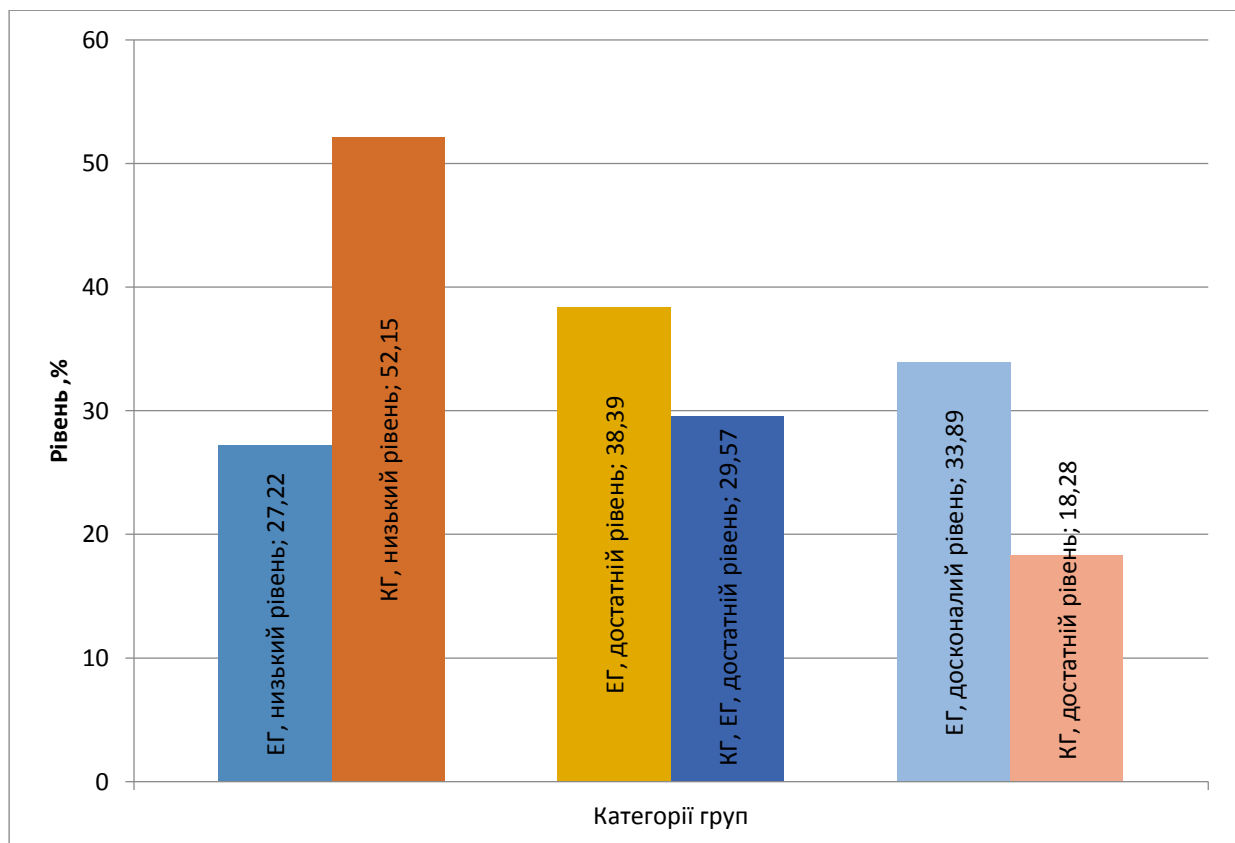

Рис. 3.3. Стан сформованості етико-поведінкового компонента КППС майбутніх юристів (%)

Отримані результати доводять, що етико-поведінковий компонент є сукупністю моральних принципів і норм, які формуються як результат впливу почуттів, знань, потреб, переконань та відображені у моральній поведінці юриста, його внутрішніх переконаннях і зовнішніх проявах. Такі моральні якості майбутніх юристів, як відповідальність, справедливість, миролюбність, толерантність, повага до людської гідності, порядність, терпимість і повага до культурної різноманітності, ввічливість, забезпечення прав людини, корпоративність цілеспрямовано формуються як під час академічних занять, перегляду відеозаписів і навчальних кінофільмів, навчальних екскурсій, під час присутності на судових засіданнях, так і у виховній роботі, зокрема, під час проведення бесід морально-етичного спрямування на годинах корпоративної культури.

Таблиця 3.14

Стан сформованості рефлексивного компонента КППС після експерименту, %

Показники	ЕГ			КГ		
	низький	достатній	досконалий	низький	достатній	досконалий
Здатність до кодування / декодування вербальних і невербальних повідомлень партнерів, уміння ставити запитання	30,00	40,00	30,00	51,61	30,65	17,74
уміння психологічно стимулювати комунікативну активність партнерів	26,67	45,00	28,33	58,06	29,03	12,90
уміння психологічно правильно, ситуативно обумовлено, відповідно до субординації вступати у спілкування	36,67	33,33	30,00	50,00	33,87	16,13
уміння вирівнювати емоційне напруження у бесіді, долаючи психологічні бар'єри у спілкуванні	23,33	43,33	33,33	61,29	30,65	8,06
Уміння сприйняти і зрозуміти те, що співрозмовник навмисно намагається приховати	25,00	35,00	40,00	56,45	29,03	14,52

Продовження табл. 3.14						
уміння обирати стиль спілкування відповідно до ситуації, прогнозувати реакції партнерів на власні комунікативні дії	28,33	36,67	35,00	54,84	27,42	17,74
Разом середній % прояву	28,33	38,89	32,78	55,38	30,11	14,52

Для визначення рівнів сформованості рефлексивного компонента культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів ми обрали методику В. Карпова «Діагностика рефлексії» [319], опитувальник професійної готовності (ОПГ) Л. Кабардової, а також методику виявлення рівня вираженості та спрямованості рефлексії М. Гранта та розроблений нами опитувальник (Додаток Л).

Гістограма покращує сприйняття результатів сформованості рефлексивного компонента КППС, представлених у табл. 3.14 (рис. 3.4).

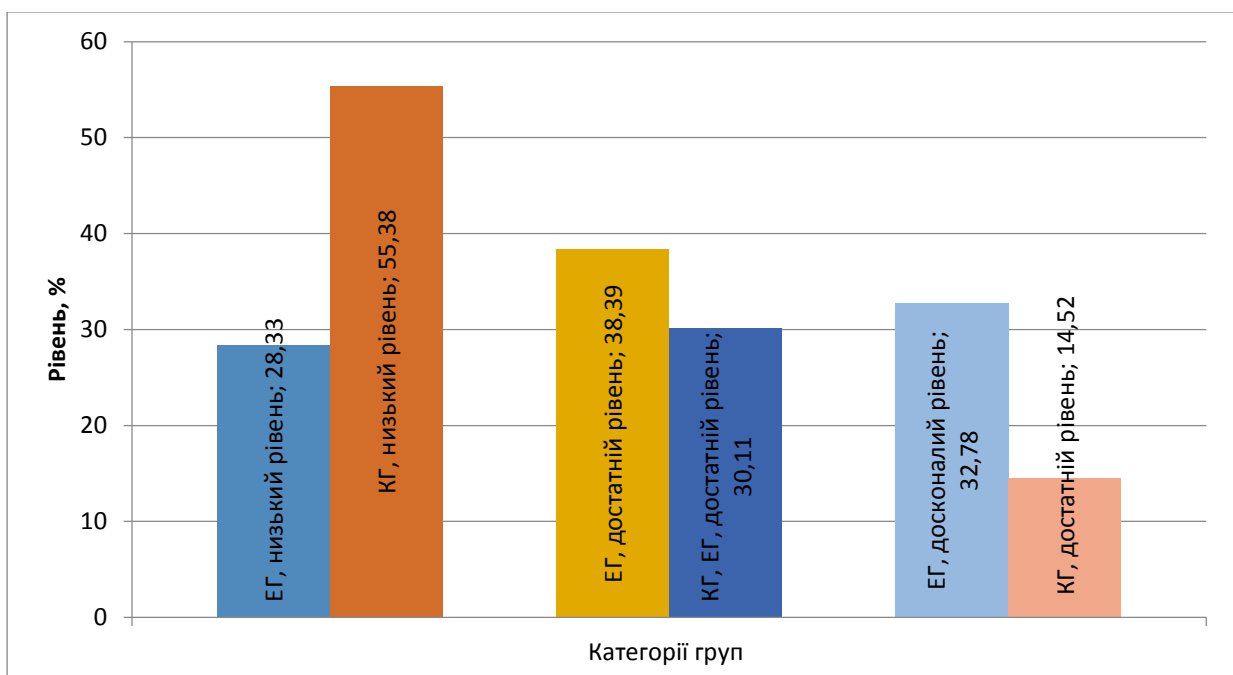

Рис. 3.4. Стан сформованості рефлексивного компонента КППС у майбутніх юристів після експерименту (%)

Рівень сформованості рефлексивного компонента культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки

виражається в здатності особистості свідомо контролювати результати своєї діяльності та рівень особистісних досягнень. Результати формування рефлексивного компонента показують динаміку: так досконалий рівень ЕГ дорівнює 32,8%, у КГ досконалого рівня досягло 14,52% студентів; достатнім рівнем в ЕГ володіють 38,9% студентів, у КГ- 30,1%; на низькому рівні залишилось в ЕГ – 28,3% студентів та 55,4% у КГ. Переважна більшість студентів ЕГ, як бачимо, має достатній та досконалий рівні сформованості рефлексивного компонента КППС. Однак, на жаль, є студенти, не впевнені в собі та у своїх професійних здатностях, і, відповідно недооцінюють себе і як результат - дещо занижують свої уміння.

Проаналізуємо узагальнені результати вимірювання рівнів сформованості усіх компонентів культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів після проведення формувального етапу експерименту (табл. 3.15).

Таблиця 3.15

**Стан сформованості КППС в майбутніх юристів
після проведення формувального етапу експерименту**

Компоненти КППС	Розподіл студентів за рівнями сформованості											
	Експериментальна група, 60 студентів, %						Контрольна група 62 студенти, %					
	низький		достатній		досконалий		низький		достатній		досконалий	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Мотиваційно-ціннісний	10,00	16,67	25,00	41,67	25,00	41,67	30,00	47,85	18,00	28,49	15,00	23,66
Комунікативний	15,00	25,95	26,00	43,81	18,00	30,24	33,00	53,00	19,00	30,65	10,00	16,36
Етико-поведінковий	16,00	27,22	23,00	38,89	20,00	33,89	32,00	52,15	18,00	28,49	11,00	18,28
Рефлексивний	17,00	28,33	23,00	38,89	20,00	33,89	34,00	55,38	19,00	30,65	9,00	14,52
Середній показник	14,50	24,54	24,25	40,82	20,75	34,92	32,25	52,10	18,50	29,57	11,25	18,21

Узагальнюючі отримані дані, ми побачили реальну зміну стану сформованості культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів. Виявлено значну динаміку: за середніми показниками низький рівень її сформованості залишився у 24,5% студентів ЕГ та у 52,1 % студентів КГ; достатнього рівня досягли майже 41% майбутніх правників з ЕГ та майже 30%

– з КГ; досконалий рівень виявлено відповідно в 35% (ЕГ) та у 18% (КГ).Ці результати унаочнено в гістограмі (рис. 3.5).

Шляхом аналізу і синтезу отриманої порівняльної діагностики ми можемо дійти висновку про те, що впровадження розробленої нами моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки, створення педагогічних умов, використання в навчанні інтерактивних, комунікативних та новітніх ІТ-методів і засобів, вивчення спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юриста» сприяли позитивним змінам у всіх компонентах культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, які навчались в експериментальній групі.

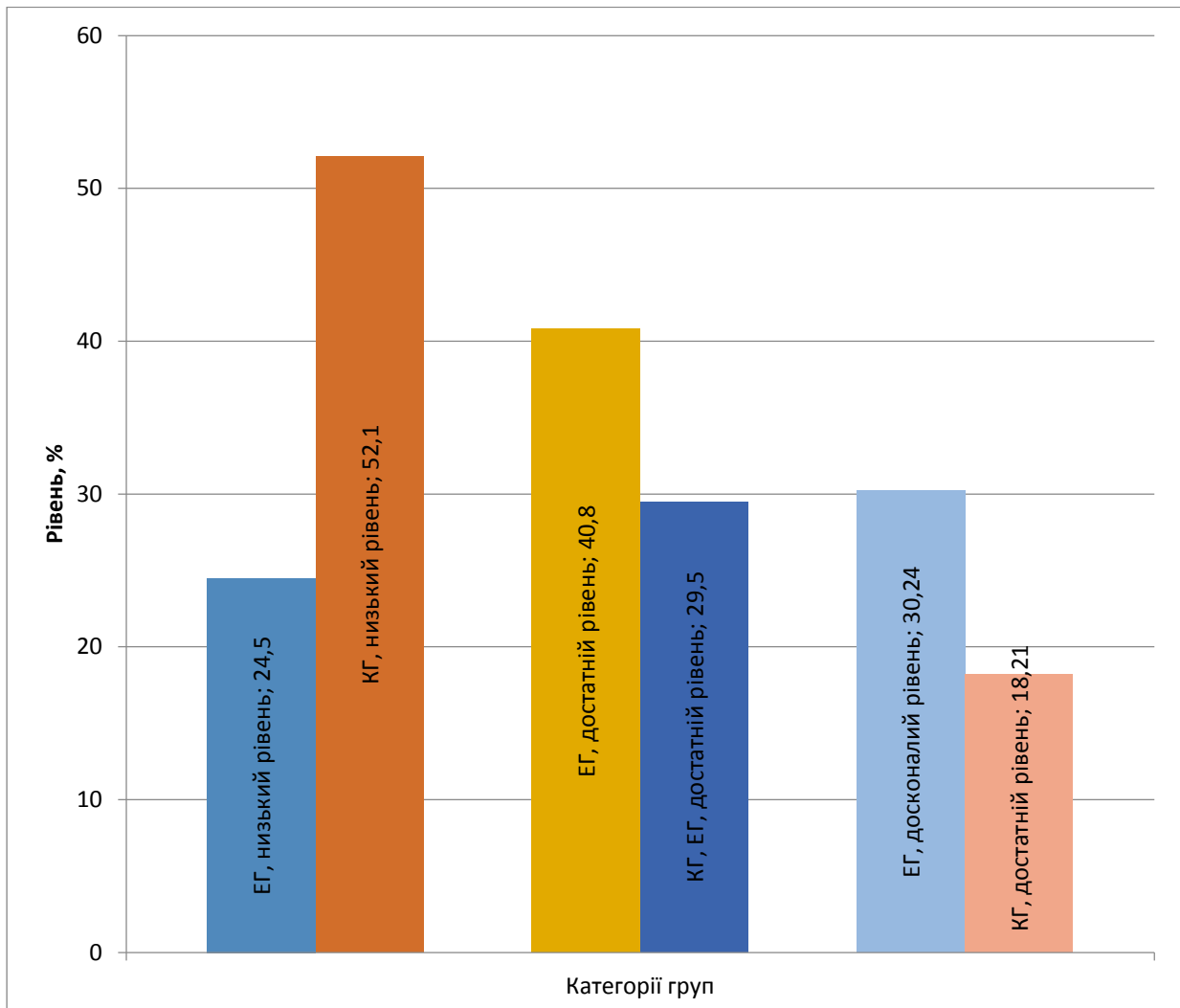

Рис. 3.5. Стан сформованості КППС у майбутніх юристів після проведення формувального етапу експерименту

Для підтвердження статистичної значущості позитивних змін у формуванні культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки відносно розподілів частот використано χ^2 Пірсона, який статистично вказує на ці зміни. Було сформульовано нульову гіпотезу (емпіричні розподіли незалежні – між реалізацією концептуальної моделі формування культури професійно-правового спілкування та сформованістю у них цієї культури немає залежності) й альтернативну (емпіричні розподіли залежні – вказана залежність є).

Для перевірки гіпотези обчислено теоретичні частоти.

Таблиця 3.16

Розрахунок кількості студентів по рівнях сформованості компонентів культури професійно-правового спілкування в ЕГ та КГ загалом

Рівень сформованості умінь	Після експерименту				Разом (к-сть студентів)
	Експериментальна група, 60 студентів, %		Контрольна група 62 студенти, %		
	К-сть	%	К-сть	%	
Низький	15,00	25,00	32,25	52,02	47,25
Достатній	24,25	40,42	18,5	29,84	42,75
Досконалий	20,75	34,58	11,25	18,14	32
Разом	60	100	62	100	122

Для перевірки гіпотези обчислено очікуваний розподіл (f_i):

$$f_1 = \frac{47,25 \cdot 60}{122} = 23,24; f_4 = \frac{47,25 \cdot 62}{122} = 24,01;$$

$$f_2 = \frac{42,75 \cdot 60}{122} = 21,02; f_5 = \frac{42,75 \cdot 62}{122} = 21,73;$$

$$f_3 = \frac{32 \cdot 60}{122} = 15,74; f_6 = \frac{32 \cdot 62}{122} = 16,26.$$

Таблиця 3.17

Фактичний та очікуваний розподіл майбутніх юристів з різними рівнями сформованості КППС після проведення експерименту

Рівень сформованості умінь	Після експерименту			
	Експериментальна група, 60 студентів, %		Контрольна група 62 студенти, %	
	Фактичний розподіл	Очікуваний розподіл	Фактичний розподіл	Очікуваний розподіл
Низький	15,00	23,24	32,25	24,01
Достатній	24,25	21,02	18,50	21,73
Досконалий	20,75	15,74	11,25	16,26
Разом	60	60	62	62

Якщо просумірувати значення $\frac{(f_0 - f_i)^2}{f_i}$, то отримаємо спостережуване значення критерію Пірсона:

$$\chi_{\text{сп}}^2 = \sum_{i=1}^n \frac{(f_0 - f_i)^2}{f_i} = \frac{(15-23,24)^2}{23,24} + \frac{(24,25-21,02)^2}{21,02} + \frac{(20,75-15,74)^2}{15,74} + \frac{(32,25-24,01)^2}{24,01} + \frac{(18,5-21,73)^2}{21,73} + \frac{(11,25-16,26)^2}{16,26} = 9,86426$$

Визначимо число ступенів свободи варіації :

$$k=(a-1)*(b-1)=(3-1)*(2-1)=2;$$

де а - кількість рядків, b –кількість стовпців.

За таблицею розподілу критерію χ^2 Пірсона знайдемо критичне значення критерію Пірсона для даного числа ступенів свободи варіації та рівня значущості 0,05 $\chi_{\text{кр}}^2=5,99$.

Оскільки $\chi_{\text{сп}}^2 > \chi_{\text{кр}}^2$, то можна сказати, що на заключній стадії формувального етапу педагогічного експерименту виявлені помітні зміни в рівнях сформованості культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів за визначеними критеріями.

Таблиця 3.18

Рівні сформованості КППС до та після проведення експерименту, %

Компоненти	Групи	Рівні					
		низький		достатній		досконалий	
		до	після	до	після	до	після
Мотиваційно-ціннісний	ЕГ	52,4	16,67	26,4	41,67	21,2	41,67
	КГ	53,3	47,85	26,3	28,49	20,4	23,66
Комунікативний	ЕГ	56,2	25,95	31,2	43,81	12,6	30,24
	КГ	57,5	53,00	29,0	30,65	12,9	16,36
Етико-поведінковий	ЕГ	56,0	27,22	30,1	38,89	13,9	33,89
	КГ	58,1	52,15	28,0	29,57	14,0	18,28
Рефлексивний	ЕГ	56,1	28,33	31,7	38,89	12,2	32,78
	КГ	57,8	55,38	29,6	30,11	12,9	14,52
Середній показник	ЕГ	55,1	24,54	28,3	40,82	14,9	34,92
	КГ	56,7	52,10	28,2	29,57	15,05	18,21

Ми прийшли до висновку, що створення відповідних педагогічних умов, застосування форм, методів та засобів у поєднанні з використанням інноваційних інформаційних технологій на практиці сприяють формуванню культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ

У третьому розділі дисертації знайшли відображення результати дослідження стану формування КППС в майбутніх юристів у вітчизняних вищих навчальних закладах, які готують фахівців із галузі знань «Право» та подано матеріали з організації, проведення й аналізу результатів формувального етапу експерименту.

Досліджено формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки і виявлено, що дана тема є актуальною педагогічною проблемою. Здійснено аналіз змісту документів міжнародних організацій з регулювання юридичної освіти, нормативно-правової бази Міністерства освіти та науки України й документів інших державних установ з організації професійної юридичної освіти та працевлаштування випускників правничих спеціальностей; проекту Концепції розвитку юридичної освіти в Україні; навчальних планів вищих навчальних закладів, які на засадах ступеневої вищої освіти готують фахівців з права, забезпечення навчальними програми дисциплін, що викладаються. Установлено актуальність проблеми формування КППС майбутніх юристів у зв'язку з необхідністю реформування вітчизняної юридичної галузі у відповідь на процеси глобалізації та євроінтеграції, якими зумовлені нові вимоги до випускника юридичної спеціальності. Він має бути кваліфікованим динамічним спеціалістом, здатним орієнтуватися і працювати із швидко мінливою нормативно-правовою базою, з великими потоками інформації; емоційно врівноваженою, толерантною особистістю з розвиненими комунікативними здібностями.

Установлено стан формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Було виявлено, що відсутня спрямованість змісту навчальних планів і навчальних програм на формування в майбутніх юристів культури професійно-правового спілкування. Виявлена аспектність формування в студентів мовленнєвих і психологічних засад здійснення спілкування в професійній сфері у процесі опанування

юридичної деонтології та навчальних дисциплін лінгвістичного й психолого-педагогічного спрямування.

Аналіз результатів опитування студентів, експертів з різних галузей права, які мають значний стаж роботи, засвідчив не достатній для успішної діяльності рівень сформованості культури професійно-правового спілкування юристів-практиків.

Дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки передбачало перевірку ефективності впровадження розробленої моделі формування культури професійно-правового спілкування. З цією метою було проведено формувальний етап експерименту, основними завданнями якого були: уточнення експериментальної бази та встановлення учасників формувального етапу експерименту; проведення контрольного тестування для встановлення рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування у студентів контрольних та експериментальних груп; підготовка викладачів до участі в експериментальній роботі на основі розроблених методичних рекомендацій з формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів; долучення до змісту фахової підготовки майбутніх юристів спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юриста»; використання в навчальному процесі з підготовки майбутніх юристів оновленого курсу «Кримінальне право України. Особлива частина», розробленого на платформі Moodle; перевірка ефективності впровадження моделі формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки шляхом визначення рівнів її сформованості на заключній стадії формувального етапу експерименту з використанням розробленого діагностичного інструментарію.

Учасниками експерименту стали бакалаври Київського національного університету імені Вадима Гетьмана, які навчались за спеціальністю «Право». Експериментальну групу склали 60 студентів, контрольну – 62 студенти. Завданнями формувального етапу експерименту передбачалась перевірка

сформованості компонентів культури професійно-правового спілкування за допомогою аксіологічно-мотиваційного, знаннєво-діяльнісного, етико-поведінкового та рефлексивного критеріїв.

Дослідження стану сформованості КППС в майбутніх юристів до проведення формувального етапу експерименту засвідчило майже однакові показники рівнів сформованості КППС у студентів ЕГ та КГ: низький рівень виявлено у 55,1 % студентів ЕГ і в 56,7 студентів КГ; достатній – у 28,3 % (ЕГ) та у 28,2 % (КГ); досконалий – лише в 14,9 % (ЕГ) та у 15,5 % (КГ).

Упровадження експериментальної моделі формування КППС в майбутніх юристів у процес фахової підготовки студентів ЕГ на основі загальнопедагогічних і специфічних принципів навчання з використанням комунікативного, особистісно зорієнтованого, компетентісного, діяльнісного, аксіологічного підходів; шляхом створення визначених під час проведення дослідження педагогічних умов, уведення спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юриста», використання інтерактивних інформаційних технологій сприяло динамічним змінам кожного з компонентів структури КППС майбутніх юристів. В експериментальній групі досконалого рівня сформованості КППС досягли 34,50% студентів (у КГ - 18, 14 %), володіють нею на достатньому рівні 40, 41% (у КГ – 29,83%). Показник низького рівня в ЕГ знизився до 25,00 % (у КГ залишився без особливих змін – 52, 02%).

Як свідчать зазначені результати, в контрольній групі, де була відсутня цілеспрямована діяльність викладачів і студентів з формування культури професійно-правового спілкування, де традиційною була організація навчального процесу з використанням класичних методів і засобів, рівень сформованості КППС підвищився не суттєво.

Результати проведеного формувального етапу експерименту доводять ефективність упровадження моделі формування КППС у фахову підготовку майбутніх юристів.

Результати дослідження, подані в третьому розділі, опубліковано в таких працях автора: [312], [313], [323].

ВИСНОВКИ

Дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки обумовлено необхідністю підвищення якості підготовки фахівця, чия професійна діяльність буде протікати в умовах постійної взаємодії з широким колом осіб.

1. У результаті вивчення нормативно-правової бази з підготовки правників у ВНЗ виявлено, що за відсутності загальнодержавного стандарту з вищої юридичної освіти та у зв'язку з ігноруванням комунікативної складової у змісті фахової правничої підготовки, у випускника юридичної спеціальності недостатньо формується культура професійно-правового спілкування, що, своєю чергою, перешкоджає його адаптації до умов професійного середовища, створює труднощі з орієнтування у швидкозмінливій нормативно-правовій базі та значних потоках інформації.

Аналіз результатів вивчення досліджуваної проблеми в педагогічній теорії дозволяє констатувати, що значна кількість українських і закордонних дослідників вивчали загальні проблеми організації навчальної діяльності майбутніх юристів, формування в них професійної компетентності у процесі викладання спеціальних дисциплін, вироблення риторичних умінь та умінь міжкультурної комунікації. Однак відсутні спеціальні дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

Уточнено зміст основних понять з проблеми дослідження: «правова культура», «професійно-правова культура», «професійне спілкування». Запропоновано дефініцію ключового поняття «професійно-правове спілкування»: *суб'єкт-суб'єктна взаємодія учасників юридичного процесу у фахово-правовому просторі, зумовлена специфічністю причин організації, яка характеризується формалізованістю та конфліктністю, наявністю множинності цілей у кожному акті спілкування і спрямована на виконання професійно важливих завдань.*

Виявлено актуальність досліджуваної проблеми з огляду на специфіку професійно-правового спілкування, яка зумовлена особливостями юридичної практики та, насамперед, розумінням особливостей юридичної діяльності, яку, в залежності від суб'єктів практики, її мети та спрямованості, умовно можна віднести до законодавчої (законотворчої), правоохоронної, педагогічної, судової, слідчої, адвокатської, нотаріальної, консультативної.

2. Структура культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів складається з мотиваційно-ціннісного, комунікативного, етико-поведінкового та рефлексивного компонентів. На основі обґрунтованої структури уточнено та схарактеризовано критерії для визначення рівнів сформованості її компонентів.

3. Визначено та обґрунтовано, що ефективному формуванню культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів під час фахової підготовки сприяють такі методологічні підходи: *комунікативний підхід* забезпечує акцентування уваги на використанні інтерактивних технологій з моделювання комунікативних ситуацій і збільшення питомої ваги завдань, що спонукають студентів до комунікативної діяльності; *особистісно зорієнтований підхід* ґрунтується на врахуванні індивідуальності студента і формуванні в нього особистісних цінностей; *компетентнісний підхід* передбачає засвоєння системи професійних і комунікативних знань, умінь їх використання; формування професійно важливих якостей, набуття досвіду кваліфікованої діяльності в галузі; діяльнісний підхід зумовлює визнання діяльності основою, засобом і вирішальною умовою розвитку особистості; *аксіологічний підхід* поєднує теорію і практику професійно-комунікативного навчання майбутніх правників.

Установлено *загальнопедагогічні* та *специфічні* (інтеграції, дуальності, культуровідповідності, гуманізації та гуманітаризації, фундаменталізації, глобалізації) принципи формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів.

Обґрунтовано аксіологічно-ціннісний, знаннево-діяльнісний, етико-поведінковий та рефлексивний критерії з уточненими показниками для визначення рівнів культури професійно-правового спілкування, сформованої в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки.

4. Виявлено та обґрунтовано *педагогічні умови* успішного формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки: зорієнтованість викладацької діяльності та вмотивованість навчальної діяльності студентів на формування в майбутніх юристів культури професійно-правового спілкування; поєднання юридичної та психологічної складових у змісті культури професійно-правового спілкування; використання форм організації, методів і засобів навчання, спрямованих на ефективне формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки; інтегрування новітніх інтерактивних інформаційних технологій у процес навчання майбутніх юристів для активізації їхньої комунікативно-правової діяльності.

Обрані найбільш дієві *форми* для навчання студентів юридичних спеціальностей з формування культури професійно-правового спілкування (аудиторна, он-лайн, практична, самостійна; індивідуальна, групова, колективна; лекції-бесіди, диспути, семінари, юридична клініка), *засоби* (традиційні – навчальні підручники, навчальні практикуми, мультимедійні засоби, посібники; інноваційні: E-learning: електронні підручники, електронна бібліотека, Moodle, NetOpSchoole, NetSupportSchool) і *методи навчання* (репродуктивні: розповідь, переказ, виступ; інтерактивні: ділова гра, брейн-ринг, case-study, інтерв'ювання; спеціальні комунікативні: Сократів діалог, правило Гомера, «Займи позицію», PRES-формула, «Дерево рішень»).

5. Установлено стан формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки шляхом проведення констатувального етапу педагогічного експерименту. Доведено відсутність спрямованості змісту навчальних планів і навчальних програм на формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів.

Виявлено аспектність формування в студентів мовленнєвих і психологічних засад здійснення спілкування у професійній сфері в процесі опанування юридичної деонтології та навчальних дисциплін лінгвістичного й психолого-педагогічного спрямування.

Аналіз результатів опитування експертів з різних галузей права, які мають значний стаж роботи, засвідчив низький рівень сформованості культури професійно-правового спілкування юристів зі стажем роботи до трьох років, що актуалізує нашу проблему і визначає необхідність обґрунтування методологічних засад, удосконалення змістового, розроблення спеціального методичного забезпечення навчального процесу правників з формування в них культури професійно-правового спілкування у процесі фахової підготовки.

Науково обґрунтовано модель формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки, котра поєднує методологічно-цільовий, змістово-процесуальний та діагностично-результативний блоки, які разом із своїми структурними компонентами складають систему, котра сприяла досягненню позитивного результату з формування КППС, що доведено шляхом її впровадження у фахову підготовку юристів на формувальному етапі педагогічного експерименту.

Упровадження експериментальної моделі формування КППС в майбутніх юристів у процес фахової підготовки студентів ЕГ на основі загальнопедагогічних і специфічних принципів навчання; з використанням комунікативного, особистісно зорієнтованого, компетентнісного, діяльнісного, аксіологічного підходів; шляхом створення відповідних педагогічних умов, уведення спецкурсу «Культура професійно-правового спілкування юриста», використання інтерактивних інформаційних технологій сприяло динамічним змінам кожного з компонентів структури КППС майбутніх юристів. В експериментальній групі досконалого рівня сформованості КППС досягли 34,50% студентів (у КГ - 18, 14 %), володіють нею на достатньому рівні 40% в ЕГ (у КГ – 29,83%). Показник низького рівня в ЕГ знизився до 25,00 % (у КГ залишився без особливих змін – 52, 02%). Ці результати не зазнали суттєвих

змін у студентів контрольної групи, в якій не проводилась цілеспрямована діяльність викладачів і студентів з формування культури професійно-правового спілкування, в якій була традиційною організація навчального процесу з використанням класичних методів і засобів навчання.

Таким чином, результати проведеного дослідження доводять ефективність упровадження експериментальної моделі формування культури професійно-правового спілкування у фахову підготовку майбутніх юристів.

У процесі проведення дисертаційного дослідження було підготовлено, на основі отриманих результатів уточнено й розширено та опубліковано «Методичні рекомендації з формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки».

Проведене дисертаційне дослідження не претендує на вичерпне вивчення проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки. Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробленні на основі платформи MOODLE методичного, змістового й діагностичного забезпечення професійно та комунікативно спрямованих навчальних курсів фахової підготовки правників; у ґрунтовній роботі із систематизації та класифікації юридичної термінології відповідно до галузей правничої діяльності, в розширенні навичок роботи студентів із процесуальними документами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Інформаційна система «Конкурс». Режим доступу: <http://www.vstup.info>
2. Багрій В. Н. Формування професійних умінь майбутніх соціальних педагогів у процесі педагогічної практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Багрій В. Н. – Вінниця, 2010. – 20 с.
3. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології / Ф. С. Бацевич. – Львів: Львівський університет ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
4. Братченко С.Л. Межличностной диалог и его основные атрибуты // Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В.Г.Щур. – М.: Смысл, 1997. – С.201-222.
5. Глушаниця Н. В. Формування іншомовної професійно-комунікативної компетентності майбутніх бакалаврів з авіоніки у процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Глушаниця Н. В. – Київ, 2013. – 20 с.
6. Гришанова Н.А. Развитие компетентности специалистов как важнейшее направление реформирования профессионального образования // Квалиметрия в образовании: Методология и практика: Материалы X симпозиума/ / Под. ред. Н.А. Селезневой и А.И. Субетто. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2002. – Кн. 6. – 178 с.
7. Косянова О. М. Формирование профессиональной коммуникативной компетентности студентов как один из факторов устойчивого формирования системы профессионального образования: дис. докт. пед. наук: 13.00.02 / Косянова О. М. – М., 2008. – 524 с.
8. Лісовий М. І. Формування професійного мовлення майбутніх медичних працівників у вищих медичних навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Лісовий М. І. – Вінниця, 2006. – 20 с.

9. Логутіна Н. В. Формування готовності до професійного іншомовного спілкування у майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Логутіна Н. В. – Вінниця, 2006. – 20 с.

10. Назаренко Н. С. Формування комунікативної компетентності майбутніх документознавців у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 "Теорія і методика професійної освіти" / Назаренко Н. С. – К., 2008. – 20 с.

11. Патронова И. А. Развитие профессиональной компетентности руководителей дошкольных образовательных учреждений в процессе повышения квалификации: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Патронова И. А. – Орел, 2006. – 219 с.

12. Солодовник Т. О. Педагогічне спілкування в освітньому середовищі технічного ВНЗ / Педагогіка формування творчої особистості у вищій та загальноосвітній школах / Т. О. Солодовник. // збірник наукових праць. – 2012. – №25. – С. 468–473.

13. Черевко В. П. Формування комунікативної компетентності майбутнього менеджера у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09 "Теорія навчання" / Черевко В. П. – Київ, 2001. – 20 с.

14. Шостаківська Н. М. Аналіз результатів експериментального дослідження формування професійної компетентності майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій / Н. М. Шостаківська. // Науковий вісник. Чернівецький університет: зб. наук. пр., 2013. – Вип. 642. – С. 208-210.

15. Барановська Л. В. Теоретико-методичні основи навчання професійного спілкування студентів вищого аграрного навчального закладу: дис. докт. пед. наук: 13.00.04 / Барановська Л. В. – К., 2004. – 586 с.

16. Корниенко В. А. Эффективность использования персональных инновационных коммуникативных каналов общения в профессиональной деятельности / В. А. Корниенко // Науч. и техн. б-ки, 2012. – № 12, - С. 33 – 39.

17. Леонтьев А. А. Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии: избранные психолого-педагогические труды / А.А. Леонтьев.– М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж: Модек, 2004. – 536 с.

18. Сковородников А. П. О формировании речевой культуры студента высшего учебного заведения: (в аспекте компетентностного подхода) / А.П. Сковородников, Г.А. Копнина // Мир науки, культуры и образования. 2008. – № 4(11). – С. 30-34.

19. Савенкова Л. О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління: монографія / Л. О. Савенкова. – К.: КНЕУ, 2005. – 212 с.

20. Цимбалюк І. М. Психологія спілкування: навч. посібник / І. М. Цимбалюк. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 304 с.

21. Чайка Г.Л. Культура ділового спілкування менеджера: навч. посібник / Г. Л. Чайка.– К.: Знання, 2005. – 442 с.

22. Аврамцев В. В. Профессиональное общение в деятельности юриста: учебн. пособие / В. В. Аврамцев. – Нижний Новгород: «Общество «Интелсервис», 2000. – 78 с.

23. Биочинский И.В. Современные психолого-педагогические технологии в профессиональной подготовке будущих специалистов ОВД: учебно-методическое пособие / И. В. Биочинский, Л. Н. Иванова. – Нижний Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2005. – 77 с.

24. Бовдир О. С. Роль комунікативної культури у професіях юристів / О. С. Бовдир // Педагогічний альманах. – 2010. – Вип. 5. – С. 104-110.

25. Горлинский И. В. Педагогическая система непрерывного профессионального образования в учебных заведениях МВД России и пути ее развития/ И.В.Горлинский.– М.: Академия МВД России, 1999. – 288 с.

26. Жалинский А.Э. Введение в специальность "Юриспруденция". Профессиональная деятельность юриста: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Проспект, 2009. – 368 с.

27. Кожем'яко Н. В. Комунікативна компетентність майбутнього фахівця юридичної галузі як педагогічна проблема / Н. В. Кожем'яко // Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво Луцького національного технічного університету. – 2011. – № 5. – С. 136–141.

28. Кучерявий А. О. Управління самостійною навчальною діяльністю майбутніх юристів : монографія / А. О. Кучерявий. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2014. – 344 с.

29. Нимагулина Е. Н. Педагогические условия формирования профессиональной компетентности юриста по направлению подготовки «Международные отношения»: дис. канд. пед. наук : 13.00.08 / Нимагулина Е.Н. – Стерлитамак, 2014. – 238 с.

30. Пермінова В. А. Визначення особливостей професійно-орієнтованої підготовки майбутніх бакалаврів права / В. А. Пермінова. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 108.2.

31. Половнева Е.Ю. Подготовка будущего юриста к профилактике профессиональных рисков: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Половнева Елена Юрьевна. – Чита, 2011. – 277 с.

32. Пономарьов О.С. Модель спеціаліста як джерело вибору та обґрунтування змісту професійної освіти: Текст лекції. / Пономарьов О.С. – Харків: НТУ „ХПІ”, 2006. – 58 с.

33. Руколянська Н. В. Формування професійної культури та правничої етики майбутніх юристів / Н. В. Руколянська // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. – 2015. – Вип. 41. – С. 279-286.

34. Чернобай О. Л. Розвиток комунікативної компетентності юриста на епохах його професійного становлення / О. Л. Чернобай // Вісник

Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. – 2015. – № 825. – С. 241-246.

35. Бандурка О.М., Юридична деонтологія: підручник / О.М Бандурка, О.Ф. Скакун .– Харків: НУВС, 2002. – 336 с.

36. Бризгалов І. В. Юридична деонтологія: короткий курс лекцій / І. В. Бризгалов. – 3-тє вид., стереотип. – К.: МАУП, 2003. – 48 с.

37. Бойко Ю. Ю. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Бойко Ю. Ю. – К., 2008. – 21 с.

38. Денищик О. І. Формування моральної культури як складової професійної підготовки майбутніх юристів: дис. канд. пед. наук: 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Денищик О. І. – Хмельницький, 2010. – 253 с.

39. Котикова О. М. Варіативність змісту та структури практико-зорієнтованої психолого-педагогічної підготовки майбутніх юристів / О. М. Котикова // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер.: Психолого-педагогічні науки. – 2012. – № 5. – С. 177-183.

40. Насіленко Л. А. Формування психологічної готовності майбутніх юристів до професійної діяльності : дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Насіленко Л. А. – К., 2015. – 337 с.

41. Прохоренко О. О. Психологічні засади розвитку правової свідомості майбутніх юристів: дис. канд. псих. наук: 19.00.01 / Прохоренко О. О. – К., 2013. – 252 с.

42. Савіщенко В. М. Удосконалення організаційно-правових засад науково-методичного забезпечення у сфері освіти та науки / В. М. Савіщенко // *Evropsky politicky a pravni diskurz.* – 2015. – Vol. 2, Iss. 1. – С. 279-284. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evrpol_2015_2_1_44

43. Яворська Г. Х. Соціально-професійна зрілість курсантів вищих закладів освіти МВС України: монографія / Г. Х. Яворська; АПН України.

Институт педагогики і психології професійної освіти. – О.: ПЛАСКЕ ЗАТ, 2005.– 405 с.

44. Ануфриенко А. А. Профессионально-политическая культура юриста: философско-правовая категория: монография / А. А. Ануфриенко. – Луганск: «Элтон-2», 2008. – 196 с.

45. Сливка С. С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект) / С. С.Сливка. – Львів: Світ, 2000. – 336 с.

46. Чупринський Б. О. Філософсько-правові аспекти формування професійної культури майбутніх юристів: монографія / Б. О. Чупринський. – Луцьк: ФОП Захарчук В. В., 2012. – 144 с.

47. Барковський В. П. Формування комунікативної культури у майбутніх працівників кримінальної міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 "Теорія та методика професійної освіти" / Барковський В. П. – Хмельницький, 2003. – 20 с.

48. Білоножко А. В. Соціально-психологічні чинники становлення комунікативної культури майбутнього юриста в процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / Білоножко А. В. – К., 2008 . – 21 с.

49. Казміренко Л. І. Формування психологічної готовності працівників органів внутрішніх справ до дій в екстремальних ситуаціях затримання озброєного злочинця : наук.-практ. посіб. / Л. І. Казміренко, В. П. Казміренко, Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, В. В. Юсупов, О. К. Черновський; ред.: В. В. Коваленко; Нац. акад. внутр. справ. – К. : Рута, 2013. – 95 с.

50. Рижиков В.С. Методика формування економічної культури у процесі підготовки майбутніх юристів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Рижиков В. С. – Луганськ, 2006. – 20 с.

51. Розіна Н. В. Формування соціально-правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників у позанавчальній діяльності / Н. В. Розіна // Професійно-технічна освіта. – 2015. – № 4. – С. 38.

52. Смульська А. В. Формування акмеологічної культури майбутніх правознавців у навчально-виховному процесі класичного університету: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Смульська А.В. – Харків, 2013. – 22с.

53. Ценко М.Б., Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів / М. Б. Ценко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Харків: Право, 2014. – № 4 (23). – 360 с.

54. Барановська Л.В. Навчання студентів професійного спілкування: монографія / Л.В. Барановська. – Біла Церква: БДАУ, 2002. – 256 с.

55. Губаева Т.В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности: монография / Т.В. Губаева. – 2-е изд., пересмотр. – М.: Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2014. – 176 с.

56. Саражинська І. А. Формування моральних цінностей як складової професійної компетентності юриста / І. А. Саражинська // Нові технології навчання: наук.-метод. зб., 2010. – № 66. – С. 164–169.

57. Біленчук П.Д. Правова деонтологія: підруч. для вищ. навч. закладів / П. Д. Біленчук, С. С. Сливка; за ред.: П. Д. Біленчук; Акад. праці і соц. відносин, Федер. проф. спілок України, Львів. ін-т внутр. справ та ін. – К.: Атіка, 1999. – 319 с.

58. Кожем'яко Н. В. Формування комунікативної компетентності майбутніх молодших спеціалістів з правознавства у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. В. Кожем'яко. – К., 2015. – 19 с.

59. Каламаж Р. В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Р. В. Каламаж. – К., 2010. – 45 с.

60. Кацавець Р.С. Мова у професії юриста: підручник / Р.С. Кацавець. – 2-ге видання. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 304 с.

61. Проект «Концепції вдосконалення правничої (юридичної) освіти для фахової підготовки правника відповідно до європейських стандартів вищої освіти та правничої професії» від 14.09.2016 р. Режим доступу: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/Legal_Education_Reform_Concept_09_09_2016_DRAFT.pdf

62. Алексеев, С. С., Яковлев В. Ф. О модели юриста и обучении в юридических вузах / С. С. Алексеев, В. Ф. Яковлев // Правоведение. – 1976. – № 4. – С. 73 – 81.

63. Хміль Ф. І. Ділове спілкування / Ф. І. Хміль. – К.: «Академвидав», 2004. – 280 с.

64. Костриця Н. М. Методика навчання студентів спілкування в управлінській діяльності: навчальний посібник / Н. М. Костриця, В. І. Свистун В. В Ягупов. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 272 с.

65. Зотова-Садило О. Ю. Професійне ділове спілкування: науково-методичні підходи: навчально-методичний посібник [Рекомендований до друку Міністерством освіти і науки України (Лист від 15.05.12 № г/11-6799)]. – Кривий Ріг, 2013. – 230 с.

66. Бичок А. В. Формування культури професійного спілкування майбутніх фахівців міжнародного бізнесу і менеджменту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / А. В. Бичок. – Тернопіль, 2010. – 22 с.

67. Биконя О. П. Особливості навчання ділової англійської мови студентів економічних спеціальностей / О. П. Биконя // Вісник КНЛУ. – Серія: Педагогіка та психологія. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2011. – Вип. 20. – С. 150 – 157.

68. Сура Н. А. Навчання студентів університету професійно орієнтованого спілкування іноземною мовою : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. А. Сура. – Луганськ, 2005. – 20 с.

69. Логутіна Н. В. Педагогічні умови формування готовності до професійного іншомовного спілкування у майбутніх менеджерів зовнішньоекономічної діяльності / Н. В. Логутіна // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. – 2007. – № 18-19. – С. 281-288.

70. Печенізький В. П. Активне соціально-психологічне навчання компетентності у спілкуванні керівників військових колективів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 20.02.02 «Військова педагогіка та психологія» / В. П. Печенізький. – Хмельницький, 2000. – 19 с.

71. Мисечко О. В. Педагогічна технологія формування вмінь службового спілкування у майбутніх офіцерів-прикордонників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. В. Мисечко. – Хмельницький, 2006. – 20 с.

72. Ярошук І. Д. Підготовка майбутніх економістів до професійного спілкування у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / І. Д. Ярошук. – Тернопіль, 2010. – 22 с.

73. Рембач О. О. Формування культури ділового спілкування майбутніх міжнародників-аналітиків у ВНЗ: дис. канд. пед. наук : 13.00.04 / О. О. Рембач. – Вінниця, 2005. – 369 с.

74. The Routledge handbook of language and professional communication / edited by Vijay Bhatia and Stephen Bremner. New York, NY: Routledge, 2014 XXVII. – 584 p.

75. Rhonda Breit. Professional communication: legal and ethical issues / Rhonda Breit. 2nd edition., XXXVI. – Chatswood, New South Wales Lexis Nexis Butter worths, 2011. – 504 p.

76. Barry Thatcher. Intercultural Rhetoric and Professional Communication: Technological Advances and Organizational Behavior / Barry Thatcher. – Hershey, PA: IGIGlobal, 2012. – 417 p.

77. Топорнин Б. Н. Высшее юридическое образование в России: проблемы развития / Б. Н. Топорнин. – М.: РАН, Институт государства и права. Академический правовой ун-т., 1996. – 32 с.
78. Алексеев С. С. Введение в юридическую специальность / С. С. Алексеев. – М.: Юрид. Лит., 1976. – 256 с.
79. Иванов В. Н. Профессия – юрист: справочник для абитуриентов и студентов учебных заведений юридического профиля. – М.: Ось-89, 1998. – 208 с.
80. Ситников С. А. Формирование ключевых компетенций будущих юристов: дисс. канд. пед. наук: 13.00.08 / Ситников Станислав Александрович. – Киров, 2010. – 167 с.
81. Шевцов С. О. Формування професійно психологічної компетентності у працівників правоохоронних органів України як складової професійної підготовки. Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К.: ПК «Типографія від «А» до «Я», 2015. – № 2 (24) . – 203 с.
82. Кучеренко Н. Л. Психологічні особливості формування правосвідомості майбутніх фахівців-юристів [V Международная научно-практическая Интернет-конференция «АЛЬЯНС НАУК: УЧЕНЫЙ УЧЕНОМУ» (20 марта 2009 г.) Кучеренко Н. Л. Міжгалузевий інститут управління, м. Київ. – Режим доступу: http://www.confcontact.com/2009_03_18/pe1_kusherenko.php
83. Жеругов Р.Т. Формирование основ профессионального правосознания студентов-юристов в процессе изучения общеправовых дисциплин / Жеругов Р.Т. - Ученые записки. Актуальные проблемы права в современном российском обществе. Материалы международной научно-практической конференции «Модернизация экономики и общества в России в XXI веке» (16 февраля 2012 года, Москва, НОУ ВПО «СФГА»). Вып. 28 / Под науч. Ред.: Грачев В.В. – М.: НОУ ВПО «СФГА», 2012. – 188 с.
84. Гребеньков Г. В. Юридична етика: навчальний посібник / Г. В. Гребеньков, Фіолевський Д. П. – 3-тє видання. – К.: Алерта, 2007. – 211 с.
85. Юридическая этика: учебник для вузов / А. С. Кобликов. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2014. – 176 с.

86. Таварткіладзе Н. М. Етичні основи діяльності адвоката-захисника: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.10 «Судоустрій; прокуратура та адвокатура» / Н. М. Таварткіладзе. – Одеса: Одес. Нац. Юрид. Акад., 2003. – 20 с.

87. Липська Л. В. Методика підготовки майбутніх правознавців до використання інформаційних технологій у професійній діяльності. Zbiórraportównaukowych. Konferencji Międzynarodwe j Naukowo-Praktycznej “Pedagogika. Artuale naukowe problemy. Rozpatrzenie, decyzja, praktyka”. - Warszawa: Wydawca: Sp.z.o.o “Diamondtradingtour”, 2015. – С.26-31.

88. Ивакина Н. Н. Языковая подготовка юристов / Н. Н. Ивакина // Правоведение. – 1985. – № 1. – С. 48 – 51.

89. Баркалова О. И. Взаимосвязь устной и письменной речи в гражданском судебном процессе // Российская юстиция . – 2001. – № 7. – С. 70.

90. Артамонова Л. С. English for Professional Communication in Law. Problem Solving: учебное пособие / ред.: Л. С. Артамонова .– М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 247 с.

91. Тягнирядно Є. В. Формування риторичних умінь у майбутніх правників у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Є. В. Тягнирядно. – Хмельницький, 2008. – 20 с.

92. Усманова Е.Ф. Речевая коммуникация в юридической практике : дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Усманова Елена Фанильевна . – Саранск, 2005. – 188 с.

93. Агаева А.В. Формирование коммуникативной готовности к профессиональной деятельности студентов-юристов в вузе: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Агаева Альбина Владимировна. – Орел, 2013. – 216 с.

94. Худойкина Т.В., Усманова Е.Ф. Усманова Е.Ф., Худойкина Т.В. Речевая коммуникация юриста: Progr. и метод, материал по курсу / МГУ им. Н.П. Огарева. - Саранск: Тип. «Крас. Окт.», 2004. - 28 с.

95. Бандурка О. М. Основи психології і педагогіки: підручник / О. М. Бандурка, В. О. Тюріна, О. І. Федоренко. – Харків : Вид-во Нац. Ун-ту внутр. справ, 2003. – 336 с.

96. Joan B. Kessler, The Lawyer's Intercultural Communication Problems with Clients from Diverse Cultures, 9 Nw. J. Int'l L. & Bus. 64 (1988). <http://scholarlycommons.law.northwestern.edu/njilb/vol9/iss1/8>

97. Кожем'яко Н. В. Особливості діяльності фахівця юридичного профілю / Н. В. Кожем'яко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка. – 2011.– № 4. – С. 95–101.

98. Ануфрієв М. І. Професіографічна характеристика основних видів діяльності в органах внутрішніх справ України (кваліфікаційні характеристики професій, професіограми спеціальностей) / М. І. Ануфрієв, Ю.Б. Ірхін, М.Н. Курко, Т. В. Нещерет та ін.. : [довідник]. – К.: МВС України; КІВС, 2003. – 80 с.

99. Молоканова А. В. Профессионально-психологические качества следователя и их развитие в высшем образовательном учреждении МВД России: автореф. дисс. канд. психол. наук: 19.00.06 «Юридическая психология» / А.В. Молоканова. – М., 2000. – 23 с.

100. Скрыбін О. М. Розвиток професійно-важливих якостей у курсантів ВНЗ МВС України – майбутніх працівників карного розшуку / О. М. Скрыбін // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наукових статей. Юридичні науки. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2010. – 232 с.

101. Аграновская Е.В. О понятии и компонентах правовой культуры личности // Право и правотворчество: Вопросы теории. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1982. – С. 76-83.

102. Алексеев С.С. Право и правовая культура в советском обществе. – М.: Прогресс, 1990. – 210 с.

103. Кудрявцев В. Н., Современная социология права: учебник / Казимирчук В. П., Кудрявцев В. Н. – М.: Юристь, 1995. – 297 с.

104. Ромашов Р. А., Шукшина Е. Г. Правовая культура и правовой нигилизм в молодежной среде // История государства и права. – М.: Юрист, 2006, № 2. – С. 2-8.

105. Венгеров А. Б. Теория государства и права. 3-е издание. – М.: Юриспруденция, 2000. – 528 с.

106. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект / Ю. М. Грошевий // Університетські наукові записки. – 2005. – № 4. – С. 248-255.

107. М. Козюбра «Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна». Збірник наукових статей, К.: Дух і літера, 2013. – 608 с.

108. Костенко О. Юридична наука, освіта і правове виховання у механізмі забезпечення правопорядку (в контексті соціально-натуралістичної юриспруденції) // Держава і право у світлі сучасної юридичної науки. Збірник наукових праць на пошану академіка Ю. С. Шемшученка. К.: Юридична література, 2010. – С. 388 - 400.

109. Ликас А. Л. Культура правосуддя / А. Л. Ликас. – М.: Юридическая литература, 1990. – 176 с.

110. Макушев П. В. Проблеми виховання та самовиховання правової культури майбутніх юристів / П. В. Макушев // Науковий вісник НАВС України. – № 1. – К., 2000. – С. 156-160.

111. Орзіх М. П.: Біографічна довідка // Орзіх М. П. Особистість і право: Монографія. – Одеса: Юридична література, 2005. – 258 с.

112. Філософія права: проблеми і підходи. Навчальний посібник для студентів спеціальності “Правознавство” / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима, О. В. Грищук, Т. І. Дудаш, Т. І. Пашук, С. П. Рабінович, Л. В. Яромол, Ю. І. Анохін. За загальною редакцією П. М. Рабіновича. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, юридичний факультет, Лабораторія дослідження теоретичних проблем прав людини, 2005. – 332 с.

113. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей / А. Р. Ратинов. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
114. Соколов Н. Я. Профессиональные навыки юриста. Опыт практического обучения / Н. Я. Соколов. – М.: Дело, 2001. – 415 с.
115. Скакун О. Ф. Юридична деонтологія: підручник / О. Ф. Скакун. – Харків: Еспада, 2008. – 400 с.
116. Темченко В. І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики) / В. І. Темченко. – К.: Авангард, 2001. – 188 с.
117. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / С. Д. Гусарев. – К., 2007. – 35 с.
118. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг // Общение - компетентность – тренинг: Избранные труды. – М.: Смысл, 2007. – С. 375 – 594.
119. Циганій С. О. Доцільність наукового дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки / С. О. Циганій // Нові технології навчання: зб. наук.–раць. – Вінниця-Київ: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України; Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки, 2014. – № 83. – С.270-275.
120. Циганій С. О. Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки як педагогічна проблема / С. О. Циганій // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. праць. – К.: НАУ, 2014. – Вип. 5(1). – С. 132 – 136.
121. Циганій С. О. Культура професійно-правового спілкування як проблема освіти майбутніх юристів / С. О. Циганій // Освітні інновації:

філософія, психологія, педагогіка: міжнародна наук.-практ. конф., 3 грудня 2014 р.: тези доп. – Суми, 2014. – С. 199-202.

122. Циганій С. О. Деякі аспекти проблематики формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки та шляхи подолання. Всеукраїнська науково-практична конференція до Дня науки «Інновації в юридичній освіті», 21 травня 2015 р.: тези доп. – К., 2015. – С. 254-256.

123. Леонтьев А. А. Педагогическое общение / А. А. Леонтьев. – М.: Знание, 1979. – 47 с.

124. Ягупов В. В. Військова психологія: підручник / В. В. Ягупов. – К.: Тандем, 2004. – 656 с.

125. Трофімов Ю. Л. Психологія: підручник / Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2001. – 560 с.

126. Дубравська Д. М. Основи психології: навчальний посібник / Д. М. Дубравська. – Львів: Світ, 2001. – 580 с.

127. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник / В. В. Москаленко. – К.: Центр навч. літератури, 2005. – 624 с.

128. Панок В. Г. Основи практичної психології: підручник / В. Г. Панок, Т. М. Титаренко та ін. – К.: Либідь, 2003. – 536 с.

129. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений. – М.: Политиздат, 1988. – 315 с.

130. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.

131. Приходько Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник: навчальний посібник / Ю. О. Приходько., В. І. Юрченко. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

132. Палеха Ю. І. Етика ділових відносин: навчальний посібник / Ю. І. Палеха. – К.: Кондор, 2008. – 356 с.

133. Прищак М. Д. Ділове спілкування: навч. посібник. / Прищак М. Д., Залюбівська О. Б., Слободянюк О. М.– Вінниця : ВНТУ, 2015. – 128 с.

134. Радомський І.П. Професійне спілкування в юридичній діяльності / І.П. Радомський// Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук.праць. – Київ: ІВЦ “Політехніка”, 2006. – № 2(17). – С. 30 – 134.

135. Ромащенко І.В. Професійне спілкування як стратегічний напрям реформування освіти в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://intkonf.org/kandpednauk-romaschenko-iv-profesiynne-spilkuvannya-yak-strategichniy-napryam-reformuvannya-osviti-v-ukrayini/>

136. Шевчук С. В., Клименко І.В. Українська мова за професійним спрямуванням: підручник. – 2-ге вид., виправ. і доповнене. / С. В. Шевчук, І. В. Клименко. – К.: Алерта, 2011. – 696 с.

137. Берестенко О. Г. Б Культура професійного спілкування : навч.-метод. посіб. для студ. ден. та заоч. форм навчання всіх спец. гума-ніт. профілю / О. Г. Берестенко ; Держ. закл. „Луган. нац. ун- т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ іме- ні Тараса Шевченка”, 2013. – 299 с.

138. Бороздина Г. В. Психология делового общения / Г. В. Бороздина – М. : Просвещение, 2000. – 224 с.

139. Волкова Н. П. Професійно-педагогічні комунікації : навч. посіб. / Н. П. Волкова. – К. : Академія, 2006. – 256 с.

140. Столяренко Л. Д. Психология делового общения и управления : учебник / Л. Д. Столяренко. – Изд. 5-е. – Ростов-н/Д. :Феникс, 2006. – 416 с.

141. Казанина Т. В. Формирование умений профессионального общения как условие успешности профессиональной деятельности юриста : дис. канд. пед наук : 13.00.08 / Казанина Т. В. – Владивосток, 2001. – 192 с.

142. Васильев В. Л. Юридическая психология : учебник для студ. высш. учеб. заведений, обуч. по спец. "Юриспруденция" / В. Л. Васильев. – 5-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2008. – 656 с.

143. Артемов А.Ю. Психологія професійного спілкування юристів. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ua-referat.com/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%BA%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%8E%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%96%D0%B2

144. Василенко В.А., Тимофєєва А.Ю. Характеристики професійного спілкування у сфері юридичної діяльності // Materiály VIII mezinárodní vědecko – praktická konference «Dnyvědy - 2012». - Díl 51. - Filologickévědy: Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o. - 88 stran. – С. 52-56.

145. Артикуца Н. В. Мова права і юридична термінологія: навчальний посібник / Н. В. Артикуца. – К.: Стилос, 2004.– 277 с.

146. Харченко І. І. Термінологічна компетентність як обов'язковий складник мовно-професійної культури майбутніх юристів / І. І. Харченко // Термінологічний вісник. – 2013. – Вип. 2(2). – С. 176-180. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2013_2\(2\)__32](http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2013_2(2)__32)

147. Калита О. П. Мова як раціональна дія в системі формування комунікативної компетентності юриста [Електронний ресурс] / О.П. Калита: Електронне фахове видання “Народна освіта” / О. П. Калита. – 2012. – № 19. – Режим доступу: <http://narodnaosvita.kiev.ua>.

148. Гусарєв С.Д., Тихомиров О.Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) Навчальний посібник / С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров. К.: Знання, 2005.- 655 с.

149. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 330 с.

150. Васильев В. А. Юридическая психология. – М.: Юридическая литература, 1991. – 464 с.

151. Вербицкий А. А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение: монография / А. А. Вербицкий. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. – 75 с.
152. Вільна енциклопедія Вікіпедія. Теорія графів. Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F>
153. Алфімов Д. В. Структурно-змістовний контент поняття технології [Електронний ресурс] / Д. В. Алфімов. // Науковий вісник Донбасу. – 2011. – № 3. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2011_3_2
154. Sully James. Illusions: a psychological study – New York, Appleton.- 1881.- 425 p.
155. Глоссарий терминов по технологии образования.– Париж: ЮНЕСКО, 1986. – 124 с.
156. Чепіль М. М. Педагогічні технології: навчальний посібник / М. М. Чепіль, Н. З. Дудник. – К.: «Академвидав», 2012. – 224 с.
157. Прокопенко І. Ф. Педагогічна технологія: навчальний посібник. / І. Ф. Прокопенко, В. І. Євдокимов. – Харків: Основа, 1995. – 105 с.
158. Цыганій С.А. К вопросу о сущности культуры профессионально-правового общения юриста / С. А. Цыганій // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2015. Ч. II. - № 01 (72) . – С.144-148.
159. Барановська Л.В., Циганій С.О. Культура мови як складова культури професійно-правового спілкування працівників юридичної галузі. Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. – К.:НАУ, 2015. Вип. 1(6) – С.23-26.
160. Циганій С.О. Професійна підготовка поліцейських в Україні та зарубіжних країнах. VI Міжнародна науково-практична конференція, «Правова реформа в сучасних умовах: досягнення і перспективи», 26 лютого 2016р.: тези доп. – К., 2016. – С.376-378.

161. Боднарчук С., Масюк В. Инновационный подход к оплате юридических услуг или за что платят адвокатам? / Вестник Одесской адвокатуры. Одесса, 2011. - №4. – 50 с.

162. Івашкевич І. В. Структура професійної компетентності юриста / І. В. Івашкевич. // Технології розвитку інтелекту. - 2016. - Т. 2, № 2. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_2_12

163. Федорчук О. С. Формування у майбутніх правознавців професійного застосування інформаційно-комунікаційних технологій: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 / Федорчук Ольга Степанівна. – К., 2009. – 22 с.

164. Бовдир О. С. Формування комунікативної культури студентів юридичних спеціальностей у процесі вивчення гуманітарних дисциплін: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Бовдир Олена Сергіївна. – Херсон, 2012. – 21 с.

165. Самохина Н. В. Формирование речевой компетентности студента-юриста в образовательном процессе вуза: дис. канд. пед. наук : 13.00.01 / Самохина Наталия Викторовна. Воронеж, 2010. – 200 с.

166. Притуленко І. В. Формування у майбутніх молодших спеціалістів з права професійних умінь з логічного структурування професійної інформації: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / І. В. Притуленко. – Х., 2013. – 20 с.

167. Каверін О.В. Формування психологічної готовності до охорони громадського порядку курсантів вищих навчальних закладів МВС України: дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридична психологія» / Каверін Олександр Васильович. – К., 2009. – 218 с.

168. Василенко М. Є. Готовність студентів-юристів до професійної діяльності: науково-теоретичний аналіз / М.Є. Василенко // Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України. Серія: Психолого-педагогічні та філологічні науки. – Хмельницький:

Вид-во Нац. академії Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2012. – С. 26–28.

169. Іванова Н. Г. Формування індивідуальної концепції фахівця правоохоронних органів у процесі професійної підготовки / Н. Г. Іванова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПНУ. Проблеми загальної та педагогічної психології, т. XII, ч.7 2010 – С. 197–203.

170. Patrick Gardiner. Schopenhauer. Harmondsworth, Penguin Books. - 1971. – 320 p.

171. Вилюнас В. К. Психология развития мотивации.— СПб.: Речь, 2006.— 458 с.

172. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., Смысл, Академия, 2005.— 352 с.

173. Abraham H.Maslow. Motivation and personality.Reprinted from the English Edition by Harper & Row, Publishers 1954 – 395 p.

174. Роша А. Н. Профессиональная ориентация и профессиональный отбор в ОВД: учебное пособие / А. Н. Роша. – М.: Академия МВД СССР, 1989. – 210 с.

175. Рижиков В. С. Соціально-психологічний профіль та особистісні характеристики юриста як складові професіограми у професійній підготовці спеціаліста / В. С. Рижиков // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. – № 9 (196) . – 2010. – С. 249-258.

176. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці: навчальний посібник / Крушельницька Я. В. – К.: КНЕУ, 2000. – 232 с.

177. Глушаниця Н. Організація та проведення формувального експерименту (на прикладі формування іншомовної професійно-комунікативної компетентності майбутніх бакалаврів з авіоніки) / Н.В. Глушаниця // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського – Збірник наук. праць № 5-6. – Одеса: ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 2013. – С. 148 – 155.

178. Мурзіна О. А. Структура професійних ціннісних орієнтацій майбутніх юристів / О. А. Мурзіна // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Сер : Педагогічні науки. - 2015. - Вип. 1. - С. 160-167.

179. Парсонс Г. Человек в современном мире / Г. Парсонс. – М.: Прогресс, 1985. – 432 с.

180. Савіщенко В.М. Дослідження виявлення професійно значущих якостей юристів у практичній діяльності / В.М. Савіщенко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. пр. / редкол. Т.І. Сущенко (голов. ред.) та ін. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 46. – С. 128–135.

181. Денищак О. І. Критерії та показники рівнів сформованості моральної культури майбутніх юристів. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Педагогічні науки, 2014, Вип. 4. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2014_4_7

182. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура: учебное пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград. ВолГУ, 2000. – 52 с.

183. Жидовцева О. А. Структура та функції професійної правосвідомості / О. А. Жидовцева // Право і Безпека. - 2012. - № 1. - С. 13-17. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2012_1_4

184. Малєєв Д. В. Психологічні чинники розвитку професійної надійності працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.06 «Юридична психологія» / Д. В. Малєєв. - Харків, 2016. - 22 с.

185. Алексеев Н. Г. Проектирование условий развития рефлексивного мышления: автореф. дисс. для получения ученой степени докт. пед. наук. : 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Н. Г. Алексеев - М., 2002. - 48 с.

186. Шамов А. Н. Когнитивная парадигма в обучении лексической стороне иноязычной речи : Монография / А. Н. Шамов. - Н. Новгород : НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2009. - 242 с.

187. Хуторской А. В. Инновации в образовании: человекообразный ракурс : сб. науч. тр. / под ред. А. В.Хуторского. – М.: ЦДО «Эйдос», 2009. – 220 с.
188. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія. Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. – К.: Либідь, 2004. – 576 с.
189. Циганій С.О. Структура професійно-правового спілкування як основа формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів / С.О. Циганій // VI Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців», 21–22 квітня 2015 р.: тези доп. – Х., 2015.- С. 134-135.
190. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. Б 40 посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько - К.: Центр учбової літератури, 2009. - 208 с.
191. Дьомін А. І. Системний підхід до навчання студентів вищого аграрного закладу освіти професійному вербальному спілкуванню / А. І. Дьомін, Л. В. Барановська // Наука і сучасність. – 2000. – Вип. 1.– Ч. 2. – С. 54 –63.
192. Коджаспиров А. Ю. Педагогический словарь / А. Ю. Коджаспиров, Г. М. Коджаспирова. – М.: Academia, 2000. – 173 с.
193. Кузьмина Н. В. Методы системного педагогического исследования: учеб.пособ. / Н. В. Кузьмина. – Л.: ЛГУ, 1980. – 172 с.
194. Мойсеюк Н. Є. Педагогічний процес як система. Педагогіка: навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. – [2-ге вид.]. – К., 1999. – С. 76.
195. Семеног О. М. Система професійної підготовки майбутніх учителів української мови та літератури (в умовах педагогічного університету) : дис. доктора пед. наук : 13.00.04 / Семеног Олена Миколаївна. – К., 2006. – 560 с.
196. Бондаренко А. Ф. Методика оценки и прогнозирования психологического развития ситуаций межличностного взаимодействия / А. Ф. Бондаренко // Психотерапия. - 2010, № 7.- С.53-65.
197. Брудный А. А. Наука понимать. / А. А. Брудный.- Б.: Фонд "Сорос — Кыргызстан",1996. — 324 с.

198. Бодалев А.А. Психология общения. – М.: Издательство “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – 256 с.
199. Петровський А. В. Особистість. Діяльність. Колектив. - М.: Политиздат, 1982. - 255 с.
200. Семиченко В. А. Психология общения: Модул. курс (лекции, практ. занятия, задания для самостоят. работы) для преподавателей и студентов / В. А. Семиченко. - 2-е вид. - К.: Магістр-S, 1998. - 152 с.
201. Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. — Издательство "Лабиринт", М., 1999. — 352 с.
202. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т. II / Под ред. А. А. Бодалева и др. - М.: Педагогика, 1980. - 288 с.
203. Балл Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы. - К.: Основа, 2006. – 408 с.
204. Леонтьев Д.А. Методика изучения ценностных ориентации. - М.: "СМЫСЛ", 1992. - 17 с.
205. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. Питер: Издательство, 2002, - 720 с.
206. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М., 1980. – 335 с.
207. Андреева Г. М. Социальная психология : учебник [для студентов фак. Психологии ун-тов] / Галина Михайловна Андреева. - М: Изд-во Моск. ун-та, 1980. - 416 с.
208. Вікторова Л. В. Сучасні підходи та інноваційні тенденції у викладанні іноземних мов професійного спрямування / Л. В. Вікторова // Наукові записки [Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова]. Серія : Педагогічні та історичні науки. - 2013. - Вип. 109. - С. 22-28.
209. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении: Кн. для учителя. —М.: Просвещение, 1987.— 190 с.
210. Кручек В. А. Структурні компоненти професійного мовлення майбутніх соціальних педагогів / В. А. Кручек, С. В. Климчук // Науковий вісник

Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Педагогіка, психологія, філософія. - 2012. - Вип. 175(3). - С. 99-106.

211. Лісовий М.І. Культура професійного мовлення: Навчальний посібник. – Вінниця: Нова книга, 2010. – 176 с.

212. Михайлюк В.О. Михайлюк В. О. Українська мова професійного спілкування: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. О. Михайлюк ; Миколаївський держ. аграрний ун-т. - К. : ВД "Професіонал", 2005. - 496 с.

213. Пентилюк М. Теоретичні орієнтири сучасної української лінгводидактики / М. Пентилюк // Вісник Луганськ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2010. – № 22 (209). – Ч. II. – С. 12–21.

214. Барановська Л. В. Педагогіка та психологія вищої школи: навч. посібн. / Л. В. Барановська. – К.: НАУ, 2015. – 291 с.

215. Russell L. Ackoff, Daniel Greenberg. Turning Learning Right Side Up: Putting Education Back on Track. Pearson Prentice Hall, 2008 г. – 224 p.

216. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. / С. У. Гончаренко. – К. :Либідь, 1997. – 376 с.

217. Порохня Л. А. Особливості використання системного підходу до професійної підготовки майбутнього вчителя / Л. А. Порохня // Педагогічний альманах. – 2010. – Вип. 6. – С. 122.

218. Горбунова Л. С. Мислення в інтеграційній культурі: імперативи та можливості освіти / Л. С. Горбунова // Нова парадигма. – 2007. – Вип. 65. – Ч.1. – С. 246–252.

219. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання. - К., 1998. - 204с.

220. Іванченко Є. А. Теоретичні основи системи інтегративної професійної підготовки майбутніх економістів: монографія / Є. А. Іванченко. – Одеса: Поліграф, 2009. – 400 с.

221. Тарнопольський О. Б. Концепція та структура підручника з англійської мови професійного спрямування для студентів факультетів психології /О. Б. Тарнопольський // Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі: зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 14. – С. 216–224.

222. Денищич Т. Лінгводидактичні засади розвитку комунікативних умінь і навичок майбутніх фахівців з історії й політології / Т. Денищич // Вісник Луганськ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2011. – № 15 (226). – Ч. III. – С. 103–109.
223. Чебышев П. Л. Полное собрание сочинений П.Л. Чебышева : [В 5 томах] / П.Л. Чебышев ; АН СССР. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1944–1951. - Т. 5. Прочие сочинения. Биографические материалы. – 1951. – 474 с.
224. Загвязинский, В. И. Теория обучения: совр. интерпретация: учебное пособие для пед. вузов по спец. «Педагогика и психология» / В.И.Загвязинский.-3-е изд.,испр.-М.: Академия, 2006.-192 с.
225. Гриценко, Л.И. Теория и практика обучения: интегративный подход: учеб. пос. для студ. высш. учеб. зав. / Л.И.Гриценко. – М.: Академия, 2008. – 240 с.
226. Даниел Б. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.: Academia, 1999. – 956 с.
227. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність: Підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. — 2-ге вид., доітов. і переробл. — К.: Вицашк., 2004. — 422 с.
228. Ситаров, В.А. Дидактика: учеб. пособие для студ. высш. пед.учеб. завед./ В. А.Ситаров. – М.: Академия, 2002. – С. 216- 244.
229. Гуманізація та гуманітаризація професійної освіти: Науково–методичний збірник / Ред. кол.: І. А. Зязюн, В. О. Зайчук, В. М. Доній, Н. Г. Ничкало, І. Л. Лікарчук, Є. М. Судаков. – К., 1995. – 160 с.
230. Педагогика как наука и как учебный предмет: Тез. докл. междунар. науч.–практ. конф. (26—28 сентября 2000 г.). Ч. I. Тула: Изд–во Тул. гос. пед. ун–та, 2000. - 271 с.
231. Розвиток особистості в полікультурному освітньому просторі. Збірка матеріалів Міжнародного конгресу – IV Слов'янські педагогічні читання. – Черкаси: Вид–во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2005. – 338 с.
232. Dieter Euler. Germany's dual vocational training system: a model for other countries? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.bertelsmann->

stiftung.de/fileadmin/files/BSt/Publikationen/GrauePublikationen/GP_Germanys_dual_vocational_training_system.pdf.

233. Le boom des formations en alternance. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.leparisien.fr/seine-et-marne/le-boom-des-formationen-en-alternance-09-07-2005-2006110150.php>.

234. Dual Vocational Education and Training in Austria, Germany, Liechtenstein and Switzerland. Режим доступу: [Електронний ресурс] http://www.dcdualvet.org/wp-content/uploads/Dual-VET-Comparative-Study_Full-Study.pdf.

235. Циганій С. О. Методологія формування культури професійно-правового спілкування у майбутніх юристів у процесі фахової підготовки / С.О. Циганій// Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Збірник наукових праць: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 12(55). – Ч.2. - Рівне-Київ: Міленіум, 2015. – С.393-401.

236. Циганій С. О. Основні принципи формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки / С. О. Циганій //Проблеми освіти: наук.-метод.зб./ Інститут модернізації змісту освіти МОН України. – Київ, 2016. – Вип.86. – С.524-532.

237. Ермушова Я. В. Педагогическая компетентность будущих юристов: сущность, критерии, уровни сформированности / Я. В. Ермушова// "Теория и практика общественного развития", №1/2013. – С.209-211.

238. Крысин Л. П. Современный словарь иностранных слов. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2012. - 416 с

239. Терещук Г. В. Основи педагогічних досліджень / Г. В. Терещук, В. К. Сидоренко. – Ольштин: WSiE NWP, 2010. – 328 с.

240. Иванова Г. Критериальная база современного воспитания [Электронный ресурс] / Г. П. Иванова. – URL: www.web-local.rudn.ru

241. Маркова А.К. Психологические критерии и ступени профессионализма учителя / А.К. Маркова // Педагогіка. – 1995. – № 6. – С. 55-63.

242. Кручек В.А., Васюк О.В. Критерії та показники сформованості культури педагогічної взаємодії / В. А. Кручек, О. В. Васюк// Вісник Національного Черкаського університету, Серія «Педагогічні науки», Випуск 203. Частина I. - 2011. - С.99-104.

243. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям / С. У. Гончаренко – К.-Вінниця, 2008. – 278 с.

244. Ингенкамп К. Педагогическая диагностика / К. Ингенкамп –М.: Просвещение, 1991. – 244 с.

245. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике / Кыверялг А. А. – Таллин: «Валгус», 1980. – 334 с.

246. Кузьмина Н. В. Методы исследования педагогической деятельности / Н. В. Кузьмина – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. – 114 с.

247. Пермінова В. А. Критерії, рівні, показники підготовки бакалаврів права до творчої діяльності / В. А. Пермінова // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. - 2015. - Вип. 124. - С. 196-199.

248. Тягнирядно Є. В. Формування риторичних умінь у майбутніх правників у процесі професійної підготовки : автореф. дис ... канд. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Є.В. Тягнирядно. – Хмельницький, - 2008. – 22 с.

249. Савчин М. В. Педагогічна психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин. – К. : Академвидав, 2007. – 424 с.

250. Погоріла С.Г. Професійно-педагогічна підготовка магістрів з економіки і підприємництва у вищому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / С. Г. Погоріла. – К., 2014. – 20 с.

251. Петренко Н. В. Формування професійно-етичної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. В. Петренко; Хмельниц. нац. ун-т. - Хмельницький, 2011. - 20 с

252. Сидоренко Е. В. Тренинг коммуникативной компетентности в деловом взаимодействии. – С-Пб.: Речь, 2002. – 208 с.

253. Марченко Ю. Г. Показники і критерії сформованості комунікативної компетентності майбутніх юристів. Режим доступу: http://ps.stateuniversity.ks.ua/file/issue_49/63.pdf

254. Решетник С. М. Критерии, показатели и уровни сформированности готовности будущих офицеров внутренних войск Министерства внутренних дел Украины в служебной деятельности / С. М. Решетник // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», No2(8), 2013. - С. 217-223

255. Павлютенков Є. М. Моделювання в системі освіти (у схемах і таблицях) / Є.М. Павлютенков. – Х.: Вид.група «Основа», 2008. – 128 с.

256. Циганій С. О. Критерії та показники сформованості культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів / С. О. Циганій // International Scientific-Practical Conference Actual questions and problems of development of social sciences: Conference Proceedings, June 28-30. Kielce: Holy Cross University, p.35-38.

257. Христинченко Н. П. Адміністративно-правові та організаційні засади підготовки юристів / Н. П. Христинченко // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 445–451.

258. Рекомендація Rec (2004)4 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про роль Європейської конвенції з прав людини в університетській освіті та професійній підготовці № 994_573, від 12.05.2004 Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_573

259. Словник-довідник з професійної педагогіки / [ред.-упоряд. А. В. Семенова]. – Одеса: Пальміра, 2006. – 272 с.

260. Воробйова Є. В. Педагогічні умови формування індивідуального стилю професійної діяльності майбутніх менеджерів адміністративної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / Є. В. Воробйова. – Вінниця, 2010. - 20 с.

261. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій: навчальний посібник / О.М.Пехота. – К.: В-во А.С.К., 2003.- 240 с.
262. Дурманенко О. Теоретичний аналіз поняття “педагогічні умови” в контексті моніторингу виховної роботи у вищому навчальному закладі / О. Дурманенко// Молодь і ринок №7 (90), 2012. - С.135-138.
263. Тверезовська Н. Сутність та зміст поняття "педагогічні умови" / Н. Тверезовська, Л. Філіппова // Нова пед. думка. - 2009. - № 3. - С. 90-92.
264. Полякова Г.П. Організаційно-педагогічні умови вдосконалення іншомовної комунікативної підготовки майбутніх юристів // Наукові записки. – Вип. 141, ч.1. –Кіровоград, 2015. – С. 73-76.
265. Калита О. П. Формування комунікативної компетентності майбутніх юристів засобами проектних технологій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О. П. Калита. – К., 2011. – 20 с.
266. Рибачук А. В. Застосування педагогічних технологій у процесі фахової підготовки майбутніх юристів: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Рибачук Анна Володимирівна. – Вінниця, 2010. – 187 с.
267. Савіщенко В. М. Педагогічні умови формування професійно значущих якостей майбутнього юриста в навчально-виховний процес: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Савіщенко Вікторія Миколаївна. – Запоріжжя, 2008. – 255 с.
268. Пелипчук С. М. Педагогічні умови формування суб'єктності майбутніх юристів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Пелипчук Світлана Михайлівна. - К., 2006. - 239 с.
269. Освітні технології: Навч.- метод. посіб. / О. М. Пехота, А. З. Кіктенко, О. М. Любарська та ін.; За заг. ред. О. М. Пехоти. - К.: А.С.К. 2001.- 256 с.
270. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. – М., 1991. – С.389
271. Леонтьев А.А. Психология общения / А.А. Леонтьев. - Ставрополь: Изд-во СГУ, 2008. – 409 с.

272. Ананьев Б.Г. Избранные труды по психологии. В двух томах. Том 2. Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. – 288 с.
273. Чернілевський Д. В. Методологія наукової діяльності : навч. посіб. для студ. ВНЗ / Д. В. Чернілевський, О. Є. Антонова, Л. В. Барановська, О. В. Вознюк, О. А. Дубасенюк; ред.: Д. В. Чернілевський; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини "Україна", Акад. міжнар. співробітництва з креатив. педагогіки. - Вид. 2-ге, допов. - К.; Вінниця : АМСКП, 2010. - 483 с.
274. Булах І. П. Становлення психологічної структури учбової діяльності в системі розвивального навчання : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. П. Булах. - Харків, 2008. - 20 с.
275. Полюк В. С. Методологічні засади методики загальновійськової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому навчальному закладі / В. С. Полюк. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України, 2015. Вип. 2. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2015_2_14
276. Підласий І. П. Практична педагогіка або три технології: Інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти / І. П. Підласий. – К.: Слово, 2004. - 616 с.
277. Сікорський П. І. Збірник наукових праць. Т. 4. Вища освіта / П. І. Сікорський. - Л., 2009. - 300 с.
278. Ягупов В. В. Інформаційно-аналітичне управління освітніми системами : посібник / В. В. Ягупов, Т. В. Волкова, Д. О. Закатнов, Л. В. Нестерова, Н. О. Величко, І. В. Гириловська, Л. А. Майборода, І. М. Савченко; ред.: Т. В. Волкова; НАПН України, Ін-т проф.-техн. освіти. - К. : Пед. думка, 2012. - 175 с.
279. Алексюк А. М. Технологія навчання : 75-річчю від дня заснування УДАВГ присвячується / А. М. Алексюк, В. І. Бабич, Б. В. Білецький, В. О. Гнеушев, С. М. Гончаров, Ю. П. Євресенко, Е. А. Зінь, Р. А. Кизима, С. М. Ковальов, В. Кривцов; ред.: Е. О. Сухарев. - Рівне, 1997. - 82 с.

280. Лихачов Б.Т. Педагогіка: Курс лекцій / Учб. посібник для студентів педагог, навч. закладів і слухачів ІПК і ФПК. - 4-е вид., Перераб. і доп. - М.: Юрайт, 2001. - 607с.
281. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : навч. посіб. / Н. Є. Мойсеюк. - 5.вид., доп. і перероб. - К.: 2007. - 656 с.
282. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. / М. М. Фіцула. - 2-ге вид., допов. - К. : Академвидав, 2014. - 454 с.
283. Безносюк О. О. Моніторинг якості освіти / О. О. Безносюк // Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - 2016. - Вип. 52. - С. 165-172.
284. Делікатний К. Г. Оцінка знань як органічна частина процесу навчання/ К. Г. Делікатний // Радянська школа. – 1989. - №5.- С. 44-50.
285. Джулай Л. І. Контроль знань студентів: психолого-педагогічні проблеми та їх вирішення дидактичними засобами / Л. І. Джулай // Педагогіка і психологія проф. освіти. - 2009. - № 3. - С. 138-144.
286. Кузьмина Н.В. Понятие «педагогической системы» и критерии ее оценки // Методы системного педагогического исследования / под ред. Н.В. Кузьминой. - М.: Народное образование, 2002. - С. 11.
287. Реан А. А., Бордовская Н. В., Розум С. И. Психология и педагогика. - СПб.: Питер, 2002. — 432 с.
288. Якунин В.А. Педагогическая психология: Учеб. пособие - 2-е изд. – СПб.: Изд-во В.А. Михайлова, 2000. – 349 с.
289. Robert Frager, James Fadiman. Personality and Personal Growth. Pearson Prentice Hall, 2005 - 477 p.
290. Johann Friedrich Herbart. Principales oeuvres pédagogiques (pédagogie générale, esquisse de leçons pédagogiques, aphorismes et extraits divers) Material description : XV-400 p. Edition : Lille : au siège des Facultés, 1894. - 400 p.
291. Craig A. P. How cultural differences shape the reception of knowledge: a psychology of learning and teaching for democratic societies. - Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 2007. – 286 p.

292. Alain Lieury. Manuel de psychologie de l'éducation et de la formation. Editeur : Dunod; Édition : Ed. rev. et corr (8 septembre 1997) - 415 p.
293. Власова О. І. Педагогічна психологія: навч. посібник — К.: Либідь, 2005. - 400 с.
294. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Педагогічна психологія. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 168 с.
295. Яворська Ж. Ділові ігри та їх роль у підготовці сучасних фахівців // Вісник Львівського Університету. – 2005. – Вип. 19. - С. 241–246.
296. Павленко В.В. Методи проблемного навчання / В.В. Павленко // Нові технології навчання: наук.-пед. зб. // Інститут інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки, Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. – Київ, 2014. – Вип.81 (спецвипуск). – С. 75-79.
297. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи). – К.: Грамота, 2003. – 216 с.
298. Кларин М.В. Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования игры и дискуссии. – Рига, «Эксперимент», 2007. – 327с.
299. Уголовный процесс: Методические указания по проведению деловых игр / Новосиб. гос. аграр. ун-т. – Новосибирск, 2010. – 20 с.
300. Эльконин Д. Б. Психология игры. — 2-е изд. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. — 360 с.
301. Вільна енциклопедія Вікіпедія. Мудл. Режим доступу: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Moodle>
302. Осадча К. П., Осадчий В. В. Організаційні проблеми впровадження системи управління курсами у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців з інформаційних технологій. Режим доступу: <http://2013.moodlemoot.in.ua/course/view.php?id=24&lang=ru>
303. Циганій С. О. Педагогічні умови формування умінь професійного спілкування в процесі навчання у ВНЗ / С. О. Циганій// Вісник Національного

авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія: зб. наук. пр. – К.:НАУ, 2015 – Вип. 2(7). - С.136-144.

304. Циганій С.О. Педагогічні умови формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі вивчення кримінально-правових дисциплін / С. О. Циганій // Матеріали науково-практичної конференції «Сучасний підхід та шляхи вирішення актуальних питань з кримінально-правових дисциплін», Національний медичний університет ім.О.О.Богомольця– К., 2016.– С. 152-155.

305. Савельєв, А. Я. Модель формирования специалиста с высшим образованием на современном этапе / А. Я. Савельев, Л. Г. Семушина, В. С. Кагерманьян // Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования. – М., 2005. – Вып. 3. – 72 с.

306. Советский энциклопедический словарь / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – 4-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1988. – 1600 с.

307. Рудницька, О. П. Педагогіка загальна та мистецька : навч. посіб. / О. П. Рудницька. – К. : ТОВ «Інтерпроф», 2002. – 270 с.

308. Філософський енциклопедичний словник / [ред. В. І. Шинкарук]. – К. : Абрикос, 2002. – 392 с.

309. Теорія графів. Вільна енциклопедія Вікіпедія. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D0%B2

310. Циганій С.О. Модель формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки /С. О. Циганій // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». Вип. № 15, 2016. - С.124-131.

311. Закон України «Про вищу освіту». Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>

312. Tsiganii S. A state of the culture formation of a professional and legal communication of the future lawyers during the study of criminal law at universities / S. Tsiganii // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук.

Журнал / голов. ред. А. А. Сбруюва. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – № 7 (61) - Р.195-205.

313. Циганій С.О. Стан формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі вивчення дисциплін кримінального циклу / С.О. Циганій // Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання державотворення в Україні», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 20 травня 2016 р.: тези доп. – К.: 2016, С.64-66.

314. Подоляк Л.Г. Психологія вищої школи: Підруч. [для студ. ВНЗ] / Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. – [Вид. 2-е, доп. і перероб.] – К.: Каравела, 2008. – 351 с.

315. Мороз О.Г., Падалка О.С., Юрченко В.І. Педагогіка і психологія вищої школи: Навч. посібник. - К.: НПУ, 2003. – 267 с.

316. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник / А. І Кузьмінський. – К.: Знання, 2005. – 486 с.

317. Одегов Ю. Г., Руденко Г.Г., Апенько С.Н., Мерко А.І. Мотивація персоналу: Навчальний посібник. Практичні завдання (практикум). - М.: Видавництво «Альфа-Прес», 2010. – 640 с.

318. Джужа О.М., Кузнецов В.В., Осадчий В.І., Плугатир В.С. Кримінальне право України: Курс тестових завдань: Навчальний посібник / За заг. ред. д.ю.н., проф. В.І.Осадчого. – К.:, 2009. –243 с.

319. Реан А.А. Психология личности: социализация, поведение, общение / А.А. Реан. – СПб. : «Прайм-еврознак», 2004. – 416 с.

320. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. // Психологический журнал, 2003, Т. – 24, №5. – С.45-57.

321. Лузік Е.В., Мигович О.М. Основи математичного моделювання в психології. Кредитно-модульна система: навчальний посібник. – К.: НАУ, 2006. – 196 с.

322. Евтух М. Б. Математичне моделювання в психологічних та соціологічних дослідженнях: підручник / М. Б. Евтух, М. С. Кулик, Е. В. Лузік, Т. В. Ільїна. – К. : ТОВ «Інформаційні системи», 2012. – 428 с.

323. Белозубов А.В., Николаев Д.Г. Система дистанционного обучения Moodle: Учебно-методическое пособие. - СПб.: СПбГУ ИТМО, 2007. - 108 с.

324. Стеченко Д. М. Методологія наукових досліджень : підруч. – 2-ге вид., перероб. і доп. / Д. М. Стеченко, О. С. Чмир. – К.: Знання, 2007. – 317 с.

325. Циганій С.О. Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів під час фахової підготовки. Методичні рекомендації. – К.: НАУ, 2016. – 36 с.

ДОВІДКИ
ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ
ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Вадима Гетьмана»

03680, м.Київ, проспект Перемоги, 54/1. Тел. приймальної 456-50-55, факс (044) 226-25-73

01.02.2017 № 05.02-11/9

На № _____

Акт

упровадження результатів дисертаційного дослідження Циганій Світлани Олексіївни
«Формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у процесі
фахової підготовки» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за
спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Упродовж 2015-2016 рр. результати дисертаційного дослідження Циганій Світлани Олексіївни, присвяченого формуванню культури професійного спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки, було впроваджено в навчально-виховний процес з підготовки бакалаврів і магістрів за галуззю знань 08 «Право», спеціальністю 081 «Право» юридичного факультету Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана. Вони використовувались у навчанні студентів освітнього ступеня .

Науково-педагогічні працівники кафедр, які забезпечують фахово орієнтоване навчання бакалаврів та магістрів права, схвалили зміст «Методичних рекомендацій з формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів», розроблених автором дослідження, як таких, що сприяють створенню відповідних педагогічних умов, спрямування змісту навчання та його методичного забезпечення формуванню мотиваційної, ціннісної, когнітивно-діяльнісної та етичної складових професійної й комунікативної культури майбутніх правників. Вагомими для формування готовності магістрантів до реалізації службових функцій за відповідними юридичними спеціальностями є розроблений Циганій С.О. спецкурс «Культура професійно-правового спілкування юриста». Особливо актуальними є матеріали щодо форм та засобів мовленнєвої й психологічної взаємодії юристів з об'єктами їхньої професійної діяльності, а також етичних і моральних засад встановлення професійно-правового контакту, долання комунікативних бар'єрів та управління особистісними й службовими конфліктами.

Науково-педагогічними працівниками юридичного факультету впроваджено в процес оцінювання навчальних досягнень студентів елементи змішаного навчання, запропоновані дисертантом. Під час викладання навчальної дисципліни «Кримінальне право України» використовувалась система ситуативних завдань і завдань проблемного характеру, розроблена Циганій С.О із застосуванням платформи MOODLE.

Використання результатів дисертаційної роботи Циганій С.О. у навчальному процесі юридичного факультету сприяло підвищенню методичного та інформаційного рівнів науково-педагогічних працівників, посиленню мотивації студентів – майбутніх правників у виборі професії, збагаченню комунікативного ядра їхньої професійної компетентності. Це свідчить про наукову та методичну значущість результатів дослідження здобувача, які значною мірою вплинули на рівень організації педагогічного процесу та якість професійної підготовки майбутніх юристів, що підставило для рекомендації запровадження цих результатів у навчальний процес інших ВНЗ.

Перший проректор з науково-педагогічної та наукової роботи

Д.Г. Лук'яненко

025345

**КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Україна, м. Київ-03179,
вул. Львівська, 49
Тел. 424-64-88
Факс: 594-03-01
<http://www.kymu.edu.ua>
e-mail: info@kymu.edu.ua

**KYIV INTERNATIONAL
UNIVERSITY**

49, Lvivska str.
03179-Kyiv; Ukraine
Tel.: 424-64-88
Fax: 594-03-01
<http://www.kymu.edu.ua>
e-mail: info@kymu.edu.ua

Зп.01.17 № 075

Акт

упровадження результатів дисертаційного дослідження Циганій Світлани Олексіївни «Формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки» на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Результати дисертаційного дослідження Циганій Світлани Олексіївни з формування культури професійного спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки протягом 2015-2016, 2016-2017 н. р. було впроваджено у професійну підготовку студентів Київського міжнародного університету, які оволодівали за галуззю знань 08 Право спеціальності 081 Право.

На засіданнях кафедр юридичного інституту обговорювались методичні рекомендації з формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, які було розроблено автором під час проведення дисертаційного дослідження. Ознайомлення з ними сприяло вдосконаленню методологічного та методичного забезпечення формування юриста нової генерації, оскільки знанневий і діяльнісний підходи до навчання студентів стали поєднуватись із особистісно зорієнтованим і комунікативним, актуалізовано роль змішаного навчання (blended learning). Науково-педагогічні працівники факультету для вироблення професійно-комунікативних умінь студентів на заняттях практичного спрямування використовували інтерактивні (ділова гра, брейн-ринг, case-study, інтерв'ювання) та спеціальні комунікативні (Сократів діалог, правило Гомера, «Займи позицію», PRES-формула, «Дерево рішень») методи, що, своєю чергою, підвищувало рівень їхньої вмотивованості на оволодіння комунікативною складовою майбутньої професійної діяльності.

Для здійснення різних видів контролю навчальних досягнень студентів використовувалися елементи діагностичного інструментарію, дібраного та обґрунтованого автором дослідження для визначення рівнів сформованості культури професійно-правового спілкування. Важливим було використання різноманітних завдань і вправ з формування культури мовлення та термінологічної компетентності як складових загальної професійної культури юриста.

**НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО - НАУКОВИЙ
ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОГО НАВЧАННЯ**

03680, м Київ, пр. Космонавта Комарова,
Телефон/факс (+38 044) 406-73-49
e-mail: ipn@nau.edu.ua, <http://ipn.nau.edu.ua>

19.01.2017 № 16/07
На № _____ від _____

АКТ

**упровадження результатів дисертаційного дослідження
Циганій Світлани Олексіївни «Формування культури професійно-
правового спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки»
на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за
спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти**

Результати дисертаційного дослідження, Циганій Світлани Олексіївни, з формування культури професійного спілкування майбутніх юристів у процесі фахової підготовки протягом 2015-2016 рр. були впроваджені у професійну підготовку студентів Навчально-наукового інституту післядипломного навчання Національного авіаційного університету, які оволодівали за галуззю знань 08 «Право», спеціальністю 081 «Право».

Науково-педагогічні працівники, які забезпечують викладання професійно орієнтованих і спеціальних дисциплін, були ознайомлені з методичними рекомендаціями з формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів, розробленими автором під час проведення дисертаційного дослідження, що дозволило, значною мірою, актуалізувати комунікативний потенціал змісту цих курсів, і використовувати спеціальні комунікативні методи для формування умінь професійно-правового спілкування майбутніх фахівців юридичної галузі.

Удосконаленню організації навчального процесу та методики викладання в системі післядипломної освіти, сприяли також результати дисертаційного дослідження Циганій С.О. із застосування змішаного навчання (blended learning) під час викладання дисципліни «Кримінальне право України», розробленої з використанням платформи Moodle. Відповідно до загальнонаціональних напрямів інформатизації навчального процесу та конкретного досвіду з використання цього типу навчання, Циганій С.О. було прийнято рішення, щодо

розроблення в подальшому змістового й методичного забезпечення викладання інших дисциплін у Навчально-науковому інституті післядипломного навчання на платформі Moodle.

Автор дослідження, особисто працюючи зі слухачами Інституту, під час викладання фахових дисциплін майбутнім юристам, використовувала змістові й методичні складові розробленого експериментального курсу «Культура професійно-правового спілкування юриста», що сприяло розвитку їх комунікативних здібностей та формуванню термінологічної компетентності як складових загальної професійної культури юриста.

Упровадження результатів дисертаційного дослідження, Циганій Світлани Олексіївни, з формування культури професійно-правового спілкування майбутніх юристів у навчальний процес Навчально-наукового інституту післядипломного навчання Національного авіаційного університету сприяло модернізації змісту, методів і засобів формування фахівців, що суттєво вплинуло загалом на результати професійної підготовки майбутніх спеціалістів правничої галузі. Зазначене вище є підставою щодо рекомендації цих результатів для впровадження в педагогічний процес інших закладів освіти.

Директор Навчально-наукового
інституту післядипломного навчання
Національного авіаційного університету

О.А. Михальченко

УКРАЇНА

ДУБЛІКАТ

ДЕРЖАВНА СЛУЖБА ВЛАСНОСТІ УКРАЇНИ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ

СВІДОЦТВО
про реєстрацію авторського права на твір

№ 64999

Стаття "Доцільність наукового дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки"

(вид, назва твору)

Автор(и) **Циганій Світлана Олексіївна**
(повне ім'я, псевдонім (за наявності))

Твір оприлюднено **Опублікування: Циганій С.О. Доцільність наукового дослідження проблеми формування культури професійно-правового спілкування в майбутніх юристів у процесі фахової підготовки // Нові технології навчання. Матеріали VI Міжнародного семінару "Новітні педагогічні технології у світлі духовних цінностей європейської цивілізації". - 2014. - № 83. - с. 270-274.**
(відомості про факт і дату оприлюднення твору)

Дата реєстрації 21.04.2016

Голова Державної служби інтелектуальної власності України
В.о. Голови А.А. Малиш

ЗМІСТ СПЕЦКУРСУ «КУЛЬТУРА ПРОФЕСІЙНО-ПРАВОВОГО СПІЛКУВАННЯ ЮРИСТІВ»

Тематичний план

№	Назва теми	Обсяг навчальних занять (год.)				
		Всього	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота	Індивідуальні заняття
1	2	3	4	5	6	7
Змістовий модуль № 1 «Професійно-правове спілкування: сутність, ознаки, інноваційні технології, засоби. Комунікативний портрет і комунікативна акмеограма фахівця»						
1.1	Професійно-правова мова. Функції мови: Основні типи мовної культури					
1.2	Поняття культури мовлення. Основні аспекти культури мови.					
1.3	Культура сучасного україномовного професійно-ділового спілкування: загальне поняття, основні характеристики та складові.					
1.4	Професійно-ділове спілкування як соціокультурний феномен. Поняття культури, комунікативної культури, культури професійно-ділового спілкування.					
1.5	Рівні культури професійно-ділового спілкування: інтернаціональний, національний, міжкорпоративний, корпоративний, міжособистісний, особистісний					
1.6	Різноманітність культурних практик. Основні типи і форми мовноповедінкових (вербальних і невербальних) проявів комунікативної культури у сфері професійно-ділового співробітництва: універсальне і специфічне; гармонія і конкуренція.					
1.7	Норми професійно-ділового мовлення: лексичні, граматичні, стилістичні та ін					
1.8	Загальні вимоги, що пред'являються до службової інформації (офіційність, регламентованість, актуальність, аргументованість, достатність (повнота)).					
1.9	Основні стратегії комунікативної поведінки в сфері професійно-ділового спілкування (міжособистісний, міжкорпоративний, інтернаціональний рівні): цілі, типи, різновиди та умови реалізації.					
1.10	Мовні стратегії та засоби створення сприятливого психологічного клімату. Облік особистісних, соціальних та ін. Характеристик учасників професійно-ділової комунікації.					
1.11	Мовні дистанції і табу. Compliment в професійно-правовому спілкуванні.					

1.12	Особистісні та професійні комунікативні якості правника. Комунікативна акмеограма правознавця.					
1.13	Культура професійно-ділового спілкування юриста як умова професійної успішності та конкурентоспроможності.					
	Домашнє завдання					
	Усього за змістовим модулем № 1					
Змістовий модуль № 2 «Способи переконання»						
2.1	Класифікація способів переконання щодо характеру аудиторії: універсальні і неуніверсальні (контекстуальні).					
2.2	Способи універсальної аргументації: емпірична аргументація, теоретична аргументація. Способи теоретичної аргументації: логічна аргументація, системна аргументація, принципова перевірюваність і принципова опровержиміе, умова сумісності, методологічна аргументація					
2.3	Структура сучасної науки про мовленнєвий вплив. Способи мовної дії: доведення, переконання, вмовляння, навіювання, прохання, наказ, примус.					
2.4	Фактори мовного впливу: зовнішність говорити, дотримання комунікативної норми, встановлення контакту зі співрозмовником, погляд, фізична поведінка під час промови, голос, стиль спілкування, організація простору спілкування, зміст промови, мовне оформлення і т.д.					
2.5	Комунікативна позиція. Прийоми посилення комунікативної позиції.					
2.6	Мовний вплив і маніпулювання. Шляхи подолання мовної агресії.					
	Домашнє завдання					
	Усього за змістовим модулем №2					
Змістовий модуль №3 «Види усного спілкування за професійним спрямуванням. Публічні виступи»						
3.1	Основні жанри усних професійно-правових інтеракцій і їх характеристики: конференція, допит, розмова з клієнтом, підсудним тощо					
3.2	Умови успішної усної професійно-ділової комунікації. Основні вимоги до усного мовлення юриста: точність і ясність, стислість, конкретність, правильність, нормативність, логічність, аргументованість, стандартність мовних формулювань.					
3.3	Вербальні та невербальні (мова міміки і жестів, паузи, темп і тембр мови тощо) засоби усного професійно-правового спілкування.					
3.4	Презентація. Види презентацій в професійній діяльності юриста (зовнішні, внутрішні, які просувають, інформаційні, публічні, камерні).					

3.5	Конфлікти у професійній взаємодії: умови виникнення, мовні стратегії і засоби їх попередження та подолання.					
	Домашнє завдання					
	Усього за змістовим модулем №3					
Змістовий модуль 4 «Письмова професійно-правова мова юриста. Інноваційні технології професійно-комунікативної взаємодії».						
4.1	Сутність і основні ознаки сучасної письмовій професійно-ділової комунікації.					
4.2	Жанри письмовій професійної комунікації в юриспруденції. Позов, договори, клопотання, протокол: структура, лексичні, граматичні, стилістичні особливості.					
4.3	Усне опитування клієнта: лексико-термінологічні відповідності, правила, принципи, прийоми міжстильових трансформацій, фіксація даних					
4.4	Основні жанри сучасного професійно-ділового Інтернет-спілкування (Інтернет-форуми, «комп'ютерні» ділові повідомлення, сповіщення, звітна документація, діалогічне / полілогічну Інтернет-спілкування в режимі on-line), sms-листування та інші сучасні опосередковані жанри професійно-ділової комунікації). Електронне документознавство в сучасному правознавстві.					
4.5	Проблеми нормативності і толерантності інноваційних інформаційно-комунікаційних технологій професійно-правової взаємодії. Поняття про «нетикет».					
	Домашнє завдання					
	Усього за змістовим модулем №4					
	Усього за навчальною дисципліною	108	17	17	72	2

Шановні студенти!
Просимо Вас відповісти на запитання

1. Вкажіть курс, на якому Ви навчаєтесь _____
2. Вкажіть спеціальність, якою Ви оволодіваєте _____
3. Просимо Вас оцінити необхідність зазначених нижче знань та вмінь професійно-правового спілкування за трибальною шкалою з урахуванням ступеня необхідності в процесі практичної діяльності:
3 - «в юридичній діяльності вкрай необхідні»
2 - «в юридичній діяльності бажані»,
1 – «в юридичній діяльності не завадить»,
0 - «юристу не потрібно».

Знання	оцінка				
психологічні характеристики особистості і колективу	0	1	2	3	Інше
фактори ефективності та оптимізації професійного спілкування	0	1	2	3	Інше
можливі шляхи (способи) вирішення конфліктних ситуацій у професійній діяльності юриста	0	1	2	3	Інше
поняття етикету, його роль в професійному спілкуванні, особливості етикету юриста, його основні норми і функції	0	1	2	3	Інше
Вміння	Оцінка				
<i>Інформаційні вміння</i>					
знайти інформацію	0	1	2	3	Інше
виділити головне в повідомленні	0	1	2	3	Інше
знайти аргументи	0	1	2	3	Інше
сформулювати питання та відповідь	0	1	2	3	Інше
зробити висновок	0	1	2	3	Інше
висловлюватись ясно, грамотно і виразно	0	1	2	3	Інше
володіти голосом	0	1	2	3	Інше
використовувати невербальні засоби спілкування	0	1	2	3	Інше
<i>Перцептивні вміння</i>					
оцінити свій стан в момент спілкування	0	1	2	3	Інше
вловити настрій співрозмовника	0	1	2	3	Інше
передбачити відповідну реакцію партнера	0	1	2	3	Інше
визначити, як умови (час, місце) сприяють або заважають спілкуванню	0	1	2	3	Інше
стримувати емоції	0	1	2	3	Інше
<i>Інтерактивні вміння</i>					
встановити контакт із співрозмовником	0	1	2	3	Інше
підтримувати контакт у процесі спілкування	0	1	2	3	Інше
переконати співрозмовника	0	1	2	3	Інше
формулювати розпорядження	0	1	2	3	Інше
піддати позицію співрозмовника аргументованій критиці	0	1	2	3	Інше
організувати групове вирішення проблеми	0	1	2	3	Інше
<i>Загальноправові вміння</i>					
знання норм права	0	1	2	3	Інше
Оперування юридичною термінологією	0	1	2	3	Інше
Володіння основами ораторського мистецтва	0	1	2	3	Інше

складати процесуальні документи	0	1	2	3	Інше
<i>Спеціалізовані юридичні вміння</i>					
використовувати різні форми документів (в залежності від виду юридичної діяльності)	0	1	2	3	Інше
вкладання необхідного змісту у формулювання	0	1	2	3	Інше
робити акценти в залежності від позиції	0	1	2	3	інше
володіння медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією	0	1	2	3	Інше
вміння говорити абстрактно	0	1	2	3	Інше
вміння висловлюватись чітко, по суті	0	1	2	3	Інше
знання процедур (судові засідання, форми укладення договорів, проведення оперативно-розшукових дій, експертиз)	0	1	2	3	Інше
навички	Оцінка				
Психологічної експрес діагностики особливостей особистості громадян	0	1	2	3	Інше
Ефективного спілкування	0	1	2	3	Інше
Вирішення конфліктних ситуацій, що виникають у професійній діяльності	0	1	2	3	Інше
Оцінки своїх вчинків і вчинків оточуючих з точки зору норм етики і моралі	0	1	2	3	Інше
Поведінки в колективі та спілкування з громадянами відповідно до норм етикету	0	1	2	3	Інше
Психологічного (правомірного) впливу на особистість.	0	1	2	3	Інше

4. Який зміст Ви вкладаєте в поняття «культура професійно-правового спілкування»?

5. Якими засобами формується культура професійно-правового спілкування:

- 1) засобами змісту навчання за фахом;
- 2) засобами змісту дисциплін соціально-гуманітарного циклу;
- 3) у процесі участі в професійно-практичній діяльності;
- 4) під час повсякденного спілкування;
- 5) Ваш варіант _____

Дякуємо за участь в опитуванні!

Шановні студенти!**Просимо Вас відповісти на деякі питання:**

1. Вкажіть курс, на якому Ви навчаєтесь _____

2. Вкажіть спеціальність, за якою навчаєтесь _____

3. Просимо Вас оцінити свій рівень сформованості професійно-правового спілкування за трибальною шкалою з урахуванням ступеня володіння.**3 - «досконало володію»****2 - «достатній рівень»,****1 – «слабкий рівень володіння»,****0 - «не володію».**

Знання	Оцінка				
психологічні характеристики особистості і колективу	0	1	2	3	Інше
фактори ефективності та оптимізації професійного спілкування	0	1	2	3	Інше
можливі шляхи (способи) вирішення конфліктних ситуацій у професійній діяльності юриста	0	1	2	3	Інше
поняття етикету, його роль в професійному спілкуванні, особливості етикету юриста, його основні норми і функції	0	1	2	3	Інше
Вміння	Оцінка				
<i>Інформаційні вміння</i>					
знайти інформацію	0	1	2	3	Інше
виділити головне в повідомленні	0	1	2	3	Інше
знайти аргументи	0	1	2	3	Інше
сформулювати питання та відповідь	0	1	2	3	Інше
зробити висновок	0	1	2	3	Інше
висловлюватись ясно, грамотно і виразно	0	1	2	3	Інше
володіти голосом	0	1	2	3	Інше
використовувати невербальні засоби спілкування	0	1	2	3	Інше
<i>Перцептивні вміння</i>					
оцінити свій стан в момент спілкування	0	1	2	3	Інше
вловити настрій співрозмовника	0	1	2	3	Інше
передбачити відповідну реакцію партнера	0	1	2	3	Інше
визначити, як умови (час, місце) сприяють або заважають спілкуванню	0	1	2	3	Інше
стримувати емоції	0	1	2	3	Інше
<i>Інтерактивні вміння</i>					
встановити контакт із співрозмовником	0	1	2	3	Інше
підтримувати контакт у процесі	0	1	2	3	Інше

спілкування					
переконати співрозмовника	0	1	2	3	Інше
формулювати розпорядження	0	1	2	3	Інше
піддати позицію співрозмовника аргументованій критиці	0	1	2	3	Інше
організувати групове вирішення проблеми	0	1	2	3	Інше
<i>Загальноправові вміння</i>					
знання норм права	0	1	2	3	Інше
Оперування юридичною термінологією	0	1	2	3	Інше
Володіння основами ораторського мистецтва	0	1	2	3	Інше
складати процесуальні документи	0	1	2	3	Інше
<i>Спеціалізовані юридичні вміння</i>					
використовувати різні форми документів (в залежності від виду юридичної діяльності)	0	1	2	3	Інше
вкладання необхідного змісту у формулювання	0	1	2	3	Інше
робити акценти в залежності від позиції	0	1	2	3	інше
володіння медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією	0	1	2	3	Інше
вміння говорити абстрактно	0	1	2	3	Інше
вміння висловлюватись чітко, по суті	0	1	2	3	Інше
знання процедур (судові засідання, форми укладення договорів, проведення оперативно-розшукових дій, експертиз)	0	1	2	3	Інше
Навички	Оцінка				
Психологічної експрес діагностики особливостей особистості громадян	0	1	2	3	Інше
Ефективного спілкування	0	1	2	3	Інше
Вирішення конфліктних ситуацій, що виникають у професійній діяльності	0	1	2	3	Інше
Оцінки своїх вчинків і вчинків оточуючих з точки зору норм етики і моралі	0	1	2	3	Інше
Поведінки в колективі та спілкування з громадянами відповідно до норм етикету	0	1	2	3	Інше
Психологічного (правомірного) впливу на особистість.	0	1	2	3	Інше

Дякуємо за участь у опитуванні!

Шановні юристи!**Просимо Вас відповісти на деякі питання:****Вкажіть ВНЗ, в якому Ви навчались** _____**Вкажіть спеціальність, за якою навчались** _____**Вкажіть напрям Вашої професійної діяльності** _____**Вкажіть Ваш вік** _____**Вкажіть Ваш стаж роботи в юридичній діяльності** _____**Просимо Вас оцінити запропоновані складові культури професійно-правового спілкування юриста трибальною шкалою з урахуванням ступеня необхідності в процесі практичної діяльності:****3 - «в юридичній діяльності вкрай необхідно»****2 - «в юридичній діяльності бажано»,****1 – «в юридичній діяльності не завадить»,****0 - «юристу не потрібно».**

Знання	оцінка				
психологічні характеристики особистості і колективу	0	1	2	3	інше
фактори ефективності та оптимізації професійного спілкування	0	1	2	3	інше
можливі шляхи (способи) розв'язання конфліктних ситуацій у професійній діяльності юриста;	0	1	2	3	інше
поняття етикету, його роль в професійному спілкуванні, особливості етикету юриста, його основні норми і функції	0	1	2	3	інше
Вміння	оцінка				
<i>Інформаційні вміння</i>					
знайти інформацію	0	1	2	3	інше
виділити головне в повідомленні	0	1	2	3	інше
знайти аргументи	0	1	2	3	інше
сформулювати питання та відповідь	0	1	2	3	інше
зробити висновок	0	1	2	3	інше
висловлюватись ясно, грамотно і виразно	0	1	2	3	інше
володіти голосом	0	1	2	3	інше
використовувати невербальні засоби спілкування	0	1	2	3	інше
<i>Перцептивні вміння</i>					
оцінити свій стан в момент спілкування	0	1	2	3	інше
вловити настрої співрозмовника	0	1	2	3	інше
передбачити відповідну реакцію партнера	0	1	2	3	інше
визначити, як умови (час, місце) сприяють або заважають спілкуванню	0	1	2	3	інше
стримувати емоції	0	1	2	3	інше
<i>Інтерактивні вміння</i>					
встановити контакт з співрозмовником	0	1	2	3	інше
підтримувати контакт в ході спілкування	0	1	2	3	інше
переконати співрозмовника	0	1	2	3	інше
формулювати розпорядження	0	1	2	3	інше
піддати позицію співрозмовника аргументній критиці	0	1	2	3	інше
організувати групове рішення проблеми	0	1	2	3	інше
<i>Загально-правові вміння</i>					
знання норм права	0	1	2	3	інше
оперувати юридичною термінологією	0	1	2	3	інше
володіти основами ораторського мистецтва	0	1	2	3	інше
складати процесуальні документи	0	1	2	3	інше
<i>Спеціалізовані юридичні вміння</i>					
знання форм документів (в залежності від виду юридичної діяльності)	0	1	2	3	інше
вкладання необхідного змісту у формулювання	0	1	2	3	інше
робити акценти в залежності від позиції	0	1	2	3	інше

володіння медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією	0	1	2	3	інше
вміння говорити абстрактно	0	1	2	3	інше
вміння висловлюватись чітко, по суті	0	1	2	3	інше
знання процедур (судові засідання, форми укладення договорів, проведення оперативно-розшукових дій, експертиз)	0	1	2	3	інше
навички	оцінка				
Психологічної експрес діагностики особливостей особистості громадян;	0	1	2	3	інше
Ефективного спілкування;	0	1	2	3	інше
Вирішення конфліктних ситуацій, що виникають у професійній діяльності;	0	1	2	3	інше
Оцінки своїх вчинків і вчинків оточуючих з точки зору норм етики і моралі	0	1	2	3	інше
Поведінки в колективі та спілкування з громадянами відповідно до норм етикету;	0	1	2	3	інше
Психологічного (правомірного) впливу на особистість.	0	1	2	3	інше

Дякуємо за участь!

Шановні юристи!

Просимо Вас відповісти на деякі питання:

Вкажіть ВНЗ, в якому Ви навчались _____

Вкажіть спеціальність, за якою навчались _____

Вкажіть напрям Вашої професійної діяльності _____

Вкажіть Ваш вік _____

Вкажіть Ваш стаж роботи в юридичній діяльності _____

Просимо Вас оцінити рівень сформованості культури професійно-правового спілкування у молодих фахівців з досвідом роботи за фахом до 3-х років трибальною шкалою.

3 - «досконало володіють»

2 - «достатній рівень»,

1 - «слабкий рівень володіння»,

0 - «не володіють».

Знання	оцінка				
психологічні характеристики особистості і колективу	0	1	2	3	інше
фактори ефективності та оптимізації професійного спілкування	0	1	2	3	інше
можливі шляхи (способи) розв'язання конфліктних ситуацій у професійній діяльності юриста;	0	1	2	3	інше
поняття етикету, його роль в професійному спілкуванні, особливості етикету юриста, його основні норми і функції	0	1	2	3	інше
Вміння	оцінка				
<i>Інформаційні вміння</i>					
знайти інформацію	0	1	2	3	інше
виділити головне в повідомленні	0	1	2	3	інше
знайти аргументи	0	1	2	3	інше
сформулювати питання та відповідь	0	1	2	3	інше
зробити висновок	0	1	2	3	інше
висловлюватись ясно, грамотно і виразно	0	1	2	3	інше
володіти голосом	0	1	2	3	інше
використовувати невербальні засоби спілкування	0	1	2	3	інше
<i>Перцептивні вміння</i>					
оцінити свій стан в момент спілкування	0	1	2	3	інше
вловити настрої співрозмовника	0	1	2	3	інше
передбачити відповідну реакцію партнера	0	1	2	3	інше
визначити, як умови (час, місце) сприяють або заважають спілкуванню	0	1	2	3	інше
стримувати емоції	0	1	2	3	інше
<i>Інтерактивні вміння</i>					
встановити контакт з співрозмовником	0	1	2	3	інше
підтримувати контакт в ході спілкування	0	1	2	3	інше
переконати співрозмовника	0	1	2	3	інше
формулювати розпорядження	0	1	2	3	інше
піддати позицію співрозмовника аргументної критичі	0	1	2	3	інше
організувати групове рішення проблеми	0	1	2	3	інше

<i>Загально-правові вміння</i>					
знання норм права	0	1	2	3	інше
оперувати юридичною термінологією	0	1	2	3	інше
володіти основами ораторського мистецтва	0	1	2	3	інше
складати процесуальні документи	0	1	2	3	інше
<i>Спеціалізовані юридичні вміння</i>					
знання форм документів (в залежності від виду юридичної діяльності)	0	1	2	3	інше
вкладання необхідного змісту у формулювання	0	1	2	3	інше
робити акценти в залежності від позиції	0	1	2	3	інше
володіння медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією	0	1	2	3	інше
вміння говорити абстрактно	0	1	2	3	інше
вміння висловлюватись чітко, по суті	0	1	2	3	інше
знання процедур (судові засідання, форми укладення договорів, проведення оперативно-розшукових дій, експертиз)	0	1	2	3	інше
навички	оцінка				
Психологічної експрес діагностики особливостей особистості громадян;	0	1	2	3	інше
Ефективного спілкування;	0	1	2	3	інше
Вирішення конфліктних ситуацій, що виникають у професійній діяльності;	0	1	2	3	інше
Оцінки своїх вчинків і вчинків оточуючих з точки зору норм етики і моралі	0	1	2	3	інше
Поведінки в колективі та спілкування з громадянами відповідно до норм етикету;	0	1	2	3	інше
Психологічного (правомірного) впливу на особистість.	0	1	2	3	інше

Дякуємо за участь!

Шановні викладачі!

Просимо Вас відповісти на ряд питань з проблеми формування культури професійно-правового спілкування у студентів юридичного факультету в процесі навчання у ВНЗ.

1. Чи необхідні, на Ваш погляд, вміння спілкування в юридичній діяльності? _____

2. Назвіть вміння професійного спілкування, необхідні юристу?

3. Які з представлених нижче умінь, Ви вважаєте, необхідно формувати у майбутніх юристів у процесі навчання у ВНЗ?

№ пп	Вміння	вміння в юридичній діяльності необхідно	вміння в юридичній діяльності бажано	вміння юристу не потрібно	з умінням не знайомий
1. Інформаційні вміння					
1.1.	знайти інформацію				
1.2.	виділити головне в повідомленні				
1.3.	знайти аргументи				
1.4.	сформулювати питання та відповідь				
1.5.	зробити висновок				
1.6.	висловлюватись ясно, грамотно і виразно				
1.7.	володіти голосом				
1.8.	використовувати невербальні засоби спілкування				
2. Перцептивні вміння					
2.1.	оцінити свій стан в момент спілкування				
2.2.	вловити настрій співрозмовника				
2.3.	передбачити відповідну реакцію партнера				
2.4.	визначити, як умови (час, місце) сприяють або заважають спілкуванню				
2.5.	стримувати емоції				
3. Інтерактивні вміння					
3.1.	встановити контакт з співрозмовником				
3.2.	підтримувати контакт в ході спілкування				
3.3.	переконати співрозмовника				
3.4.	формулювати розпорядження				
3.5.	піддати позицію співрозмовника аргументної критичі				
3.6.	організувати групове рішення проблеми				
4. Загальноправові вміння					
4.1.	знання норм права				
4.2.	оперувати юридичною термінологією				
4.3.	володіти основами ораторського мистецтва				
4.4.	складати процесуальні документи				
5. Спеціалізовані юридичні вміння					
5.1.	знання форм документів (в залежності від виду юридичної діяльності)				

5.2.	вкладання необхідного змісту у формулювання				
5.3.	робити акценти в залежності від позиції				
5.4.	володіння медичною, бухгалтерською, технічною, економічною термінологією				
5.5.	вміння говорити абстрактно				
5.6.	вміння висловлюватись чітко, по суті				
5.7.	знання процедур (судові засідання, орпорукування договорів, проведення оперативно-розшукових дій, експертиз)				

4. Які засоби і методи навчання Ви використовуєте для формування у студентів-юристів:

- інформаційних умінь спілкування;
- інтерактивних умінь спілкування;
- перцептивних умінь спілкування;
- специфічних умінь спілкування?

Щиро дякуємо!

**Комплексна контрольна робота з дисципліни
«Кримінальне право. Особлива частина»**

1. Заборонююча норма Особливої частини КК України це:

- а) норма, що забороняє певну поведінку, під загрозою застосування покарання;
- б) норма, яка забороняє певну поведінку на підставі міжнародних угод;
- в) норма, яка забороняє певну поведінку на підставі звичаєвого права;
- г) яка обмежує певну поведінку під загрозою покарання;
- д) норма, яка регулює певну поведінку під загрозою покарання.

2. Визначте дії, які відносяться до форм державної зради (ст.111 КК)?

- а) посягання на життя Президента України у зв'язку з його державною діяльністю;
- б) зібрання відомостей завідуючим спеціалізаторії, що становлять військову таємницю України для передачі представнику іноземної держави;
- в) посягання на життя представника іноземної держави;
- г) розповсюдження листівок з метою зміни конституційного ладу;
- д) підлив київської дамби.

3. Хто з цих осіб не може бути потерпілим при посяганні на життя державного чи громадського діяча (ст.112 КК)?

- а) керівник політичної партії;
- б) Голова Національного банку України;
- в) Голова Секретаріату Президента;
- г) суддя Верховного Суду України;
- д) Голова Рахункової палати.

4. Хто може бути суб'єктом умисного вбивства?

- а) фізична осудна особа з 14-річного віку;
- б) фізична осудна особа з 14-річного віку (за винятком ст. 117 КК);
- в) фізична осудна особа з 14-річного віку (за винятком ст. 118 КК);
- г) фізична осудна особа з 16-річного віку;
- д) фізична осудна особа з 18-річного віку.

5. За якою ознакою тілесне ушкодження буде визнане тяжким?

- а) втрата слуху на одне вухо;
- б) розлад здоров'я на 2 місяці;
- в) розлад здоров'я більше ніж на 21 день;
- г) захворювання на венеричну хворобу;
- д) переривання 2-місячної вагітності.

6. В якому випадку має місце незаконна лікувальна діяльність (ст. 138 КК)?

- а) особа здійснила спробу незаконного лікування;
- б) особа систематично здійснювала незаконну лікувальну діяльність ;
- в) особа зробила незаконний аборт;
- г) незаконне лікування, яке спричинило наслідки для хворого;
- д) незаконне лікування, яке спричинило тяжкі наслідки для хворого.

7. Хто розуміється під дитиною під час підміни дитини (ст. 148 КК)?

- а) малолітній, що досяг семирічного віку;
- б) немовля, яке батьки не в повній мірі можуть ідентифікувати;
- в) немовля, яке батьки в повній мірі можуть ідентифікувати;
- г) малолітній, що не досяг однорічного віку;
- д) немовля, яке батьки в повній мірі можуть ідентифікувати та, яке досягло однорічного віку.

8. Яка основна відмінність між незаконним позбавленням волі або викраденням людини (ст. 146 КК) та захопленням заручників (ст. 147 КК)?

- а) у формі вини вказаних злочинів;
- б) в наслідках для потерпілого;
- в) в ознаках потерпілого від злочинів;
- г) в безпосередньому об'єкті злочинів;
- д) в адресаті вимог.

9. Які є типові форми насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК)?

- а) природний статевий акт;
- б) вчинення акту мужолозтва, лесбійства, а також в інших діях сексуального характеру, спрямованих на задоволення статевої пристрасті суб'єкта злочину неприродним способом;
- в) вчинення акту мужолозтва, лесбійства;
- г) дії сексуального характеру;
- д) природний статевий акт та вчинення акту мужолозтва, лесбійства.

10. Які форми та види вини винного щодо віку потерпілого слід встановити для кваліфікації згвалтування неповнолітньої особи?

- а) прямий умисел винного щодо віку потерпілого;
- б) прямий чи непрямий умисел винного щодо віку потерпілого;
- в) прямий умисел чи злочинна самовпевненість винного щодо віку потерпілого;
- г) прямий умисел чи злочинна недбалість винного щодо віку потерпілого;
- д) прямий чи непрямий умисел прямий умисел або злочинна недбалість винного щодо віку потерпілого.

11. Який предмет злочину не передбачений при фальсифікації виборчих документів шляхом їх викрадення (ч. 6 ст. 158 КК)?

- а) виборчий бюлетень;
- б) бланк відкріпного посвідчення;
- в) бюлетень для голосування на референдумі;
- г) протокол комісії з референдуму;
- д) виборчий протокол.

12. Який великий розмір шкоди при порушенні авторського права і суміжних прав (ч.2 ст.176 КК), визначений в КК?

- а) якщо розмір шкоди у двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- б) якщо розмір шкоди у шістьсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- в) якщо розмір шкоди у двісті і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян;
- г) якщо розмір шкоди у чотириста і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян;

13. Коли крадіжка не визнається вчиненою повторно (ч.2 ст. 185 КК)?

- а) якщо особа раніше вчинила грабіж;
- б) якщо особа раніше вчинила шахрайство;
- в) якщо особа раніше вчинила вимагання;
- г) якщо особа раніше вчинила незаконне заволодіння транспортним засобом;
- д) якщо особа раніше вчинила привласнення чужого майна.

14. Що є предметом незаконного привласнення особою знайденого або чужого майна, що випадково опинилося у неї (ст. 193 КК)?

- а) чуже майно, що знайдене або випадково опинилося у особи;
- б) чуже майно, що має особливу історичну, наукову, художню, культурну цінність;
- в) чуже майно;
- г) чуже майно, що є скарбом;
- д) чуже майно або скарб, що знайдені або випадково опинилися у особи та мають особливу історичну, наукову, художню, культурну цінність.

15. Що слід розуміти під насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи під час розбою (ст.187 КК)?

- а) слід розуміти заподіяння їй тілесних ушкоджень, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння;
- б) слід розуміти заподіяння їй легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння;
- в) слід розуміти заподіяння їй легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження;
- г) слід розуміти заподіяння їй легкого тілесного ушкодження, що не спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності;
- д) слід розуміти заподіяння їй легкого тілесного ушкодження, що не спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, легкого тілесного ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжкого тілесного ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент заподіяння.

16. Визначте, що може бути предметом контрабанди (ст.201 КК), у квітні 2009 р.?

- а) гладкоствольна мисливська рушниця вартістю 10000 доларів США;
- б) цукор вартістю 260 тис. грн.;
- в) 10 ящиків бісептолу;
- г) 1 кг наркотичних засобів;
- д) 10 г прекурсорів.

17. Коли шахрайство з фінансовими ресурсами (ч. 1 ст.222 КК) вважається закінченим злочином?

- а) з моменту надання конкретному адресату відповідної інформації;
- б) з моменту настання наслідків;
- в) з моменту підготовки підробленої документації для отримання кредиту;
- г) з моменту висування вимог з боку кредиторів;

д) з моменту реальної можливості розпорядитися кредитом.

18. Що не є предметом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 246 КК “Незаконна порубка лісу”?

- а) дерева природного заповідного фонду;
- б) дерева, що ростуть в охоронюваних лісах;
- в) дерева і чагарники, що ростуть в заповідниках, об’єктах природно-заповідного фонду та особливо охоронюваних лісах;
- г) дерева і чагарники, що ростуть в парках і міських скверах;
- д) дерева і чагарники, що ростуть в лісах, захисних чи інших лісових насадженнях.

19. Що відноситься до предмету незаконного полювання (ст. 248 КК) ?

- а) всі тварини, які перебувають у стані природної свободи;
- б) всі тварини та птахи, які перебувають у стані природної свободи;
- в) всі звірі та птахи, які знаходяться у стані природної свободи;
- г) дикі звірі та птахи, які відносяться до мисливського фонду;
- д) дикі звірі та птахи, які відносяться до мисливського фонду і знаходяться у стані природної свободи.

20. Чи буде утворювати ознаку бандитизму (ст. 257 КК) використання під час нападів зброї, яка непридатна до використання?

- а) так, бо має значення наявність зброї, а не її функціональні властивості;
- б) так, якщо вона повністю імітує справжню зброю;
- в) так, якщо вона хоч приблизно схожа на справжню зброю;
- г) ні, бо озброєність при бандитизмі означає наявність зброї, яка має вражаючі властивості;
- д) ні, бо ознака озброєності для бандитизму не є обов’язковою.

21. Жартівливе повідомлення про загрозу вибуху у середній школі під час занять утворює:

- а) завідомо неправдиве повідомлення про підготовку вибуху (ч. 1 ст. 259 КК);
- б) грубе порушення громадського порядку (ч. 1 ст. 296 КК);
- в) сприяння вчиненню терористичного акту (ч. 1 ст. 2584 КК);
- г) публічні заклики до вчинення терористичного акту (ч. 1 ст. 2582 КК);
- д) терористичний акт (ч. 1 ст. 258 КК).

22. Коли порушення вимог законодавства про охорону праці (ч. 1 ст. 271 КК) вважається закінченим злочином?

- а) з моменту порушення вимог законодавства про охорону праці;
- б) з моменту заподіяння матеріальної шкоди;
- в) з моменту заподіяння шкоди здоров’ю особи;
- г) з моменту створення небезпеки для здоров’я людей;
- д) з моменту створення небезпеки для життя людей.

23. Хто не може бути суб’єктом порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою (ст. 272 КК)?

- а) 17-річна особа;
- б) 18-річна особа;
- в) службова особа;
- г) особа, яка зобов’язана дотримуватись зазначених правил, виходячи з характеру виконуваних робіт;
- д) особа, на яку такі обов’язки покладені у зв’язку з посадою.

24. Що слід розуміти під транспортним засобом, як предметом злочинів, передбачених статтями 286, 287, 289 і 290 КК?

- а) велосипед;
- б) гужова повозка;
- в) трактор;
- г) все вищевказане;
- д) інвалідний візок.

25. Заохочувальна норма ч. 4 ст. 289 КК “Незаконне заволодіння транспортним засобом” може бути застосована у випадку:

- а) вчинення злочину повторно;
- б) поєднане з погрозою застосування насильства, яке не є небезпечним для життя та здоров’я;
- в) у випадку завдання великої матеріальної шкоди;
- г) поєднане із застосуванням насильства, яке є небезпечним для життя та здоров’я;
- д) в усіх зазначених випадках.

26. Що не може бути предметом незаконного заволодіння при нарузі над могилою (ст. 297 КК)?

- а) могила;
- б) тіло (останки, прах) померлого;
- в) урна з прахом померлого;
- г) предмети, що знаходяться на (в) могилі, в іншому місці поховання, на тілі (останках, прахові) померлого;
- д) предмети, що знаходяться на тілі (останках, прахові) померлого.

27. Які форми об’єктивної сторони протиправних дій з творами, що пропагують культ насильства і жорстокості не передбачені в ч.1 ст. 300 КК?

- а) ввезення в Україну творів, що пропагують культ насильства і жорстокості;
- б) виготовлення цих творів;
- в) збут таких творів;
- г) зберігання цих творів;
- д) примушування шляхом фізичного насильства до участі в їх створенні.

28. Наркотичні засоби:

- а) це речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
- б) це речовини природні, препарати, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів ;
- в) це речовини природні чи синтетичні, рослини, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
- г) це речовини природні чи синтетичні, препарати, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;
- д) це речовини природні чи синтетичні, препарати, рослини, що є наркотичними засобами, психотропними речовинами і прекурсорами.

29. Незаконним публічним вживанням наркотичних засобів не є:

- а) очевидне для інших введення собі шляхом ін'єкції наркотичного засобу;
- б) очевидне для інших куріння гашишу;
- в) очевидне для інших куріння опію;
- г) очевидне для інших вживання макової соломи;
- д) очевидне для інших носіння цигарок.

30. Особа порушила встановлений законом порядок поводження з документами, що містять державну таємницю. Проте з цими документами сторонні особи не ознайомились. Така поведінка:

- а) складу злочину не містить, адже з документами, що містять державну таємницю, сторонні особи не ознайомились;
- б) є закінченим злочином – втрата документів, що містять державну таємницю (ст. 329 КК);
- в) є готуванням до втрати документів, що містять державну таємницю;
- г) є незакінченим замахом на втрату документів, що містять державну таємницю;
- д) є закінченим замахом на втрату документів, що містять державну таємницю.

31. Особа випадково отримала інформацію, що становлять державну таємницю, і потім розповіла її своїм знайомим. Такі дії особи:

- а) є розголошенням державної таємниці;
- б) складу злочину не містять;
- в) є шпигунством;
- г) є самоправством;
- д) є державною зрадою.

32. Наруга над державними символами (ст.338 КК) за конструкцією об'єктивної сторони є:

- а) усіченим складом злочину;
- б) формальним складом злочину ;
- в) матеріальним складом злочину;
- г) формально-матеріальним складом злочину;
- д) продовжуваним складом злочину.

33. Погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо працівника правоохоронного органу, а також щодо його близьких родичів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків (ч.1 ст. 345 КК) є закінченим злочином:

- а) з моменту доведення погрози до потерпілого;
- б) з моменту, коли у потерпілого були реальні підстави побоюватися виконання цієї погрози;
- в) з моменту виникнення наміру висловити таку погрозу;
- г) з моменту, коли винний утвердився в думці, що висловлена ним погроза буде дієвим засобом у впливі на потерпілого;
- д) це питання вирішує суд.

34. Коли інформація у комп'ютерній системі стає відомою через несанкціоноване втручання в роботу особам, які не мають права доступу до неї (ч. 1 ст. 361 КК), має місце:

- а) втрата інформації;
- б) підrobка інформації;
- в) витік інформації;
- г) спотворення порядку обробки інформації;
- д) порушення встановленого порядку маршрутизації інформації.

35. Значною шкодою, якщо вона полягає у заподіянні матеріальних збитків, що передбачено статтями 361-363-1 Розділу XVI Особливої частини КК України, є:

- а) шкода, яка у 20 і більше разів перевищує неоподатковуваний дохід громадян;
- б) шкода, яка у 50 і більше разів перевищує неоподатковуваний дохід громадян;

- в) шкода, яка у 100 і більше разів перевищує неоподатковуваний дохід громадян;
- г) шкода визначається у кожному випадку окремо, з урахуванням обставин справи;
- д) все вищезазначене.

36. Не є перевищенням влади або службових повноважень:

- а) вчинення дій, які є компетенцією вищестоящої службової особи цього відомства чи службової особи іншого відомства;
- б) вчинення дій, виконання яких дозволяється тільки в особливих випадках, або з особливого дозволу, або з додержанням особливого порядку, - за відсутності цих умов;
- в) вчинення одноособово дій, які могли бути вчинені лише колегіально;
- г) вчинення дій, які ніхто не має права виконувати або дозволяти;
- д) вчинення дій відповідно до займаної посади, але всупереч інтересам служби.

37. Тяжкими наслідками при перевищенні влади або службових повноважень не є:

- а) заподіяння потерпілому тяжких тілесних ушкоджень;
- б) заподіяння потерпілому смерті;
- в) доведення потерпілого до самогубства;
- г) розвал діяльності підприємства;
- д) повідомлення трудовому колективу, де працював винний, про вчинений ними злочин.

38. Суб'єктом примушування давати показання (ст.373 КК) не може бути:

- а) дізнавач;
- б) слідчий;
- в) прокурор;
- г) суддя;
- д) начальник слідчого підрозділу.

39. Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя (ст.379 КК) – це:

- а) вбивство потерпілого;
- б) замах на вбивство потерпілого ;
- в) вбивство або замах на вбивство потерпілого;
- г) готування до вбивства;
- д) готування до вбивства та замах на вбивство.

40. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності між ними відносин підлеглості (ст.406 КК) неможливо:

- а) шляхом ігнорування прохань;
- б) шляхом завдання побоїв;
- в) шляхом вчинення іншого насильства;
- г) шляхом заподіяння легких тілесних ушкоджень;
- д) шляхом заподіяння середньої тяжкості тілесних ушкоджень.

41. Дайте визначення терміну «санкція»

42. Дайте визначення «державні символи»

43. Дайте визначення термінів «крадіжка», «грабіж», «розбій». Назвіть відмінності даних видів злочинів.

44. Кваліфікуйте дії Прохоренка, обґрунтуйте. Складіть обвинувальний вирок.

Швець повідомила Прохоренкові, з яким підтримувала інтимні стосунки, що вагітна, і висунула вимогу одружитись. На підтвердження, вона пред'явила медичні довідки з жіночої консультації. Прохоренко, щоб уникнути одруження, вночі задушив Швець. Судово - медична експертиза з'ясувала, що та не вагітна.

45. Кваліфікуйте дії Тишкова, обґрунтуйте. Складіть клопотання обвинувальної сторони.

Непричетний до аварії Тишков не надав допомогу потерпілому в ДТП, яке вночі виявив на дорозі, і не повідомив про нього нікому. Через несвоєчасність надання медичної допомоги потерпілий помер. Тишков мав можливість: або доставити його до лікарні, або повідомити про аварію.

Додаток Л

**Опитувальник самооцінювання
сформованості КППС студентами юридичної спеціальності**

Шановні студенти!

здійсніть самооцінку рівня сформованості КППС

Позиція для оцінювання	Рівень		
	низький	достатній	досконалий
Відчуття себе справжнім юристом			
Бажання працювати юристом			
Готовність до професійно-правового спілкування в будь-якій галузі юриспруденції			
Наявність спеціальних знань та умінь для професійно-правового спілкування в різних галузях права			
Необхідність вдосконалювати свій фаховий потенціал для роботи юристом в обраній галузі			
Необхідність вдосконалювати свою культуру професійно-правового спілкування для роботи юристом в обраній галузі			

Дякуємо за відповідь!